

У(079)
919
Валентина Явір, Жанна Колоїз

**УКРАЇНСЬКА МОВА
ЗАВДАННЯ ДЛЯ КОНКУРСІВ,
ОЛІМПІАД,
ФАКУЛЬТАТИВІВ**

Кривий Ріг
1995

З М І С Т

Література	4
Від авторів	5
1. Завдання, Фонетика і орфоенія	7
Відповіді, Фонетика і орфоенія	17
2. Завдання, Письмо, Графіка, Орфографія	31
Відповіді, Письмо, Графіка, Орфографія	37
3. Завдання, Лексикологія	45
Відповіді, Лексикологія	55
4. Завдання, Морфеміка, Словотвір	70
Відповіді, Морфеміка, Словотвір	82
5. Завдання, Фразеологія	94
Відповіді, Фразеологія	108
6. Завдання, Морфологія	115
Відповіді, Морфологія	125
7. Завдання, Синтаксис	139
Відповіді, Синтаксис	152
8. Завдання, Стилїстика	166
Відповіді, Стилїстика	168
9. Завдання, Загальномовознавчі питання	170
Відповіді, Загальномовознавчі питання	173

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович-Давидович Борис Як ми говоримо. — К. Либідь 1991.
  2. Виховалець І. Р. У світі граматики. — К., 1987
  3. Культура української мови. — К., 1990
  4. Лінгвістические задачи Книга для учащихся старших классов. — М.: Просвещение. — 1983
  5. Найдорожчий скарб. Слово про рідну мову. — К., 1990
  6. Плюш М. Я., Григас Н. Я. Українська мова. — К., 1990
  7. Український правопис. — К., 1993
  8. Учїться виласлововатися. — К., 1990
  9. Христіанінова Р. О. Просте речення в шкільному курсі української мови. К., 1991.
  10. Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів. — К. Рад. шк. — 1984
- * * *
1. Ганця Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термїнів. — К., 1985.
  2. Головащук С. І. Словник-довідник з правопису та слововживання. — К., 1989
  3. Гривчишин Д. Г. Короткий глумачий словник української мови. — К., 1978.
  4. Гривчишин Д. Г., Сербевська О. А. Словник паронїмів української мови. — К., 1986.
  5. Погрібний М. І. Орфоенний словник. — К., 1984
  6. Полога Л. М. Морфемний словник. — К., 1983.
  7. Російсько-український словник: В 3 т. — К., 1969
  8. Словник української мови: В 11 т. — К., 1971—1981
  9. Словник труднощів української мови. — К., 1989
  10. Фразеологічний словник: В 2 т. — К., 1993.
  11. Энциклопедический словарь юного филолога. — М., 1984

ВІД АВТОРІВ

Словесники й учні загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій останніми роками відчувають гостру потребу в літературі, яка була б допоміжним матеріалом в оволодінні знаннями з мови, оскільки і найдовершеніший шкільний підручник не вичерпує всіх можливостей у реалізації цього завдання.

Тому мета цієї книги — допомогти учителю й учням, а також студентам філологам і, зрештою, всім, хто цікавиться проблемами мови і мовознавства, на матеріалі нестандартних завдань поглибити знання з рідної мови, зацікавити питаннями життя мови і мовознавчими проблемами, допомогти в осмисленні мовних явищ тощо.

У доборі матеріалу і самих завдань автори виходили з того, що вся система навчально-виховної роботи має бути спрямована на розвиток творчих здібностей учня, на активізацію його розумової діяльності, нестандартного мислення. А це в свою чергу обумовило добір форм роботи, пов'язаних не з елементарним відтворенням вивченого, а з постійними пошуками, умінням аналізувати й систематизувати, знаходити найбільш раціональні шляхи розв'язання навчальних завдань. Саме виходячи з цих засад, автори надавали перевагу завданням, пов'язаним з пошуковою та експериментальною роботою учнів. Наприклад: в одному з завдань учням пропонуються для аналізу два речення — «**Інженер з дочкою прийшли на завод**» і «**Механік з сином теж прийшов**», на матеріалі яких вони мають дати відповідь на запитання: «Хто, на вашу думку, старший — дочка інженера чи син механіка? Доведіть свою думку, докладаючись на граматичні засоби». Така неординарність, нетрадиційність завдання приваблює, збуджує розумову діяльність, дозволяє йти в глиб матеріалу, цілком усвідомлено узагальнювати його.

Оскільки книга призначена для нетрадиційних форм роботи, перевага надавалася завданням підвищеної складності, пов'язаним: а) із знанням матеріалу, який децю виходить за рамки програми загальноосвітньої школи; б) з умінням пошуку відповіді на завдання проблемно-пошукового характеру за відсутності загальної вказівки на протиріччя чи невідповідності в теоретичних викладках; в) з умінням групувати мовний матеріал і на його основі робити певні узагальнення й висновки; г) з формуванням навичок добирати до теоретичних висновків та узагальнень відповідний ілюстративний матеріал, який іноді «випадає» із загальноприйнятих підходів тощо.

Крім завдань, у посібнику передбачені орієнтовні відповіді на переважну більшість завдань. Це обумовлено і його специфікою, на відміну від нормативних підручників та посібників, про що вже було сказано, і орієнтацією на самостійну роботу учня, який би мав змогу зорієнтуватися у правильності своєї відповіді.

Завдання пояснювального, пошукового, проблемно-пошукового, експериментального та дослідницького характеру повинно мірною відновідання їх призначенню — для використання на факультативних заняттях, конкурсах, олімпіадах, де працюють найбільш підготовлені з мови й, безумовно, сильніші учні.

Широкий спектр найрізноманітніших завдань до кожного з розділів дає змогу дібрати відповідний матеріал для аудиторії різного рівня підготовки або ж запропонувати матеріал для індивідуальної роботи.

Пропонований посібник цілком може прислужитися й майбутнім абітурієнтам при підготовці до вступу на філологічний факультет чи факультет журналістики.

Для студентів-філологів педінституту матеріал книги може бути корисним для розробки проблемних завдань та аналізу матеріалу на практичних заняттях з шкільного курсу методики викладання рідної мови.

Автори будуть вдячні всім, хто виявить інтерес до книги чи бажання подати свої зауваження.

Листи просимо надіслати на адресу: 324087, Кривий Ріг, просп. Ю. Гагаріна, Педінститут, Кафедра української мови

ЗАВДАННЯ

ФОНЕТИКА І ОРФОЕПІЯ

1. Розв'яжіть подані нижче "звукові пропорції". До кожної з пропорцій подайте стисле пояснення, у чому полягає відмінність між звуками кожної з пар.

1) [ж] : [ш] = [г] : ?

2) [з] : [ц] = [д] : ? = ? : [ц]

3) [з] : [ц] = [б] : ? = ? : [ч] = ? : [к]

2. Що, на вашу думку, більше нагадує свист з фонетичного погляду: артикуляцію голосних чи приголосних?

3. Прочитайте слова яр. люк, їм і назвіть у кожному з них звук. Що одержимо, якщо звуки в кожному з цих слів вимовимо в зворотному порядку?

4. Чим відрізняються звук мови від будь-якого іншого звука?

5. У відповіді учня прозвучали твердження:

1) у словоформі *поля* - м'який голосний [а];

2) у слові *гаї* - 3 букви і 3 звуки.

Чи поділяєте ви це твердження?

6. Чи правильно з погляду особливостей звука сформульовано таке завдання: "Вимовте підкреслені двома рисками приголосні?"

7. Наведіть 2-3 слова, які розрізнялись би в написанні, але однаково б вимовлялись. Як називаються такі слова?

8. Порівняйте подані пари приголосних, вкажіть на їх спільні та відмінні ознаки: [с] - [к], [ц] - [ч], [в] - [х].

9. За поданою характеристикою звуків встановіть і заровніть слово (іменник у називному відмінку)

1. а) приголосний передньоязиковий, африкат, дзвінкий, м'який;

б) голосний заднього ряду, середнього піднесення;

в) приголосний губний, проривний, дзвінкий, твердий.

2. а) приголосний глотковий, фрикативний, дзвінкий, твердий;

б) приголосний передньоязиковий, сонорний, вібрант, твердий;

в) голосний заднього ряду, низького піднесення.

3. а) приголосний середньо-язиковий, фрикативний, сонорний;

б) голосний заднього ряду, низького піднесення;

в) приголосний задньоязиковий, проривний, глухий, твердий.

10. Знайдіть у кожному ряду звуків такий звук, який не має своїх ознак ряду, так званий "чужий" звук; поясніть, якою своєю властивістю він випадає з даного ряду

1) [л], [л'], [л''], [л'''], [л'''']

приголосні чи глухі. Який висновок про мову можна зробити на основі цього спостереження?

Йому перехошило дух. Те, що він побачив перед собою, на мить осліпило його: на широчезній рівнині, скільки сягав зір, яскраво золотилися соняшники. Стояли до самого обрію, пишноголові, стрункі й незліченні, і всі, як один, обернені до свого небесного взірля - до сонця.

(О.

Гончар)

18. Запишіть слова **просьба, зірки, Козятин, сузір'я** фонетичною транскрипцією. Визначте спільний звук для всіх чотирьох слів.

19. Запишіть слова **майбутис, небіж, перебендя, театр** фонетичною транскрипцією. Визначте спільний звук для всіх слів.

20. Запишіть слова **горихвістка, хвощ, нігті, юрех** фонетичною транскрипцією. Визначте спільний звук для всіх слів.

22. Запишіть слова **дружний і дружній** фонетичною транскрипцією. Назвіть звуки, за допомогою яких ці слова розрізняються у вимові. Поясніть лексичне значення цих слів і складіть з ними речення.

23. Серед наведених варіантів транскрипції слів **безхвостий, лічба** знайдіть той, у якому обидва слова записані правильно.

1. (бе^н хвостий), (ліч^бба)

2. (бзхвостий), (лічба)

3. (би^с хвостий), (ліч^жба)

4. (бе^н хвостий), (лічба)

24. З п'яти варіантів фонетичної транскрипції виберіть той, у якому обидва слова записані правильно. Запишіть ці слова у відповідності з правилами орфографії.

1. (с^з садити), (він^ж горот^д)

2. (з^с садити), (він^ж горот^д)

3. (зсадити), (Вінгорот)

4. (ссадити), (вінжгород)

5. (зсадити), (вінгорот)

25. Поясніть, чи залежить вимова дзвінких приголосних від вимови наступних глухих в середині слова і чи оглушуються дзвінкі приголосні в кінці слова?

Калка, книжка, ягідка, стежка, ложка, важкий, ріл, ніж, гриб, пліл.

26. Зробіть спостереження, як змінюються приголосні під впливом наступних приголосних: приніс - принісши, шити - шити,

купаєш - купаєшся, не поріж - не поріжся, дошка - на дошці, дочка - дочці, книжка - книжці.

27. Чи є однакові звуки у парах слів лось - ліс, джміль - джем, гуля - галас, чашка - лящ, гай - як, дзига - дзот, їда - сій, ляк - ляк, мій - їм?

28. Чи завжди глухі приголосні перед дзвінкими уподібнюються до дзвінких? Зробіть висновки на матеріалі поданих нижче прикладів.

Екзотика, річниця, радісний, кріпосний, смак, цулувати, хрумкіт.

29. Що відбувається з твердими приголосними, які не мають парних м'яких, коли вони стоять у слові перед голосним [і], наприклад: біг, гірко, шість, хід?

30. Чим можна пояснити, що наслідки розподібнених приголосних звуків, як правило, відображені не лише у вимові, але й в орфографії відповідних слів сучасної української літературної мови? Наведіть приклади таких слів.

31. Чому у словах щасливий, чесний спрощення засвідчене і в орфоенії, і в орфографії, а в словах студентський, атеїство - лише в орфоенії?

32. Чи впливає на якість звучання [о] сусідство звука [у] в наступному складі слів українського та іншомовного походження? Наведіть приклади.

33. У чому особливість вимови слів яма, з'їзд, єдиний, їжак, анос, яблуно, з'єднання, Юрмала?

34. Чим позначається м'якість приголосних у наведених словах? Загранескрибуйте їх.

Молоцьба, молодість, люк, дід, юність, дитячий, лігера, зілля, голень.

35. Чому буквосполучення дж і дз з точки зору орфоенії називають двозначними? Наведіть приклади.

36. У яких випадках норми української літературної вимови дозволяють отримувати дзвінкі приголосні? Наведіть приклади.

37. Продовжіть ряд (5-10 слів).

Агрус, гуля, гедзь, ганок...

38. Чим пояснюється вимова ру[шн]ік, соня[шн]ік, торі[шн]я фї серде[шн]рій? Як це відбито в орфографії?

39. У яких групах приголосних у вимові відбувається спрощення? Як це відбивається на правописі? Наведіть приклади.

40. Чому вимовляємо Наталачин але Гальчин, вивичина але Уманщина?

41. Перед яким голосним звуком і чому завжди вимовляються напівпом'якшено ті приголосні, що на фонетичному рівні не мають м'яких відповідників? Назвіть ці приголосні, наведіть із ними слова.

42. Перед якими приголосними у вимові послідовно відбувається регресивна часткова асиміляція префікса з-, результат якої засвідчений також в орфографії? Яка фонема виступає в цих словоформах - це /z/ чи вже /s/? Наведіть приклади.

43. Не всі орфоепічні спрощення приголосних засвідчені в орфографії. Які і чому не засвідчені? Наведіть приклади.

44. У вимові яких слів і чому не буває евфонічних чергувань в-у? Наведіть приклади.

45. Які помилки та чому можна допустити при вимові слів лекція, форма, на точці, порпаєшся, людський?

46. Як впливає наявність або відсутність наголосу на артикуляційну природу голосних звуків? Наведіть приклади.

47. У яких парах словоформ наголос як надсигментна одиниця мовлення наближається до емпіорозрізнювального функціонування? Наведіть приклади.

48. Які приголосні звуки при вимові у позиції перед м'якими приголосними не асимілюються? Чому? Наведіть приклади.

49. Які звуки серед приголосних при вимові найбільш схильні до асимілятивного пом'якшення? Наведіть приклади.

50. Які приголосні звуки у потоній мовленнєвій формі пом'якшуються перед напівпом'якшеними? Наведіть приклади.

51. Запишіть подані слова у дві колонки: а/ з наголосом, що відповідає нормам літературної вимови; б/ з наголосом, що не відповідає нормам літературної вимови.

Загалька - заг'ялка, помилка - пом'їлка, дефіс - дефіс, черговий - черо'вий, кропива - кроп'їва, кулінарія - куліна'рія, оглядач - о'глядач, була - бу'ла, весла - ве'сла.

52. Як вимовляються приголосні [v], [j] у поданих словах? Загрансрибуйте їх.

Виса'я, вде'я, їти, вовк, від'ївка, краї, повста'ння, наймен'ник, найміт, вказі'вка, мрі'яний, козодя'зний.

53. Яка вимова (м'яка, тверда, роздільна) характерна для слів? Чим вона позначається на письмі?

баг...ко, Умав...лина, Гуцул...щина, лікар...ський зв...язок, В...ячеслав, м...який ця...ях, різ...ба, мавп...ячий, піс...ня бур...як, бул...йон.

54. Який звук [r, r'] вимовляється у словах?

Ува...а, ...олова, ...уля, ...арячий, ...ел...отіти, ...рати, ...анок,
доро...ній, ...аразд, ...ава, ...унт, ...одинник, подру...а.

- 55. Виберіть із запропонованих варіантів слова, які відповідають нормам літературної вимови: запишіть фонетичною транскрипцією:

Зшити - сшити - шити - жити;
привіши - привіши - привіши - привіши;
смієшся - смієся - смієся - смієся;
миється - миється - миється.

56. Перед якими свистячими приголосними уподібнюються шиплячі? Наведіть приклади.

57. Уподібнення якого приголосного звука до наступного шиплячого фіксується орфографією? Наведіть приклади.

58. Чи впливає уподібнення, що спостерігається при вимові присвійних прикметників, утворених від наведених власних імен, на їх написання? Утворіть від поданих імен присвійні прикметники. Запишіть їх орфографічно та фонетичною транскрипцією.

Параска, Ониська, Пріська, Васька.

59. Як вимовляються українською мовою кінцеві приголосні у словах **лечь, роскошь, тушь, секретарь, степь, букварь, восемь, любовь**? Поясніть відмінність у вимові українських слів.

60. Слова **реконструкція, майстер, абстракція** є словами іншомовного походження. Як це можна довести, керуючись орфоепічними нормами української мови?

61. Чому вимовляється подовжено звук [и:] у словах **страшенні, широченні, незрівнянні**?

62. Чому у вимові слів **мити, сіллю, молоддю, зеленню** масмо подовження, а у словах **миті, солі, молоді, зелені** подовження немає? Наведіть свої приклади слів з подовженням.

63. Подовжена вимова приголосних в українській мові позначається на письмі їхнім подвоєнням. Це являє викликане морфологічними причинами. Якими? Наведіть приклади.

64. Як вимовляються імена **Феліци, Фома, Феліа, Феодосій** українською мовою? Про що це свідчить?

65. Чому голосні й сонорні приголосні звуки, як правило, не передають своєї гучності сусіднім глухим приголосним?

Сміх, розклад, рушник, свято, квочка.

66. Викресліть "зайве" слово із ряду подібних. Відповідь обгрунтуйте.

а/ сміється, дивишся, віши, сказати, безкурний;

б/ ложні, невістні, дочці, бочці, казці, книжці;

в/ ворог, вудка, надписати, натхнення, хліб.

67. Чому, на вашу думку, римуються такі рядки?

1. Не плюй в криницю.

Прийдеться води напиться.

2. Висока вербиця

На воду хилиться.

Молода дівиця

Тяжко журиться.

3. А дівчина та вродлива,

Кароока, чорнобрива...

Ще й волося, як колосся,

Слово скаже, Як зав'яже.

Замилуєся.

68. Серед пропозицій, які вносила громадськість України до проекту нового українського правопису, були такі: "Ліквідувати чергування у-в, і-й. Віддати перевагу в. і". Як ви вважаєте, чому така пропозиція не була підтримана?

69. Що пояснює діалектна вимова слів арихметика, Хведір, хворма, хвакт, хвашист?

70. Чим цікава вимова слів безжурний, книжкі, злізти, дивинися з орфоепічного погляду? Покажіть це за допомогою фонетичної транскрипції.

71. Яким чином наведені пари слів спрямовані на формування орфоепічних норм?

Мимохідь - мимохідь, казка - каска, везти - вести, піл - літ, гриб - трип, лід - літ.

72. Як з'ясувати значення у наведених словах?

Тепло, дорожа, найми, на берей, мука, занальний.

73. Які особливості вимови голосного [e] у групах слів іншомовного походження? Викасліть "зайве" слово.

а/ ефір, аероклуб, егоїст, бензин, еталон, поетичний;

б/ режим, президія, атестат, агент, призидія.

74. Установіть, у якому рядку показана вимова всіх слів не відповідає орфоепічним нормам, і з'ясуйте, в чому полягає порушення.

а/ [смола́], [зо́з'уля], [воўк], [бе́р'езова];

б/ [крау́ї], [ја́блун'а], [на́в'іт'], [шчо];

в/ [н'іш], [налаки], [мі'жет'с'а], [молог'ба́];

г/ [пліо́шча], [дзв'яно́к], [монумент], [е́м'і'єи́':а].

75. Поставте наголос у словах:

Дошка, високо, вітчиз, літопис, дрова, дочка, кропива, колесо, спина, олень, дефіс, подруа, кулінарія, яблуневий.

76. У чому особливість наголошення наведених груп слів? Виклесліть "зайве" слово.

а/ навчання, завдання, зобов'язання, читання, пізнання, запитання;

б/ казки, копійки, двійки, байки, лікарки, голки, ложки, ластівки (Н.в. множини).

77. Чим пояснюється порушення вимови приголосних у словах в розмовному стилі: срі[мн]ий, да[мн]о, рі[мн]ий (правильно: срібний, давно, різний)?

78. У різних говорах часто спостерігається помилка типу [бурак], [радно], [расно] чи [бурйак], [зорйа], [рйадно], [рйасно]? Якого типу ця помилка, чим вона пояснюється?

79. З'ясуйте різницю між поняттями "фонетичні помилки" та "фонологічні помилки".

80. Запишіть * подані нижче приклади фонетичною транскрипцією. Визначте, які функції виконує кожен із звуків, позначених підкресленими буквами.

Біла - біля, полин - полинь, саду - сяду, бах - пах, сік - рік, газ - гає, бік - бик, рад - ряд, ним - цим.

Як називається той звук, що виконує розрізняльну функцію в слові?

81. Чим відрізняється фонема від морфеми? Яку функцію виконують фонемі в кінці поданих слів - словозмінну чи словотворчу?

Зерно, весло, весело, стіна, біла, мало, сідло, гарно, чайка.

Завдання. Слова, в яких кінцева морфема виконує словозмінну функцію, запишіть в один стовпчик, слова з кінцевою морфемою, що виконує словотворчу функцію, - в інший.

82. Поясніть, чому в українській мові не протиставляються носові і ротові голосні, як у польській мові [a - a], [e - e], довгі і короткі, як у англійській, німецькій чи французькій мовах?

Англ.: leave - live

[li:v] [li:v]

Нім.: ihn - in

[i:a] [i:n]

Франц.: veri - verte

[ve:r] [ve:r]

83. Ознайомтеся з прикладами з чеської та української мов.

Prst - палець

krk - шия

trh - рынок

vlk - вовк

vrch - верх

vlna - хвиля

vrba - верба

slza - сльоза

Підкресліть букви, що позначають складотворчі звуки в обох мовах. Щодо української мови складотворчими називають голосні. І таке визначення істотних заперечень не викликає. Як би ви подали визначення поняття “складотворчий звук”, беручи до уваги приклади з чеської мови?

84. Чому в словах Христос, християнин пишеться **и**, а в хрест, хрестовий (похід) - **е**?

85. Порівняйте написання слів у давньоруській мові з написанням їх у сучасній українській мові. Поясніть, які історичні зміни звуків відбулися у поданих словах. Сучасні українські слова затранскрибуйте для легшого виявлення звукових змін.

Давньоруські слова: смольнський, селянський, польський, судия, знание, дьхнути, сь долини, отьдати, сьбирати, молочний, сьльньчньи, мьсячньи, четри, щєка, пьшеница, жьлтьи.

Сучасні українські слова: смоленський, селянський, польський, судья, знання, дух, дихати, надихати, натхненний, з долини, оддати (віддати), збирати, молочний, сонячний, місячний, чотири, щєка, пшениця, жовтий.

86. В одній з молодіжних газет слово **двієчник** було видрукуване через **о**: двоєчник. На запитання юної читачки літпрацівник дав таке пояснення: Слово двоєчник утворено від слова двійка. У закритому складі **двій-** стоїть [i], а у відкритому - дво-. Це [i] чергується з [o], тому й правильно треба писати двоєчник. Коли юна читачка прочитала цю відповідь, вона вдалася до “Орфографічного словника”, у якому зафіксоване слово **двієчник**. Отже, виникла проблема: на чийому боці правда - чи слушно відповів дівчині літпрацівник, чи правильно зафіксовано це слово “Орфографічним словником”?

Завдання. Знайдіть правильне пояснення вживання цього слова, звернувшись до відповідної літератури.

87. Аналізуючи слово **ріж**, учень говорить: “У кінці слова буква ж, вона не оглушується, а вимовляється дзвінко”.

Виправте помилку у відповіді учня.

88. Поясніть, як ви розумієте відомі слова Бернарда Шоу: “Є п'ятдесят способів сказати “так” і п'ятдесят способів - “ні” і лише один спосіб написати”.

На якому етапі вивчення орфоенії можна скористатися цим твердженням?

89. Чи можна так сформулювати завдання:

“Вимовте виділені приголосні”? Яке формулювання ви вважаєте правильним і чому?

90. Чим розрізняються [и] та [і] щодо їх позиційної реалізації?

91. Яке завдання найдоцільніше сформулювати до наведених прикладів?

Міг - міх, гриб - грип, плід - пліт, п'ядь - п'ять, вести - вести, від - літ.

92. Чи можливе чергування [y] з [в] в таких прикладах: віда, вишив, вказівка, указ, умова, увага, ударник, установка; Урал, Уругвай, Власенко, Врубель; університет, уран, ультиматум?

93. Відомо, що однією з притаманних українській мові рис є чергування голосного [y] з сонорним приголосним [в]: наш учитель - наша вчителька; був у Києві - була в Києві. Ці чергування обумовлюються певними правилами, зокрема: а/ між приголосними, щоб уникнути їх збігу, вживається, як правило, прийменник у, а між голосними - в; б/ після голосного перед приголосним, залежно від темпу мовлення, може вживатися як [в], так і [y]; в/ перед наступним [в] вживається [y] незалежно від закінчення попереднього слова: дивився у вікно; поставила у воду; г/ на початку речення перед приголосним, як правило, вживається прийменник у, а перед голосним - в.

Завдання. Виходячи з поданих відомостей, поясніть наявність чергування в таких прикладах: увечері - ввечері, учений - вчений, учитися - вчитися, уразити - вразити, устигнути - встигнути, удень - вдень.

94. Визначте "зайве" слово і вкажіть, за якою ознакою.

Кітї, вокзал, рибка, просьба, возко.

95. На запитання вчителя учень дав таку відповідь: "Остання буква в слові ~~чисть~~ не позначає жодного звука, вона пом'якшує звук [т]".

Яка неточність допущена у відповіді?

96. За якою особливістю [з], [о], [у], [є] протиставляються іншим голосним?

97. За якою особливістю [и] протиставляється усім іншим голосним?

98. Чи є однакові звуки у парах слів: лось - ліс, джміль - джем, гуля - галас, чашка - ляц, дзига - дзот, мій - їм? Якщо є, то які?

Методична вказівка. Щоб правильно відповісти на запитання, бажано записати слова фонетичною транскрипцією

ВІДПОВІДІ

ФОНЕТИКА І ОРФОЕПІЯ

1. // Оскільки звуки [ж] і [ш] розрізняються за дзвінкістю-глухістю, відповідником [г] за цією ж ознакою у першому прикладі є [х].

2/ Звуки [з] і [с'] розрізняються одночасно двома ознаками: за дзвінкістю - глухістю і твердістю - м'якістю. Тому відповідником [д] є [т'], а [ц'] - [дз].

3/ Третя "пропорція", як і перша, ґрунтується на розрізненні звуків за дзвінкістю - глухістю. Отже, усі три приклади мають такі співвідношення:

1/ [ж] : [ш] = [г] : [х]

2/ [з] : [с'] = [д] : [т'] = [дз] : [ц']

3/ [з] : [с] = [б] : [п] = [дж] : [ч] = [г] : [к]

2. Як відомо, при артикуляції голосних на шляху видихуваного повітряного струменя перепони відсутні. Найістотнішим при творенні голосних є зміна об'єму та форми ротової порожнини, що виконують функцію резонатора, відсутність виразної локалізації їх творення. Язик під час свисту, як и при творенні голосних, теж може рухатися як по горизонталі, так і по вертикалі. Отже, з фонетичного погляду свист, безумовно, є близьким до артикуляції голосних.

3. Звук - елемент вимовленого слова, а буква є елементом записаного слова, між якими є співвідносність, але немає повної відповідності. Тому залишемо кожне з вимовлених слів фонетичною транскрипцією: [йар], [л'ук], [йім]. Прочитання слів у зворотньому порядку дає [рай], [кул'], [мі] або орфографічно: рай, куль, мій.

4. Звуком є, як відомо, коливальний рух різноманітних тіл і повітря з наступним поширенням цих коливальних рухів у навколишньому середовищі. Звуки поділяються на тони і шуми. Тони виникають внаслідок періодичних коливань повітряного середовища, а шуми - внаслідок неперіодичних коливань.

Характерною особливістю мовних звуків, на відміну від усіх інших, є те, що вони, по-перше, сприймаються слуховим апаратом людини; по-друге, утворюються мовним апаратом, тому є членороздільні; по-третьє, належать до одиниць мови в системі інших одиниць (морфем, слів, речень) і, по-четверте, виконують певні функції (будівельну, розрізнювальну тощо).

В основі голосних є тони, в основі приголосних - шуми.

5. // Ознака твердість - м'якість притаманна тільки приголосним. Голосним же вона не властива. Тому правильною має бути така відповідь: у словоформі поля м'якість попереднього приголосного [л'] позначається на письмі буквою Я.

2/ Буква **ї** в українській графіці завжди передає на письмі два звуки - [й] та [і]. Тому слово **гаї** складається з чотирьох звуків [гайі], які на письмі позначаються трьома буквами: ге, а, ї.

6. Підкресленими мають бути тільки букви як графічні знаки, а не звуки. Тому завдання сформулювати треба так: "Вимовте приголосні звуки, позначені буквами, що підкреслені двома рисками".

7. Лежи - лижи, гребі - гриби.

Такі слова називають омофонами.

8. [н] - [н̣] Спільні ознаки: 1/ участь голосу: сонорні

2/ місце творення: передньоязикові

3/ спосіб творення: зімкнені, носові

Відмінні ознаки: 1/ твердість - м'якість: [н] - твердий, [н̣] - м'який.

[с] - [к] Спільні ознаки: 1/ участь голосу: глухі

2/ твердість - м'якість: тверді

Відмінні ознаки: 1/ місце творення: [с] - передньоязиковий, [к] - задньоязиковий;

2/ спосіб творення: [с] - щільний, [к] - проривний.

[в] - [х] Спільні ознаки: 1/ спосіб творення: щільний;

2/ твердість - м'якість: тверді.

Відмінні ознаки: 1/ участь голосу: [в] - сонорний, [х] - шумний, глухий;

2/ місце творення: [в] - губно-губний, [х] - задньоязиковий.

9. [д̣] об, [г̣]ри, [й]ак або орфографічно дзьоб, г̣ра, як.

10. 1/ Зайвий [л], бо він сонорний, а решта - шумні;

2/ зайвий [ф], бо він щільний, а решта - зімкнені;

3/ зайвий [д], бо він дзвінкий, а решта - глухі;

4/ зайвий [ц], бо він африкат, а решта - щільні.

11. 1/ Слово президентський не має всіх ознак ряду, бо в ньому спрощення буквостолучення -нге- не засвідчене орфографією; в усіх останніх словах спрощення фіксується правописом;

2/ не має всіх ознак ряду слово акула, оскільки має 3 склади (а-ку-ла), всі останні - двоскладові слова;

3/ випадає слово явір, бо до його складу входить п'ять звуків [явiр], усі останні складаються з чотирьох звуків.

12. У відкритому складі у всіх поданих словах вживаються [о], [е], в закритті - послідовно маємо [і]. Отже, ці чергування пов'язані з структурою складу.

13. Аналіз поданих пар слів дає підстави встановити такі фонетичні відповідності: українським -оро-, -оло- відповідають послідання -го-, -ю- у польськевській мові.

14. Одна з можливих відповідей може бути, очевидно, така: дані експерименту дають підстави висловити припущення, що, можливо, між

природою кольорів і звуковою системою мови є якісь відповідності, які заховані в глибині віків. Зрозуміло одне: звукові й кольорові співвідношення існують. Але як і чим їх пояснити?.. Можливо, це "таємниця", яку ще треба вченим розгадати.

16. Подані слова з української, російської та польської мов належать до спільнослов'янської лексики. Тому і в лексичному значенні, і в звуковому оформленні їх є, безумовно, багато спільного. Так, маємо спільні риси у вимові приголосних [д], [р], [в'], [б']

[й], [с] у словах *дорогий, дорогої, drogi; вітер, ветер, wiatr; білий, бейлий, biały; його, его, jego; часто, часто, często* в усіх трьох мовах; у російській та польській мовах подібно вимовляються [г], [в] в прикладах *дорогой, drogi; звонок, dzwonek* та ін. Українській і польській мовам властиві звуки [дз], тверда вимова [ч], [т] та ін. у словах *дзвінок, dzwonek; часто, często; вітер, wiatr* та ін.

Відмінність у вимові приголосних в кожній з мов пов'язана з особливостями всієї системи звуків, зокрема її приголосних теж. Так, українській мові більш властиві [г] та [й], російській - м'яка вимова [ч], польській - особлива вимова [j] тощо.

Це й дає підстави розглядати українську, російську і польську мови як самобутні споріднені мови, кожній з яких властива своя система приголосних.

17. Голосних - 94, приголосних - 124, з них: дзвінких - 21, сонорних - 52, глухих - 51.

Голосні складають 42%, приголосні - 58%. Найчастотнішими є голосний [о] - 34, сонорні [н],[в], [й], [р] - 52 і глухий [с] - 10. З усієї кількості звуків - 218 голосні, сонорні й дзвінки складають 167. Це дає підстави стверджувати про мелодійність української мови. Про це ж свідчить і досить висока частотність голосних, які в складі всієї звукової системи мови становлять лише 15,8%, а в мовленні - 42%.

18. Для всіх чотирьох слів спільний звук [з].

19. Звук, спільний для всіх чотирьох слів, - [е].

20. Звук, спільний для всіх чотирьох слів, - [х].

21. Спільний для всіх чотирьох слів звук [й]

22. Встановлюючи звуковий склад слів *дружний і дружній*, треба звернути увагу не лише на голосні, а й на приголосні. Фонетична транскрипція: [дружній], [дружній].

Лексичне значення: *дружний* - 1/ зв'язаний дружбою, взаємною прихильністю, довір'ям, відданістю, з одою, напр.: Народ у нашому селі був дружний, роботящий... (Вишня); 2/ який проходить одночасно, спільно, погоджено, швидко, бурхливо, напр.: Чутливе вухо розібрало навіть через подвійні рами дружний спів (Смолнич); Весня прийшла

рання, буйна, дружна; **дружний** - прикметник до друг. тобто такий, що пов'язаний з ким-небудь дружбою, довір'ям, відданістю, приятельськими чи товарицькими стосунками, напр.: Ми у тісному, дружнім колі згадали молодість свою (Нагн.); Ми з моїм старим приятелем повернулися до давнього дружного тону; Юра подав свою правницю для дружнього потиску (Смолич).

Отже, перше слово (дружний) - багатозначне, друге - однозначне.

23. Правильний варіант 1.

24. Правильний варіант четвертий. Орфографічно : зсадити, Вишгород.

25. Відповідно до законів української орфоїї дзвінкі приголосні [б], [д], [д'], [з], [з'], [дз], [дз'], [ж], [дж], [г] у мовному потоці, як правило, зберігають свою дзвінкість. Це стосується зокрема, як свідчать приклади, середини слова перед наступним глухим приголосним здебільшого на межі кореня і суфікса, а також абсолютного кінця слова. Виняток становить дзвінкий приголосний [г], який в окремих словах чергується з глухим [х] перед [г], [к] : [к'іхт'і], [н'іхт'і], [лехкїї], [вохкїї], [д'охт'у] та похідних.

26. Потрапляючи в позицію перед приголосними [ш], [с'], [ш] попередні приголосні улодібнюються їм за способом творення. Тому вимова їх істотно відрізняється від написання:

прині[ш:и]	[с]+[ш]=[ш:]
[жши]ти	[з]+[ш]=[жш]
купає[с'а]	[ш]+[с']=[с':]
не лорі[з'с'а]	[ж]+[с']=[з'с']
на до[с'ц'і]	[ш]+[ц']=[с'ц']
до[ц'і]	[ч]+[ц']=[ц':]
кни[з'ц'і]	[ж]+[ц']=[з'ц']

27. Щоб визначити однакові звуки у парах поданих слів, необхідно їх записати фонетичною транскрипцією, оскільки, як відомо, букви не завжди однозначно позначають звуки на письмі.

1/ [юс] - [л'іс], 2/ [джм'іл] - [джем], 3/ [гул'а] - [галас], 4/ [чашка] - [л'шч], 5/ [гаї]

[йак], 6/ [дзига] - [дзот], 7/ [йїжа] - [с'її], 8/ [лак] - [л'ак], 9/ [м'її] - [їїм].

Отже, відповідно: 1/ : 2/ [дж]; 3/ [а]; 4/ [ч], [а], [ш]; 5/ [а]; 6/ [дз]; 7/ [ї]; 8/ [а], [к]; 9/ [ї].

28. [єзоти^ска], [р'ічниц'а], [рад'ієнні], [кр'іпосні], [смак], [шл'іфувати], [хрумк'іт]. Як свідчить аналіз поданого матеріалу, глухі

приголосні перед сонорними ніколи не реалізуються як дзвінки, тобто явище уподібнення за дзвінкістю в цій позиції глухим не властиве.

29. [б'іг], [г'ірко], [ш'іс'ц'а], [х'ід].

Якщо губні, передньоязикові шиплячі, задньоязикові та глотковий реалізуються в позиції перед [і], відбувається їх пристосування, яке називають явищем акомодатії. Їм властива напівпом'якшена вимова - [п'], [б'], [ф'], [в'], [м']; [ш'], [ж'], [ч'], [дж']; [г'], [к'], [х']; [г']. Усі ці звуки є лише відхиленнями, або варіантами, відповідних твердих приголосних звуків.

30. Наслідки розподібнення приголосних звуків, що відображені не лише у вимові, а й орфографії відповідних слів, пояснюються історичними комбінаторними змінами. Дисиміляцію у таких словах потрібно розглядати як діахронічну. Наприклад, рушник, соняшник, хто, лицар, срібло.

31. Спрощення у словах **щасливий, чесний** відбулося ще в давньоруський період після занепаду редукованих голосних. У словах **студентський, агентство** спрощення не засвідчене в орфографії через те, що 1/ це слова запозичені; 2/ збіг приголосних виник як результат словотворення.

32. Звук [о] перед складом із наголошеним [у] в українських словах вимовляється як [о^у]. Наприклад, [по^удушка], [ло^упух]. В іншомовних словах [о] вимовляється завжди чітко: [документ], [комуна].

33. Особливість вимови слів [йама], [зйїзд], [йедини'ї], [йїжак], [алоје], [йаблун'а],

[зйеднан'а], [йурмала] полягає у тому, що перед [а], [у], [і], [е] на початку слова, після голосного та при роздільній вимові чується звук [j].

34. Буквами і, я, ю, ь:

[молод'ба], [молод'іс'ц'а], [л'ук], [д'ід], [йун'іс'ц'а], [ди'т'ачи'ї], [л'іте'ра], [з'іл'а],

[т'улен'].

35. Буквосполучення дж і дз двозначні, оскільки можуть 1/ вимовлятися як один кореневий звук [дж], [дз]; 2/ вимовлятися як два звуки, коли [д] належить до префікса, а [ж] чи [з] до кореня. Наприклад, [джм'іл'], [дзв'інок]; [п'джиеви], [п'ідзоли'ста].

36. Норми української літературної вимови дозволяють оглушувати і дзвінкий [з], що виступає префіксом або прийменником перед глухими: [с'ц'ідити], [с:унути], [с хати] або у префіксах роз-, без- у позиції перед глухими: [бе'спека], [роспов'ід']; 2/ дзвінкий [г] перед глухими у словах [вохк'іс'ц'а], [ле'хка], [н'іхт'і].

37. Ганок, гатунок, ґрунт, гвалт, ґрати, ґратчастий, гирлига, гандж, гвалтівник, гедзатися, ґелганг, ґелґотати, ґлей, ґлейкий, ґніт, ґнотик, ґогель-могель, ґудзь, ґудзик, ґрунтовний.

38. Вимова ру[шн]ик, соня[шн]ик, торі[шн]ий, серце[шн]ий пояснюється суміжною регресивною дисиміляцією за способом творення, засвідченою в орфографії.

39. -стн-	вість - вісник
-стл-	користь - корисливий
-ждн-	тиждень - тижня
-здн-	виїзд - виїзний
-зкн-	бризки - бризнути
-скн-	тріск - тріснути
-слн-	ремесло - ремісник

Спрощена вимова фіксується на письмі.

40. Звуки [л], [н] у словах Наталчин, Уманщина вимовляються твердо, оскільки 1/ [н] перед шиплячими вимовляється твердо (інший, менший, кінчик); 2/ [л] вимовляється твердо у словах, що містять сполучення [лч] (від -лк- : Наталка - Наталчин, галка - галчин).

Звуки [л], [н] у словах Гальчина, няньчина вимовляються м'яко, оскільки сполучення [л ч], [н ч] (-льч-, ньч-) утворилося від [л к], [н к] (-льк-, -ньк-): Галька, нянька.

41. Губні ([б], [п], [в], [м], [ф]), шиплячі ([ж], [ш], [ч], [дж]), задньоякизові ([г], [к], [х]), глотковий [ґ] на фонемному рівні не мають м'яких відповідників. Проте вимовляються напівпом'якшено в позиції перед голосним [і]. Наприклад, [б'ілка], [п'іве^н], [в'іте^р], [м'істо], [ф'ізика], [ж'інка], [ч'іпка], [наш'і], [к'іт], [х'ід], [ґ'ілка], [др'іж'дж'і].

42. Регресивна часткова асиміляція префікса з-, результат якої засвідчений в орфографії, послідовно відбувається перед приголосними [к], [ф], [п], [т], [х]. Наприклад, [сказати], [сфотографува], [список], [стунаґе], [схочу].

У словоформах сказати, сфотографував, список, ступав, схочу виступає фонема /с/.

43. У ряді слів звук [т], ши випадає у вимові, зберігається на письмі, наприклад: шістнадцять, шістдесят, шістсот. Збіг приголосних у цих словах виник як результат історичного словотворення. Відповідно до закономірностей української мови у таких групах відбувається спрощення: середній звук випадає (зникає у вимові). Згідно з історично-традиційним принципом правопису спрощена вимова таких слів не фіксується на письмі.

Цю ж закономірність спостерігаємо у словах іншомовного походження, -нт- утворених за допомогою суфіксів -ськ-, -ств-: декадентський, агентство.

44. Евфонічних чергувань в-у ([ ] - [y]) не буває у словах типу удача - удача, умова - вмова, управа - вправа, уступ - вступ, оскільки від зміни [y] на [ ] залежить значення слів.

45. Фонетичні норми виявляються у додержанні правильного вживання звуків мови, зокрема у врахуванні правил чергування голосних і приголосних у словах, асиміляції та дисиміляції тощо. При вимові поданих слів можна допустити такі помилки:

лекція - [л ек[̄]ї́йа]
форма - [хворма]
на точці - [на точч'і]
порпаєшся - [порпаєш'а]
людський - [л'уд'с'кий]

46. У наголошеній позиції голосні завжди вимовляються чітко. У ненаголошеній позиції голосні [e], [и], [o] можуть вимовлятися як [e], [и], [o] (перед складом із наголошеним [y] в українських словах).

Наприклад, величезна - [в^ел^ичезна], велетень - [в^ел^ет^ен^и'], прилавок - [п^ри^елавок], козуля - [к^озул'а].

47. Родовий відмінок одними - називний відмінок множини в іменників І відміни: голки - голки, качки - качки, ластівки - ластівки, миски - миски, учительки - учительки.

Омографи: серед лексичних омонімів (мука - мука, атлас - атлас, запальний (у техніці) - запальний (характер); серед граматичних омонімів (тепло (іменник) - тепло (прислівник); дорога (іменник) - дорога (прикметник); найми (іменник) - найми (дієслово); на березі (М.в. одн. від "береза") - на березі (М.в. одн. від "берег").

48. Губні ([б], [п], [в], [м], [ф]); шиплячі ([ш], [ж], [ч], [дж]); задньоязикові ([г], [к], [х]) та глотковий [ґ].

Наприклад, [мл'іти], [кол'ібр'і], [пн'і], [фр'аз'], [молочн'і], [заможн'і], [тутешн'і], [кн'аз'], [кр'ін], [ґн'іт].

49. Передньоязикові: [с], [з], [ц], [дз], [т], [д], [н], [л].

Наприклад, [д'н'а], [нав^ис'н'і], [т'л'ін'а], [п'іс'н'а], [лис'т'а], [з'н'імок], [плат'н'і], [в^ес'іл'н'і], [р'азан'с'к'і].

50. [с] : [с'в'іт], [с'м'іх]
[з] : [з'в'істка], [з'м'іст]
[ц] : [ц'в'іх], [ц'в'іт]
[дз] : [дз'в'ін].

51. Загадка	дефіс
загадка	кропива
помилка	кулінарія
помилка	оглядач
дефіс	була
черговий	несла
черговий	
кропива	
кулінарія	
оглядач	
була	
несла	

52. Як [y], [i], оскільки стоять перед наступним приголосним або в кінці слова.

[уіесау], [ден`], [іти], [вок], [д`іка], [краї], [постан`а], [заімен.и`к], [каз`іка], [м`іцний], [колод`азни`і].

53. [бат`ко], [уманшчи`на], [гуцул`шчи`на], [лі`ікарс`ки`ї], [звйазок], [вйаче`сла], [мйаки`ї], [ц`в`ах], [р`із`ба], [мап`ачи`ї], [п`іс`н`а], [бур`ак], [бул`йон].

54. [увага], [голова], [гул`а], [гар`ачи`ї], [ге`лгот`іти], [грати] або [грати], [ганок], [дороги`ї], [гаразд], [гава], [грунт], [годин.и`к], [подруга].

55. [жшити], [при`в`іжши], [с`мійес`а], [мийец`а].

56. Шиплячі [ж], [ч], [ш] уподібнюються перед свистячими [ц`], [с`].

[ж]+[с`] = [з`с`]: [звас`с`а] (орф. зважся)

[ж]+[ц`] = [з`ц`]: [книз`ц`ї] (орф. книжці)

[ч]+[ц`] = [ц`:] : [боц`:] (орф. бочці)

[ш]+[с`] = [с`:] : [диви`с`а] (орф. дивишся)

[ш]+[ц`] = [с`ц`]: [вис`ц`ї] (орф. вищі)

57. Орфографією фіксується уподібнення свистячого [с] до наступного шиплячого [ч].

[с]+[ч] = [шч]: ліщина, піщаний, гуша.

58. Уподібнення, що спостерігається при вимові присвійних прикметників, утворених від наведених власних імен, не впливає на їх написання: Параска - Парасчин, Ониська - Онисьчин, Пріська - Прісьчин, Васка - Васьчин.

[паращичи`ен], [онищичи`ен], [пр`іщичи`ен], [вашчи`ен].

Причиною тому є наявність у похідних формах суфікса -к-.

59. [п`іч], [роск`іш], [туш], [се`кре`тар], [стен], [буквар], [в`іс`ім], [л`убо].

Кінцеві приголосні у наведених словах вимовляються твердо, оскільки 1/ шиплячі та губні в українській мові взагалі не можуть бути м'якими (лише напівпом'якшеними); 2/ кінцевий [р] в українській мові завжди твердий. Кінцевий губний [в] вимовляється як [ʋ].

60. У словах **реконструкція, майстер, абстракція** є сполучення кількох приголосних: -нстр-, -йст-, -бстр-, яке не властиве українській мові, оскільки ускладнює вимову.

61. Подовжений звук [н:] вимовляється у словах із суфіксами -енн-, -анн-, які виражають підсилену ознаку: **страшений, широченний** або можливість чи неможливість дії: **незрівнянний, нездійснений**.

62. Подовження приголосних у словах **миттю, сіллю, молоддю, зеленню** утворилося внаслідок прогресивної асиміляції [й] ще в давньоруській мові. Умовами подовження були: 1/ наявність передньоязикового приголосного; 2/ передньоязиковий приголосний повинен стояти перед [й]; 3/ все це звукосполучення повинно стояти між голосними. У словах **миті, солі, молоді, зелені** подовження немає, оскільки друга умова подовження не виконується.

63. Збіг однакових приголосних трапляється на межі морфем або частин складного слова: префікса й кореня: **беззубий, роззява, віддати**; кореня (або основи слова) і суфікса: **шоденний, стінний**; основи слова і постфікса -ся: **нісся, пасся**.

64. [пилип], [хома], [текл'а], [теⁿ одози^sі]. Звуки [п], [х], [т] на місці [ф] в українській мові свідчать про його запозичення.

65. Це пов'язано з тенденцією до висхідної гучності складу. Ще в праслов'янській мові склад характеризувався певними правилами сполучуваності звуків, що розрізнялися за ступенем сонорності. У своїй сукупності ці правила формували тенденцію побудови будь-якого складу за наростаючою гучністю.

66. а/ сказати (асиміляція засвідчена і в орфоєпії, і в орфографії); б/ казці (асиміляції немає); в/ вокзал [вогзал] (глухий одзвінчується перед дзвінками); г/ натхнення [натхнен'а] - дзвінкий [д] оглушується перед [х]; асиміляція фіксується орфографією.

67. 1/ [кри^e ниц'у] - [напиц'а]

2/ [веⁿ рбиц'а] - [хили^e ц'а]; [д'івиц'а] - [жури^e ц'а]

3/ [колос'а] - [зами^e луйес'а]

68. Однією з особливостей української мови є відсутність важких для вимови збігів приголосних звуків. У чергується з в у випадках, коли останній потрапляє в позицію між приголосними: **наш учитель, там у Львові**. Звук [й] чергується з [і] з метою уникнення збігу голосних: **Олена й Іван, оце й усе**.

69. Звук [ф] в українській мові запозичений.

70. [беж:урни⁶], [книз'ц'і], [зл'іжши], [диви⁶с'а]. В усіх цих словах у вимові відбувається уподібнення.

71. У кінці складу та слова дзвінкі приголосні не оглушуються, оскільки, як свідчать наведені приклади, це може призвести до двозначності того чи іншого слова.

72. За допомогою наголосу.

Тепло - іменник, тепло - прислівник; найми - іменник, найми - дієслово; на березі - М.в. одн. від берег, на березі - М.в. одн. від береза; мука - борошно, мука - тяжке життя; запальний - у техніці, запальний - характер.

73. а/ бензин. На початку слова та після голосного [е] вимовляється чітко. Після приголосного у ненаголошеній позиції - як [e^н]: [бе нзин]. У наголошеній позиції [е] вимовляється чітко: [агент].

74. в/ [н'іш] - дзвінкі в кінці слова не оглушуються [н'іж]

[напаки] - [в] передприголосним вимовляється, як []: [напаки]

[мийет'с'а] - у вимові [т'] уподібнюється до [с'] і утворюють звук [ц']: [мийец'а]

[молог`ба] - у вимові глухий [т'] перед дзвінким [б] одзвінчується і вимовляється як [д']: [молод`ба].

75. Дбшка, високо, вітчм, літопис, дрва, дбчка, кропива, колесо, спіна, блень, дефіс, подруга, кулінарія, яблуневий.

76. а/ зобов'язання. У словах навчання, завдання, читання, пізнання, запитання наголос падає на суфікс -анн-;

б/ двійки. У словах казки, копійки, байки, лікарки, голки, ложки, ластівки наголос падає на закінчення.

77. Порушення вимови у наведених словах пояснюється асиміляцією приголосних щодо участі носового резонатора, яка полягає в тому, що попередні губні [б], [в] або передньоязиковий [д] уподібнюється наступному [н]: бі[н:]ий замість бідний.

78. Тверда вимова приголосного [р] у словах [бурак], [зора], [радно], [расно], [бурйак], [зорйа], [рйадно], [рйасно] - фонетична помилка, оскільки неправильно вимовляється звук. Вона пояснюється ствердінням звука [р] в українській мові: господар, кобзар, лікар.

79. Фонетична помилка - це ненормативна, неправильна вимова звуків: [л'убов], [миш'], [р'іч']. Фонологічна помилка - це неправильна вимова, що порушує фонемний склад слова: [хл'іп], [каска] (орф. казка).

80. [б'іла] - [б'іл'а], [полїн] - [полїн'], [саду] - [с'аду], [бах] - [пах], [с'ік] - [р'ік], [газ] - [гас], [б'ік] - [бик], [рад] - [р'ад], [ним] - [цим].

Звуки [л - л'], [н - н'], [с - с'], [б - п], [с' - р'], [з - с], [і - и], [р - р'], [н - ц] виконують смислорозрізнявальну функцію. Звуки, що виконують смислорозрізнявальну функцію, в мовознавстві називають фонемами.

81. Фонема: а/ одиниця найнижчого рівня мови; б/ їй властивий тільки план вираження; в/ є складовою частиною морфеми.

Морфема: а/ одиниця вищого рівня мови, складовими якої є фонемі; б/ одиниця двопланова - має єдність звучання і значення; в/ є складовою частиною слова.

У мові є однофонемні морфеми (-і, -а, -о та ін.) і слова (і, а, о та ін.), які не слід ототожнювати, оскільки і словам властиві інші функції в мові: на відміну від фонемі.

Слова з кінцевою морфемою,
що виконує словозмінну функцію

зерно
весло
стіна
біла
сішло
чайка

Слова з кінцевою морфемою,
що виконує словотворчу функцію

весело
мало
гарно

82. Українській мові, як, до речі, й білоруській та російській, не властиві носові голосні, на відміну від польської, так само не властиві українській мові й довгі голосні, які б виконували смислорозрізнявальну функцію. Тому в системі українських голосних відсутня кореляція (протиставлення) за участю- неучастю носового резонатора чи за довготою - короткістю, або за часокількістю мови.

83. Як свідчать приклади, у чеській мові, на відміну від української, складотворчими є не тільки голосні, а й приголосні [r], [l]. Отже, визначення, в цілому правильне й достатнє щодо української мови, є недостатнім щодо мови чеської, як і щодо тих мов, яким властиві дифтонги (напр., нім. *mein*; франц. *ma*). Але в складотворчих зяуків щодо всіх мов є одна спільна ознака - вони стоять у вершині складу. Тому можна дати одне з таких визначень: складотворчим є звук, який стоїть у вершині складу.

84. Історично Хрест, Хрещення і Христос - різні слова, і плутати їх не слід. Слово хрест походить із старослов'янського *крѣсть*, а Христос із *Хрістось*. Збіглися вони цілком випадково, внаслідок фонетичного уподібнення. Слово хрест виникло значно раніше за Христос. Як зазначає І.Огієнко, "поєднувати "Хреститель" і "Христос" нема істотних підстав. "Хреститель" був Предтечею Христа, його Хрещення було "Іванове Хрещення". Християнин - похідне від Христос.

86. Слово двієчник і справді утворилося від іменника двійка, але правило чергування і з о у відкритому складі, на зразок кінь - коня, стіл - столу, про що писав журналіст, тут ні до чого. У цьому випадку діє не

фонетичний закон, а морфологічний, що пов'язаний з походженням слова, а не із звуковими змінами в ньому.

Наприклад, іменник кіл: у родовому та інших відмінках, де маємо відкритий склад, за фонетичним законом чергування і з о є закономірним - кола, колу, колом, на колі. А якщо ми візьмемо похідне від кіл слово кілочок, то, хоч тут перший склад відкритий (кі-), [і] в ньому залишився, а не перейшов у [о]. Чому? Бо в цьому випадку діє закон морфологічний, який не вважає на відкритий склад, а вимагає вимовляти слово з тим звуком, який є в твірному слові.

Те саме і в слові двічник, у якому [і] не переходить в [о], бо він був у твірному слові двійка.

87. Буква - графічний знак, акустичні особливості їй не властиві, тому буква не вимовляється. Букву можна написати й сприйняти органами зору, тобто побачити, а звук вимовляється й сприймається органами слуху. Тому буква не може ні "оглушуватися", ні "вимовлятися дзвінко". Відповідь мала бути сформульована так: "У кінці слова звук [ж] не оглушується". Останні слова - "вимовляється дзвінко" - зайві, оскільки твердженням "не оглушується" передається достатня інформація. Можна відповідь сформулювати й по-іншому: "У кінці слова звук [ж] вимовляється дзвінко".

88. Виділяють не приголосні, а букви, якими на письмі позначаються приголосні звуки. Тому завдання треба сформулювати так: "Вимовте приголосні звуки, позначені виділеними буквами".

90. Звук [и], на відміну від [і], ніколи не вживається після м'яких приголосних; ніколи не буває на початку слова; не може, як [і], стояти в позиції між словами у функції сполучника.

91. До цих прикладів можна сформулювати кілька завдань, наприклад: 1/ Яку функцію в словах виконують звуки, що розрізняються за дзвінкістю-глухістю? 2/ Як вимовляються в українській мові дзвінкі приголосні, що стоять у кінці слова, на відміну від російської мови? 3/ Вимовте пари слів, зробіть висновок про особливості вимови парних приголосних.

92. У ряді слів чергування взагалі неможливе, оскільки зміна [у] на [в] чи навпаки може призвести до зруйнування значення слова; не допускають чергування власні назви як українського, так само й іноземного походження. Тому незалежно від попереднього кінцевого (голосного чи приголосного) такі слова вживаються або тільки з початковим [у], або тільки з [в].

93. Жодному з правил подвійне вживання [у] чи [в] в поданих словах буквально не відповідає, але пояснення може бути таке: Якщо

попереднє слово кінчається на приголосний, вживається [у], якщо на голосний - нормативним є [в].

94. В усіх словах відбувається явище уподібнення (асиміляції), крім слова **рибка** :
[к'іхт'і], [вогзал], [рибка], [проз'ба], [вохко]. Отже, "зайвим" у ряду є **рибка**.

95. Буква і звук - одиниці різної якості: буква - графічний знак, який позначає на письмі звук, що є одиницею мови. Тому буква пом'якшувати звук ніяк не може. Вона лише може бути виразником м'якості приголосного на письмі, що теж позначається відповідною буквою. Отже уточнити відповідь слід так: "...вона позначає на письмі м'якість попереднього приголосного".

96. Наведені голосні можуть вживатися в позиції як після твердих, так і після м'яких приголосних, наприклад: рука, доля, дьоготь, синє, Юрко, на відміну від [и], якому властива лише позиція після твердих приголосних, та [і], що вживається тільки після м'яких та пом'якшених, наприклад: синій, вітер [в'іте⁴р], [син'і].

97. Цей звук ніколи не вживається на початку слова і не може стояти в позиції між словами у ролі сполучника чи окремо як прийменник або вигук.

98.

Однакові звуки:

[лос'] - [л'іс] -	немає
[ждм'іл'] - [джем] -	[дж]
[гул'а] - [галас] -	[а]
[чашка] - [л'ашч] -	[ч], [ш], [а]
[гаї] - [йак] -	[а]
[дзига] - [дзот] -	[дз]
[м'іі] - [йім] -	[і]

Отже, на письмі не завжди маємо буквено-звукову відповідність: одна буква може позначати різні звуки і навпаки. Між буквами української азбуки і звуками української мови є певна співвідносність, а повної відповідності немає. Одна буква може позначати на письмі як тверді, так і м'які звуки, як глухі, так і дзвінкі тощо. Звукова система значно багатша й різноманітніша. Крім того, один і той же звук у різних позиціях може позначатися різними буквами, наприклад: [мр'ійа] і [м'іра] - відповідно мрія і міра.

ЗАВДАННЯ

ПИСЬМО. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

1. Один з четвертокласників на запитання: "Скільки в українській мові голосних?" - відповів: "В українській мові 10 голосних, наприклад, у словах як, є, в'юн, їж, жар, вус, ліс, лось, лис склади утворені за допомогою 10 різних голосних звуків".

Чи має рацію цей учень? Подайте власну думку на запитання учителя і відповідь четвертокласника.

2. Проаналізуйте звуковий склад слів. Зробіть висновок про те, скількома буквами може позначатися звук.

Вода, дим, воджу, день, гедзь, дзьоб.

3. Один четвертокласник запропонував спростити алфавіт так, щоб у ньому залишилося 27 букв, тому що, на його думку, 5 букв зайві. Подумайте, які букви він вважає зайвими? Чи має рацію цей учень?

4. Які пари звуків можуть позначатися однією буквою?

5. У яких словах звуків удвічі більше, ніж букв?

6. Які звуки не мають "власних" букв для позначення на письмі і "позичають" їх в інших звуків?

7. Які звуки у різних випадках можуть позначатися різними буквами? Наведіть приклади на кожен випадок.

8. Поясніть написання слів:

/з, с/ /початку / почати/ - /з, с/ /початку / року/;

/з, с/ /під/ лоба/ - /з, с/ /під/ явора;

/з, с/ /під /спідниці/ - /з, с/ /під /хати/;

по/під /горою/ - по/під /гір'ю/;

/з, с/ /за /кордону/ - /з, с/ /за /кордону/.

9. Залишіть слова в алфавітному порядку. З'суйте практичну потребу в знанні алфавіту.

Час, пісня, музикант, мова, волох, серце, чех, черкес, мистецтво, б'ятьківщина, віддзеркалення, історія, рік, вулиця, немовля, дзвоник, ямб, аташе, світ, ім'я, математика, бджола, хліб, вік, земля, колосок, пам'ятник, родина, дитинство, пшениця.

10. Які є способи передачі на письмі м'якості приголосних? Назвіть букви, які можуть позначати як тверді, так і м'які приголосні. Наведіть приклади.

11. Чому в іншомовних словах диспут, ритуал, синтез після д, р, с пишеться буква и, а в словах діаграма, патріот, пенсіонер після цих же букв - і?

12. Виберіть із запропонованих варіантів правильно записані слова:

справді - зправді, схвильований - зхвильований, відкривати - відкривати, шити - зшити, стати - зтати, безперечний - бесперечний, зписати - списати, стоптати - згоптати, бессовісний - безсовісний.

13. Слова, записані фонетичною транскрипцією, передайте звичайним письмом і поясніть вживання в них апострофа та м'якого знака (або їх відсутність).

[i'azati⁶], [с'в'аго], [н'йуоркс'кні], [сп'іл'ц'і], [п'ідн'бж'а], [р'із б'ар].

14. Виберіть із двох запропонованих правильний варіант. Обґрунтуйте свій вибір:

Дерев'я(нн, н)ий, школяр(а,я), алюміні(с, йо)вий, ліск(а, у), д(и,е)р(е, н)гент, кор(е, и)ктура, пол(ю, я)ть, грош(о, е)вий, Ігор(ьо, е)ва, (А, а)хіллесо́ва и'ята.

15. Поясніть, чим відрізняється написання та граматичне значення таких знаків: і, -і, -і.

16. При словотворенні та словозміні давні голосні [о] та [е] у відкритому складі чергуються з [і] в закритому складі, що є наслідком певних історичних змін у системі голосних та появи новоутворених закритих складів. Чому чергування голосних [о], [е] з [і] не відбувається у словах **атом, шофер**?

17. Як ви напишете - **не/задовільно** та **не/зараховано**? Чому?

18. В українській мові вживаються слова **богатир** та **багатир**. Чому в одному випадку після букви **б** пишемо **о**, в іншому - **я**?

19. Чому у словах **здоровенний, старанний, вогненний** маємо подвоєння букви **н**, а в словах **сказаний, намальований, недобудований** **н** не подвоюється?

20. Приголосні [к], [ц] перед суфіксом {н-} змінюється при вимові на [ш] замість очікуваного [ч]. Як це відбувається на письмі? Поставте, замість крапок, пропущені букви у словах:

Врані...ний, вишени...ний, я...ний, торі...ний, ру...ник, ру...ниця, моло...ний, соня...ник, соня...ний, півні...ний, яг...ня, да...ник, міро...ний, нару...ники, міся...ний, серце...ний, вели...ний, розду...ник, ві...ний, соро...ка.

21. Чому в російському прізвищі **Лермонтов** після **Л** українською мовою пишеться **е**, а в **Белінский** після **Б** пишеться **є**?

22. Занишіть слова у три колонки: а/ ті, що пишуться разом; б/ через дефіс; в/ окремо:

Складно/сурядне, івано/франківський, ново/міський, опукло/ввігнутий, лісо/степовий, далеко/глядний, суспільно/шкідливий, діаметрально/протилежний, загально/технічний, військово/інженерний, кисло/солодкий, науково/обґрунтований, логічно/граматичний, м'ясо/молочний.

23. Розділіть слова на групи, об'єднавши їх орфограмою.

Льодяник, йоржик, сьорбати, йод, медальйон, павільйон, гръох, дзьоб, дьоготь, бульйон, компаньйон, крайовий, гайок, льон, у нього, серйозний, войовничий, підйомний, бойовий, сьомий, нульовий, йоржитися.

24. Перекладіть слова українською мовою. Як передається російська буква є в усіх випадках. Поясніть, чому?

Всего, ему, крайнему, полевой, боевой.

25. Чому не пишеться м'який знак у словах кажеш, вийдеш, станеш, назвеш, запиташ?

26. Назвіть звуки, якими розрізняються наведені пари слів. Позначте орфограми.

Мила - миля, гривна - гривня, лин - лить, лук - люк, стан - стань, рис - рить, син - сить.

27. Чому у словах хлопець, вітерець м'який знак пишеться після ц, а у словах принц, матрац не пишеться?

28. Які приголосні звуки в українській мові позначаються на письмі буквами в, й? Наведіть приклади.

29. В українському алфавіті є літери, яких немає в російському. Нахвіть їх та наведіть з ними слова.

30. Для позначення роздільної вимови звуків, що позначаються буквами я, ю, є, ї, в українській мові використовується апостроф, який ставиться після б, п, в, м, ф, та р (у кінці складу). Чому слова ад'ютант, ін'екція пишуться з апострофом?

31. Чому в одному випадку в коренях слів маємо букву о, в інших - а?

Гонець - ганяти, заскочити - скакати, котити - качати, горіти - гарячий.

32. У коренях слів, що за походженням належать до власне української лексики, після ж, ч, ш, щ, ч, к, х пишеться буква и: жити, чиж, шило, гиря. Після названих букв вживається й буква і. Коли?

33. Вставте пропущені букви. Поясніть їх вживання:

Заг...рти - заг...рати, доб...руся - доб...ратися, завм...рти - завм...рати, бер...жу - обер...гати, вистр...лити - стр...ляти.

34. Замініть подані слова синонімічними, в яких би в корені після ж, ч, ш вживалися е чи о. Поясніть їх вживання.

Одружитися, сімейний, лоб, зерно, плід, дуба, наречений, тліти, темний.

35. Поясніть написання букв **о, е** у словах **чорниця** та **черниця**. Чи розрізняються ці слова за значенням?

38. За допомогою префіксів **з-, с-, зі-, із-, роз-, розі-** утворіть нові слова. У чому полягають особливості вживання цих префіксів:

Гнати, мліти, їхати, ставати, пустити, бити, чесати, стелити, творити, псувати, рвати, кріпити, скочити.

37. Подані слова з подвоєнням запишіть у дві колонки: **І/** подвоєння як результат збігу двох однакових букв на стику морфем; **б/** подвоєння як результат уподібнення звуків, яке відбулося в минулому і засвідчене орфографією:

Кінний, возз'єднання, роззява, віддати, гуманний, Вінниця, винний, Ілля, юннат, контрреволюція, стаття, обличчя, сіллю, годинник, незліченний, читання, щоденник, знання.

38. Фонетичний принцип правопису полягає в тому, що він фіксує точно звуковий склад мови. Чому ми пишемо **дощ**, **щавель** замість очікуваного **дошч**, **шчавель**?

39. Чому в одних випадках спрощення відбувається у вимові й засвідчується в орфографії, в інших - спрощення відбувається у вимові, але орфографією не засвідчується? З'ясуйте, в яких наведених словах є спрощення, а в яких - немає. Вставте, де потрібно, букви.

Шіс...надцять, блис...нути, пес...ливий, хрус...нути, хвас...ливий, виїз...ний, публіцис...ський, віс...ник, президен...ський, кіс...лявий, аген...ство.

40. Вставте пропущені букви. Якій орфограмі відповідає написання наведених слів?

Пр...карпаття, пр...кусити, пр...багато, Пр...балтика, пр...землення, пр...чудовий, пр...стол, пр...краса, пр...мудрий, пр...рва, пр...лавок, пр...слівник, пр...звище, пр...вчати, пр...злий, пр...звисько.

41. Розділіть слова з префіксом **при-** на кілька груп залежно від значення:

Привчати, прибрежний, приходить, приглянутися, прислухатися, приснитися, прислужники, примчатися, прийшов, пригадувати, Приазов'я, приамурський, прибрехати, прибудова, приварити, прилавок, призерки, приземлення.

42. Подані слова об'єднайте в колонки за орфограмами: **а/** букви **к, і** в словах іншомовного походження; **б/** вживання/невживання апострофа в іншомовних словах; **в/** вживання м'якого знака в іншомовних словах; **г/** подвоєння/неподвоєння букв у словах іншомовного походження.

Шампін...йон, Алж...р, шк...пер, б...юст, порт...ера, б...юджет, Х...юстон, т...пограф...я, шос...е, то...а, ...люзія, кар...ерист, павіл...йон, ін...екція, ва...а, ім...іграція, дез...нфекція, вар...сте, лібре...о, шн...цель, кол...е, каз...но, вестиб...юль, кон...юнктура, Аргент...на, інтел...гент, сен...йор.

43. Розділіть слова на групи за умовами вживання та невживання апострофа:

Дерев/яний, міжгір/я, духм/яний, під/яремний, різьб/яр, присв/ята, верб/яний, з/їзд, транс/європейський, бур/як, торф/яний, р/ядно, б/юються, солов/ї, В/ячеслав.

44. У якому випадку прикметник (Ш, ш)євченківський ви напишете з великої літери, а в якому - з маленької?

45. У яких випадках при орфограмі “Велика літера у власних назвах” використовуються також лапки?

46. Як і чому ви напишете (Б, б)удинок (У, у)чителя та (У, у)чительський (Б,б)удинок?

47. Поділіть слова на три колонки залежно від правопису а/ разом; б/ окремо; в/ через дефіс. Якій орфограмі відповідає їх написання?

В/вечері, в/далечінь, день/у/день, до/біса, до/побачення, рано/вранці, видимо /не/видимо, по/латині, від/нині, на/завтра, на/гора, до/пізна, на/трое, рік/у/рік, всього/на/всього, ні/уроку, мимо/волі, ані/трохи, з/переляку, без/вісти, що/ранку, казна/коли, з/роду/віку.

48. Чому в одних випадках слова щдб, якби, якже, зате, проте, теж пишуться разом, а в інших - окремо? Наведіть приклади.

49. За останнім виданням “Українського правопису” було ліквідовано подвоєння в словах іншомовного походження. Як і чому ви напишете міс...ісіпський, тал...інець, Тис...а?

50. На місці крапок поставте пропущені букви е, и, о і поясніть, якими принципами правопису при цьому слід керуватися:

М...не, д...р...гент, р...кторат, к...жух, гл...бінний, в...л...чати, щ...б...тати, пл...нарний, бл...щати, р...ф...ратний, мат...мат...ка, б...р...жливість, д...ф...р...нціальний.

51. Запишіть слова у дві колонки: а/ слова із орфограмами-префіксами при-, пре-;

б/ слова, у яких при-, пре- є частинами кореня:

Прибуток, приміський, притулок, прибуду, приємний, приятель, пригода, призма, прилад, принц, принцип, предметний, премія, премілий, президент, премудрість, прибуття, приїзд, примовляти

52. Де і коли використовуються піктографічне, ідеографічне, предметне письмо за нашого часу?

53. Визначте, про які види письма йдеться в наведених уривках. Обґрунтуйте свою відповідь:

1/ На початку XX ст. місіонерами знайдено "письмо ням-ням" у народу, який проживав на водорозділі рік Нілу та Уеля. Коли племені загрожував напад інших, захисники втикали на шляху ворога качан кукурудзи, куряче перо та стрілу. Це означало: "Якщо ви відважитесь зірвати хоч один качан кукурудзи і захопити хоч одну курку, ви загинете від стріл";

2/ У 1935 році біля річки Качі на скалі Таш-Аір у Криму археологи помітили зображення на скалах. Десятиметрову смужку шириною до півтора метра... Збереглися три групи зображень. 35 фігур. Це найцінніший літопис про життя древнього племені... Фігури озброєних і незброєних людей. Переляканий кінь біля дерева, до якого він прив'язаний, настовбурчений собака, готовий до стрибка (Драчук В. Дорогами тисячелетий);

3/ Їх розписи виділяються чудово стилізованими зображеннями тварин і птахів - гірських козлів зі спіралью закрученими рогами, цяпмистих барсів і собак, оленів і риб, довгоногих журавлів і струнких рожевих фламінго. Надпис, що містить текст звичайної молитви, складається із зображення чоловічих фігур і їх дій, частин людського тіла: голови, руки, ока, губ; Зображення тварин, птахів, риб, а також частин тіла тварин: голів, лап, рогів, плавців. Зображення вузької і довгої лінії передає слово "земля", зигзагоподібної - слово "вода" (Ривкин Б. Древний Восток);

4/ Надпис присвяти, знаки якого передають сполучення різних приголосних з голосними, розкриває смисл зображення. Він оголошує, що володар одного із міст Хашхамер присвятив свою печать царю Ура, "могутньому герою" Ур-Намму (Ривкин Б. Древний Восток).

54. Замість крапок запишіть слово - назву різновиду письма, про який йдеться в тексті:

а/ у ... не позначаються окремі слова, як у реченні, хоч кожний найдрібніший малюнок за змістом такий же закінчений, як і сучасне речення;

б/ ... фіксує особливості звукової оболонки слів:

в/ ... стали умовними сигналами, умовними знаками того, про що люди домовлялися заздалегідь (коли сусіднє плем'я вручало, наприклад, стрілу, то слід було розуміти, що оголошується війна);

г/ зображення, що передавали абстрактні поняття, ставали з часом більш схематичними, вони готували ґрунт для переходу до користування знаками, що передавали ідею, поняття і називалися ...

Для довідки: графема, ідеограма, піктограма, предмети.

55. Чому в словах *бур'ян*, *пір'я* апостроф пишеться, а в словах *буряк*, *буря*, *моряк*, *пряла* - ні?

Чи не можна було б усі правила про вживання апострофа звести до одного формулювання. скажімо, такого: апостроф ставиться завжди лише після приголосних перед літерою *ї*, а також перед *я*, *ю*, *є*. якщо ці букви позначають два звуки. У всіх інших випадках апостроф не ставиться?

Щоб відповісти на запитання, поміркуйте:

Чи досить знати це правило людині, яка: а/ добре знає мову; б/ знає мову недостатньо; в/ почине вивчати українську мову?

Дайте відповідь з обґрунтуванням і відповідними коментарями.

56. Учень забув повторити перед контрольним диктантом правила вживання м'якого знака. Під час написання диктанту він міркував так: "М'якість попередніх приголосних позначається за допомогою літер *є*, *я*, *ю*, *і*. Тому м'який знак перед ними ніколи не пишеться. Також не позначається м'яким знаком на письмі м'якість приголосних, що стоять перед іншими м'якими приголосними. В усіх інших випадках м'які приголосні на письмі позначаються м'яким знаком". Однак у диктанті учень допустив кілька помилок.

Завдання. Дайте відповідь, чого не врахував учень.

Методична порада. 1/ Для полегшення роботи над завданням порівняйте міркування школяра з правилами вживання м'якого знака. 2/ Знайдіть спільне і відмінні. 3/ Зробіть висновок, підтвердивши відповідними прикладами й правилами.

57. Чому апостроф ніколи не ставиться перед *я*, *ю*, *є*, *ї* після голосних?

ВІДПОВІДІ

ПИСЬМО. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

1. Четвертокласник подав неправильну відповідь, оскільки не збагнув відмінність між поняттями "звук" і "буква". Щоб переконатися, вдамося до фонетичного запису його прикладів: [йа], [йе], [вйун], [йїж], [жар], [вус], [л'іс], [люс], [лис]. Крім літер *а*, *і*, *о*, *у*, *и*, *є*, які позначають на письмі шість голосних - [а], [і], [о], [у], [и], [е], в українському письмі

вживаються ще й літери я, ю, є, ї, перші три з яких двозначні : вони можуть позначати на письмі або голосні [a], [y], [e] і м'якість попереднього приголосного, або ці ж голосні в сполученні з попереднім приголосним [й]; буква ї завжди позначає на письмі поєднання звуків [й] та [i].

Отже, голосних в українській мові є шість, які можуть позначатись на письмі за допомогою десяти букв.

2. [вода], [дим], [воджу], [пен'], [дз'об].

Як правило, в українській графіці буква співвідноситься з окремим звуком, тобто звук позначається на письмі однією буквою, наприклад, у перших двох словах кожній букві відповідає один звук. Але є звуки, які не мають "власних" букв, тому позначаються різними комбінаціями з кількох букв, наприклад, [дж], [дз]. Двома чи більше буквами іноді позначаються м'які звуки, наприклад, нь, дзь тощо. Отже, в українському письмі повної відповідності між звуками і буквами, як бачимо, немає.

8. Спочатку - з початку року

спідлоба - з-під явора

спід спідниці - з-під хати

з-за кордону - з закордону.

9. Аташе, батьківщина, бджола, віддзеркалення, вік, волох, вулиця, дзвоник, дитинство, земля, ім'я, історія, колосок, математика, мистецтво, мова, музикант, немовля, пам'ятник, пісня, пшениця, рік, родина, світ, серце, хліб, час, черкес, цех, ямб.

10. М'якість приголосних звуків позначається на письмі буквами - ь, і, я, ю, є: палець, ніс, ляк, тюк, Серов.

Букви д, т, з, с, ц, л, н можуть позначати як тверді, так і м'які приголосні: дядько, тітка, зяблик, сіно, ціпок, літо, кінь.

11. У загальних назвах після д, т, з, с, ц, ж, ч, т, р в основах слів перед наступною буквою, що позначає приголосний, крім й, пишеться и, а не і. А перед буквами, що позначають голосні та й, пишеться і.

12. Справді, схвильований, відкривати, зшити, зжати, безперечний, списати, стоптати, безсовісний.

13. В'язати, свято, нью-йоркський, спілці, підніжжя, різьбяр.

14. Дерев'яний, школяра, алюмінієвий, ліска, диригент, коректура, полють, грошовий, Ігорева, ахіллесова п'ята.

15. Перше і може бути едналим сполучником, часткою; -і виступає суфіксом; -і є флексією.

16. Слова атом, шофер є словами іншомовного походження, тому чергування [o], [e] з [i] їм не властиве.

17. Слово незадовільно пишеться разом, оскільки частка не з прислівником задовільно означають одне поняття - погано. Не зараховано пишеться окремо, оскільки частка не стоїть при дієслівній формі на -но.

18. В українській мові [o] перед складом із наголошеним [a] змінився на [a]: багатир (за аналогією до багато). У слові багатир о пишеться за традицією, з метою диференціації значення. Якщо багатир - багач, то багатир - силач.

19. Слова здоровенний, старанний, вогненний є прикметниками, що утворилися за допомогою суфіксів -ени-, -ани-. Слова сказаний, намальований, недобудований є дієприкметниками. А в українській мові ніколи не подвоюється буква н у суфіксах дієприкметників.

20. Вранішній, пшеничний, ячний, торішній, рушник, рушниця, молочний, соняшник, сонячний, північний, ячня, дачник, мірошник, наручники, місячний, сердешний, сердечний, величний, розлучник, вічний, сорочка.

21. Російська буква е, що стоїть після букв, які позначають приголосні, відповідає українській букві е Воронеж, Зеленогорськ, Лермонтов. Буква е у слові Белинский передається українською є, оскільки в спорідненому українському слові в усіх формах виступає і, що походить із давнього Ї: Белінські (пор. білий, білого).

22.

Складносурядне новоміський	івано-франківський опукло-ввігнутий	суспільно шкідливий діаметрально протилежний
лісостеповий далекоглядний загальнотехнічний	військово-інженерний кисло-солодкий логіко-граматичний м'ясо-молочний	науково обґрунтований

23.

На початку складу вживається орфограма В середині чи в кінці складу вживається

-йо-	орфограма -ьо-
йоржик, йод, медальйон, павільйон, дзьоб, бульйон, компаньйон, крайовий, гайок, сьомий, серйохний, войовничий, підйомний, бойовий, йоржитися.	льодяник, сьорбати, трьох, дьоготь, льон, у нього, нульовий

24. Всього, йому, крайньому, польовий, бойовий. Російська буква е на початку складу передається буквосполученням -йо-, в середині або в кінці складу -ьо-.

25. Шиплячі [ж], [ч], [ш] в українській мові вимовляються твердо. Тому після букв, що позначають шиплячі звуки, м'який знак ніколи не пишеться.

26. [л] - [л']; [н] - [н']; [н] - [н']; [л] - [л']; н] - [н] - [н']; [с] - [с']; [н] - [н'].

Орфограма: позначення м'якості на письмі 1/ м'яким знаком; 2/ буквами я, ю, є.

27. М'який знак не пишеться після ц у кінці слів іншомовного походження.

28.

	[в] : [вода]		[й] : [гайок]
в	[в'] : [в'іге ^и р]	й	[і] : [край]
	[ ] : [ста]		

29. г - гедзь, ґрунт
і - інший, гілля
ї - Україна, їздити
є - Європа, єдиний.

30. У словах іншомовного походження ал'ютанг, ін'єскій апостроф ставиться після твердих кінцевих приголосних [д], [н] у префіксах ад-, ін-.

31. Тому що голосний [о] перед складом із наголошеним [а] змінюється на [а].

32. Після названих букв пишеться буква і тоді, коли вона позначає результат чергування [о], [е] з [і] у відкритому і закритому складі чи чергування е] з [і] у дієслівних коренях: шість - шести, шостий; гірка - гора, жінка - жінити, жонатий; прихід - приходити.

33. Затерти - затирати, доберуся - добиратися, завмерти - завмирати, бережу - оберігати, вистрелити - стріляти.

В українській мові чергування [е] з [и], [і] диференціюють значення дієслів, позначаючи тривалі, повторювані дії (затирати, добиратися, завмирати, оберігати, стріляти) та дії короткочасні (затерти, доберуся, завмерти, бережу, вистрелити).

34. Женітися, жонатий, чоло, пшениця, жолудь, жених, жевріти, чорний.

Після ж, ч, ш пишеться о, якщо в наступному складі маємо голосні [а], [у], [о], [и] з колишнього [ ]; якщо в наступному складі маємо [и] з колишнього [и], після ж, ч, ш пишемо е.

35. У слові **черниця** е не лабіалізувалось в о, оскільки стояло перед складом із голосним и (и) (голосним переднього ряду). У слові **чорниця** відбулася лабіалізація е в о за аналогією до слова **чорний** (черни), де е стояв перед складом з .

Слово **чорниця** має значення: а/ дикий ягідник чагарник і б/ назва ягоди, наприклад: Чорниця - найпопулярніша лікарська рослина; Ми рвемо над дорогою стиглі чорниці (А.Шиян).

Черниця - а/ жіноча назва до слова **чернець** (монашка); б/ те саме, що **чорниця**, наприклад : А черниця, помолившись, в храм пошкандибала (Т.Шевченко); Черниці - дуже смачні перестиглі.

36. Розігнати, зомліти, з'їхати, розставати, розпустити, збити, розбити, зчесати, розстелити, створити, зіпсувати, зірвати, скріпити, розсунути, зсунути, зіскочити.

37. кінний	возз'єднання
возз'єднання	Гля
роззява	стаття
віддавати	обличчя
гуманний	сіллю
Вінниця	читання
винний	знання
юнат	
контрреволюція	
годинник	
незліченний	
щоденник	

38. В основі написання слів **дощ**, **щавель** лежить історико-традиційний, а не фонетичний принцип правопису.

39. Шістнадцять, блиснути, виїзний, хруснути, хвастливий, пестливий, публіцистський, вісник, президентський, кістлявий, агентство.

Спрощення, що відбувається у вимові, але орфографією не засвідчується, характерне для 1/ слів іншомовного походження; 2/ для декількох українських слів, спрощення букв на письмі у яких привело б до нерозуміння значення.

40. Прикарпаття, прикусити, пребагато, Прибалтика, приземлення, пречудовий, престол, прикраса, премудрий, прірва, прилавок, прислівник, прізвище, привчати, презлий, прізвисько.

Правопис префіксів при-, пре-, при-.

41. 1/ розташування біля чогось; 2/ неповнота дії; 3/ доповнення, приєднання до чогось; 4/ завершення дії.

прибережний привчати прислужники приглянутися

Приазов'я	приходить	прибудова	прислухатися
приамурський	прислухатися	прилавок	приснитися
	пригадувати	приземлення	примчатися
		присмерки	прийшов
			прибрехати
			приварити

42. а/ Алжир, шкіпер, типографія, ілюзія, дезінфекція, шніцель, казино, Аргентина, інтелігент;

б/ бюст, бюджет, Х'юстон, кар'єрист, ін'єкція, вар'єте, вестибюль;

в/ шампінйон, порт'єра, павільйон, кольє, кон'юктура, сеньйор;

г/ шосе, тонна, ванна, імміграція, лібрето.

43. Дерев'яний	духмяний
міжгір'я	різьбяр
під'яремний	присвята
верб'яний	буряк
з'їзд	рядно
транс'європейський	
торф'яний	
б'ються	
солов'ї	
В'ячеслав	

44. Присвійні прикметники, утворені від власних особових імен за допомогою суфіксів -івськ-(-ївськ-), пишуться з малої літери: шевченківські поезії. Якщо такі прикметники входять до складу назв, які за змістом дорівнюють сполукам "імені когось", "пам'яті когось", то вони пишуться з великої літери: Шевченківські дні.

45. У назвах творів, наукових праць, газет, журналів, історичних пам'яток перше слово пишеться з великої літери, а назва береться в лапки: "Літопис Самовидця", "Тіні забутих предків", "Україна". Умовні назви будинків відпочинку, пансіонатів, санаторіїв, дитячих таборів, готелів, ресторанів пишуться в лапках і з великої літери: "Золотий колос", "Здоров'я".

Назви літаків, автомобілів, тракторів: літак "Антей", автомобіль "Таврія".

46. Будинок учителя, будинок учителя, учительський будинок.

Будинок учителя та учительський будинок є загальними назвами, тому в обох випадках напишемо обидва слова з маленької літери. Будинок учителя - з великої букви пишемо перше слово на вивісках установи.

47.

ввечері	в далечінь	рано-вранці
віднині	день у день	по-латині
назавтра	до біса	видимо-невидимо
допізна	до побачення	на-гора
натроє	рік у рік	всього-на-всього
нівроку	з переляку	казна-коли
мимоволі		зроду-віку
анітрохи		
безвісти		
щоранку		

48. Якщо слова щоб, якби, якже, зате, проте, теж є сполучниками, то вони пишуться пишуться разом. Якщо маємо “сполучник+частка” (що б, як би, як же), “прийменник+займенник” (за те, про те), “займенник+ частка” (те ж), то вони пишуться окремо.

49. Міссісіпський, таллінець, Тисса. У власних іншомовних назвах та похідних від них прикметниках подвоєння зберігається.

50. Мене і мене, диригент, ректорат, кожух, глибинний, величати, шебетати, пленарний, блищати, рефератний, математика, бережливість, диференціальний.

51. Прибуток	приємний
приміський	приятель
притулок	пригода
приблуда	призма
премилий	приклад
премудрість	принц
прибуття	принцип
приїзд	предметний
примовляти	премія
	президент

52. Зразком піктографічного письма у наш час є 1/дорожні знаки, які повідомляють, що недалеко розміщується заправна станція, телефон, медпункт; 2/ вивіски аптек, магазинів. Сучасні знаки чотирьох арифметичних дій (+) плюс, (-) мінус, (x) знак множення, (:) знак ділення, інші математичні умовні знаки, хімічні формули - це приклади використання ідеографічного письма за нашого часу. Принцип предметного письма використовуємо, наприклад, для сигналізації 1/ у морській справі - маяки, сигнальні прапорці; 2/ на дорогах - світлофори та семафори.

53. 1/ предметне;
2/ піктографічне;

3/ ідеографічне;

4/ звукове.

54. а/ піктограма;

в/ предмети;

б/ графема;

г/ ідеограма.

55. В українській мові букви Я, Ю, Є існують для позначення м'якості попереднього приголосного (тоді вони позначають один звук [а], [у], [е]) або для передачі сполук фонем [йа], [йу], [йе] та [йі] на початку слова, або після апострофа чи попереднього голосного звука.

У словах **бур'ян, пір'я** наявна чітко виражена тверда вимова приголосного [р], що не зливається з наступними звуками: [бур'ян], [п'ір'я].

У словах **буряк, буря, моряк, пряла** букви Я, Ю, Є позначають сполучення пом'якшеного приголосного з голосними [а], [у], [е]: [бур'ак], [пр'ала].

Отже, усі правила про вживання апострофа звести до наведеного вище не можна, оскільки воно не враховує усіх випадків вживання апострофа.

Цього правила було б достатньо людині, яка знає мову не дуже добре, або лише починає вивчати українську мову. Людина, яка вже опанувала українську мову, повинна знати, що апостроф вживається не після всіх букв на позначення приголосних, а після тих, що позначають [р] та деякі язикові у словах іншомовного походження та префіксах:

від'їзд, з'єднання; п'єдестал, Руж'є.

56. Учень при підготовці до диктанту не врахував правила вживання м'якого знака в словах іншомовного походження, а також деякі винятки з правил, зокрема, у словах іншомовного походження:

1/ після букв на позначення м'яких приголосних д, т, з, с, л, н перед я, ю та йо пишеться м'який знак:

мільярд [м'іл'йард], Ньютон [н'йутон], порт'єра [порт'йера], Він'ї [в'ін'йі]

2/ в іменниках чол. роду після ц у кінці слова - м'який знак не пишеться:

кварц, палац, шприц.

М'який знак не пишеться:

а/ після букв на позначення м'яких приголосних, крім л, якщо за ними йдуть інші м'які приголосні:

кінцівка, радість.

але сільський;

б/ після л у групах -лц-, -лч-, що походять з -лк-:

балка - балці, галка - галці;

в/ після н перед ж, ч, ш, щ та перед суфіксами -свт(о), -ськ(ий): менше; селянський, громадянство;

г/ між подовженими м'якими приголосними:

буття, каміння, сіллю.

57. В українській мові букви **я, ю, є, ї**, що пишуться після апострофа, передають сполуку двох звуків: [й]+ голосний [а], [е], [у], [і]. Після голосних перед приголосними або в абсолютному кінці слова букви **я, ю, є, ї** теж передають звукосполучення [йа], [йу], [йе], [йі]. У цих випадках апостроф не ставиться тому, що голосним не властиві такі особливості, як твердість-м'якість. Апостроф же є показником на письмі, по-перше, твердої вимови приголосного, по-друге, засвідчує, що букви **я, ю, є, ї** в позиції перед апострофом позначають два звуки.

ЗАВДАННЯ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

1. Розв'яжіть подані "сміслові пропорції", тобто встановіть, яким словам відповідають X_1, X_2, X_3 :

1/ говорити : мовчати = сміятися : X_1

2/ хоробрий : X_2 = безжалісний : жорстокий

3/ багатир : богатир = X_3 : адрес.

2. Тлумачні словники засобами рідної мови розкривають (витлумачують) значення слова. Так, у "Словнику української мови" слово **обличчя**, наприклад, у реченні **Юнацьке обличчя грало якимсь особливо ясним рум'янцем** зафіксоване таке його значення: "передня частина голови людини". У ньому поданий зв'язок слова **обличчя** із словом **голова** і вказано, з якою частиною голови воно пов'язане.

Завдання 1. Подайте за цим же принципом опис значень слів **голова, око, намісто, калина, ліс, парк, сніг**.

Завдання 2. Наведіть приклади правильних і неправильних поєднань цих слів у реченнях, які б підтверджували чи заперечували названі вами ознаки. Яка, на вашу думку, мета цього завдання?

3. До значення слова **слон** входять такі семантичні (значеннєві) компоненти: **а/** тварина; **б/** класу ссавців; **в/** велика; **г/** незграбна; **д/** з хоботом і бивнями; **е/** живе в тропічних країнах; **є/** використовується у себе на батьківщині для перевезення вантажів, людей тощо; **ж/** піддається дресуванню; **з/** виступає в цирках і т. ін.

Завдання. Визначте, які з перелічених компонентів, на вашу думку, є обов'язкові для словникової статті, а які є неістотними?

4. Значення слова окуляри в "Словнику української мови" сформульоване так: "Оптичний прилад з двох скелень на дужках, який використовують при вадах зору для захисту очей від яскравого світла та механічних ушкоджень".

"Українська радянська енциклопедія" (УРЕ) подає таке тлумачення: "Оптичний прилад, який застосовують для виправлення вад зору (аномалій рефракції ока та акомодатії ока) або для захисту очей від механічних ушкоджень і шкідливого впливу променевої енергії".

Завдання. Спираючись на ці відомості, а також на значення іншої слів (пенсне, монокль, лорнет, контактна лінза, лупа, мікроскоп тощо) доведіть, що значення слова залежить від: а/ предмета об'єктивної дійсності; б/ поняття про цей предмет (дані УРЕ); в/ відношення значення цього слова до значень інших слів (тобто місця слова в лексичній системі мови).

5. Сформулюйте значення слова стілець, зіставляючи його із значеннями інших слів (крісло, лава, диван, табуретка, ліжко, пуик тощо).

6. Знайдіть слово, яке не вписується за своєю семантикою (значенням) у ряд поданих нижче слів.

Чиновництво, земляцтво, студентство, селянство, козацтво, учнівство, босяцтво, учительство.

7. Доведіть, що подані нижче прізвища українського походження

Полішук, Батуринець, Полтавський, Подолян, Волинець, Уманець, Галицький.

8. Які семантичні й формальні ознаки свідчать про українське походження поданих прізвищ?

Гончар, Гончаренко, Гончарук; Швець, Шевченко, Шевчук, Шевців, Шевчишин; Кравець, Кравченко, Кравчук, Кравців; Дігтяр, Дігтяренко, Дігтярук.

9. Відомо, що власна назва може переходити з часом в загальну. Це стосується зокрема таких прикладів, як: а/ ватман, ампер, вольт, юрі; б/ юда, донжуан, плюшкін.

Завдання. Визначте, як змінюється при такому переході відношення слова до позначуваної реалії і до поняття про предмет. Чи однакові в цьому розумінні слова груп а/ і б/?

10. Чи може загальна назва перейти до власної назви? Наведіть приклади. Що відбувається при цьому з семантикою (значенням) слова? Чи змінюються при цьому його граматичні особливості?

11. Поясніть, що може називати слово. Чи всяке явище навколишньої дійсності має назву? Наприклад, чи названі всі природні явища на інших планетах? А на Землі? Коли було більше слів - колись чи тепер?

12. Як слова називають предмети, явища, дії, ознаки - за сукупністю усіх рис, які їм властиві, чи за найістотнішими їх властивостями? Наприклад, уявіть, що у гаю ростуть 1000 дубків, але серед яких немає дерев повністю схожих за формою стовбура, розташуванням гілок тощо. Чи є в нашій мові слова окремо для кожного дуба? Добре це чи погано?

13. У чому полягає різниця між словом і тим, що воно позначає: предметом, явищем, дією, ознакою? Порівняйте, наприклад, слова **чаша**, **книга**, **читати**, **веселий** і предмети, дію, ознаку, які цим словом позначаються, за а/ формою; б/ кольором; в/ станом; г/ призначенням тощо.

14. Чому говорять лексичне значення слова, а не просто значення слова? Чи не свідчить це про те, що слову, крім лексичного, притаманне ще якесь значення?

15. Порівняйте за змістом і формою слова. Що в них спільного і відмінного? Як називають ці слова в мовознавчій літературі?

Лисичка (тварина) і лисичка (гриб); байка (твір) і байка (тканина); стан (дівочий) і стан (польовий); кран (водопровідний) і кран (підіймальний).

16. Як правильно сказати: **Триває передплата** на чи **Триває підписка**?

17. Чи є відмінності в значенні слів **україніка** і **україністика**?

18. Як правильно: **дружня підтримка** чи **дружня підтримка**?

19. Уведіть у речення слова **діалектний**, **діалектичний** і **діалектологічний**. З'ясуйте різницю в значенні цих слів.

20. Як правильно: **прививати** чи **прищеплювати** знання?

21. В українській мові є синонімічний ряд слів **багато**, **чимало**, **немало**, **багацько**, **сила**, **страх**, **до біса**, **до лиха**, **сила-силенна** та ін.

Чи потрібні, на вашу думку, всі ці слова в мові, адже дехто вважає, що досить самого лише слова **багато**, яке "для більшості випадків звучить фундаментально"?

22. В уривку одного з творів М.Рильського поетом вжито синоніми **турбувати**, **тривожити**, **непокоїти**. Ось цей уривок:

Над нашим домом пролягає траса,
Тут на Москву, на Бухарест, на Прагу

Шумливі пролітають літаки

Вдень і вночі.

- Турбує? Ні. Тривожить? Анітрохи. А непокоїть - що ж!

Неспокій цей я можу сміливо назвати чудесним.

Текст засвідчує, що всім виділеним синонімам властиве як спільне значення, так і певні семантичні відтінки кожному з них.

Завдання 1. За "Словником української мови" визначте значення кожного з дієслів; зробіть висновки про те, яке значення є спільним для всіх трьох дієслів, а які - їх індивідуальними.

Завдання 2. Для кожного з дієслів за матеріалами СУМ встановіть свій семантичний ряд.

Завдання 3. Уведіть у речення кожен із трьох дієслів-синонімів, шляхом експерименту простежте можливу чи неможливу їх зворотню заміну в різних контекстах.

23. Подумайте, за якою ознакою можна об'єднати в дві групи подані нижче поєднання.

Займатися сортуванням, нести вахту, здійснювати стикування, вести діалог, піддавати критиці, справляти новосілля, наводити приклад, мати поліг, робити тренажу, справляти вплив, давати імпульс, вести репортаж, вести розмову, займатися огородинством.

Чим би ви пояснили виявлені вами особливості кожної з груп?

24. Згрупуйте слова кашель, чай, хліб, горіх, крок, одяг, сон, характер, голос, повітря, вдача, портфель, мороз, сніг, трава залежно від того, з яким прикметником вони поєднуються: міцний, сухий, важкий, м'який. Поясніть їх значення.

25. Наведіть 3-5 прикладів словосполучень, що являють собою поєднання контрастних понять, які логічно включаючи одне одного, утворюють нове. Наприклад, дзвінка тиша, живий труп. Що це за явище?

26. Чи всяке поєднання мовних звуків становить слово? Відповідь обґрунтуйте.

27. Наведені вирази замініть одним словом: Людина, що займається спортом; Приклад, який проставляє на пасажирських квитках умовні контрольні знаки; Назви статей, творів, заміток; Пристрій для вимірювання сили; Наука про словниковий склад мови.

28. Замініть подані нижче вислови одним словом:

1/ Четверта частина року; частина міста, обмежена кількома вулицями; 2/ відомість про успішність учня за чверть або рік; книга для обліку виходу робітників на роботу; 3/ велика свійська однокопитна тварина; шахова фігура; 4/ професійний їздець на кінських скачках;

той, хто доглядає та дресирує коней; 5/ перепона, яку повинні подолати під час змагань бігуни; загорода, що перешкоджає вільному проходу.

29. На дошці було записано речення: "Миколка сидів на березі". Перш ніж приступити до виконання завдання - продовжити речення, - учні з'ясовували одне запитання. Яке запитання й чому могло виникнути при виконанні цього завдання?

30. Покажіть, як змінилася семантична структура слів **стріляти, олівець, чорнило**.

31. Доберіть приклади: а/ щоб слово мало кілька значень, кожне з яких позначало б своє поняття; б/ одне і те ж поняття передавалося б кількома словами; в/ одне поняття передавалося б фразеологічним сполученням.

32.

- Беріть, дідусю, спортлото. Воно буде грати.

- Хай грає, синку, я вже не танцюю.

Приклад якого мовного явища наведено в цьому діалозі?

33. Запишіть три пари слів, які розрізнялися б вимовою, але не розрізнялися б написанням. Як називаються такі слова?

34. Запишіть три пари слів, які розрізнялися б написанням, але не розрізнялися б вимовою. Як називаються такі слова?

35. Чи можна вважати синонімами слова: а/ сад - садок - садочок; б/ міцний - міцніший - найміцніший; в/ письменник - поет - прозаїк? Відповідь обґрунтуйте.

36. Значення слів змінюється через одночасне звуження та розширення їх семантики. Слово **стіл** у староруській мові мало такі значення: 1/ лавка; 2/ стіл; 3/ престол; 4/ сила, могутність; 5/ єпископська лавка у церкві. Які із значень слова **стіл** збереглися і які додаткові розвинулися у сучасній українській літературній мові? Наведіть відомі вам фразеологізми зі словом **стіл**.

37. Буслаєву Ф.І. належить вислів: "У мові немає двох чи кількох слів, що означають рішуче одне і те ж, як дві краплі води". Вкажіть, яке мовне явище мав на увазі вчений. Поясніть цей вислів за допомогою прикладів.

38. Українське слово **сполучення** перекладається по-різному російською мовою в залежності від словесного оточення. Зважаючи на це, складіть статтю для українсько-російського словника з реєстровим словом **сполучення**.

39. Російське слово **ухаживать** перекладається українською мовою по-різному в залежності від словесного оточення. Зважаючи на це, складіть статтю для російсько-українського словника з реєстровим словом **ухаживать**.

40. Якщо людина не розуміє значення якогось слова, вона сприймає його як близькозвучне відоме їй. Наприклад, - Францішку! А ти чого мовчиш? Ти - за? - Айно, - рішуче тупнув босою, порепаною ногою Францішек, - айно! - Айно - підхопили в один голос решта селян. - Чуєте, всі кажуть: Файно! - резюмував Хома. Вкажіть, приклад якого мовного явища маємо в цьому тексті.

41. Досить часто емоційно забарвленими стають нейтральні слова. Доведіть це на прикладі слова собака.

42. На дошці записані слова: солідарний, пристосування, змагання, шофер, адаптація, розвиток, конкуренція, водій, радити, трансляція, ганьбити, рекомендувати, компроментувати, еволюція, уявний, згідний, ілюзорний, передача. Згрупуйте їх у синонімічні пари.

43. В українській мові є досить багато запозичених слів. З англійської мови запозичені слова, які найчастіше стосуються спорту; з французької - побуту; з німецької - техніки; з італійської - музики; з голландської - мореплавства. Зважаючи на це, вкажіть походження слів.

Сервіз, футбол, віолончель, арія, баркас, верстат, цех, тран, шлюпка, адажіо, рекорд, пудра, брильянт, матч, амортизація, клапан, вахта, акорд, тренер, канапа.

44. Добираючи антоніми до слів **чорний, кислий, безпека, мовчати, добрий, шумно** один із учнів записав: чорний - білий, кислий - солодкий, безпека - небезпека, мовчати - не мовчати, добрий - поганий, шумно - весело. Другий учень зробив такий запис: чорний - червоний, кислий - свіжий, безпека - небезпека, мовчати - кричати, добрий - поганий, шумно - веселий. Прокоментуйте виконане завдання кожного з учнів.

45. Термінологічна лексика не може бути багатозначною, мати емоційне забарвлення, вступати в синонімічні відношення. Слова термометр - градусник, мотор - двигун, конференсьє - ведучий, мовознавство - лінгвістика також терміни. Доведіть, що вони є (або не є) синонімами.

46. У синонімічні відношення можуть вступати повнозначні слова. Чи правильною є думка, що явище синонімії характерне й для службових слів?

47. На думку академіка В.В.Виноградова, є слова-омоантоніми, слова, що мають протилежне (антонімічне) значення. Доведіть, що дієслово **прослухати** є омоантонімом.

48. На завдання дібрати антоніми до слів **свіжий і сухий** учні мали декілька варіантів правильних відповідей. Поясніть, чим це зумовлено. Подайте свої антоніми до цих слів.

49. Двом учням було дано завдання скласти речення зі словами калитка, луна, час, лихо. І перший, і другий учні із завданням справилися, незважаючи на те, що подані слова мали різне тлумачення. Чим це пояснити?

50. Чим пояснюються спільні елементи у словах: укр. мати, рос. мать, польськ. matka, нім. Mutter, англ. mather, лат. muter; укр. брат, рос. брат, польськ. brat, нім. Bruder, англ. brother, лат. frater?

51. Учням було дано завдання записати слова в такому порядку: назви старовинного одягу; назви одиниць виміру; назви колишніх чинів. Результат був таким: а/ запаска, сіряк, кирея, жупан, вершок; б/ фунт, гони, очіпок, верства, осавула; в/ становий, свита, урядник, війт, ківш, десяцький. Яких помилок припустились учні при виконанні завдання?

52. Прочитайте уривок із оповідання І.Франка "Хлопська комісія": "яндруси ... по місті тротуарами ходять та ходаки з долини висмикують... А зловлять катрани, го також що? Заведуть на дідівню, кобзнуть там чи не кобзнуть, та й по всій історії". Виділені слова не є літературними. Чому, на вашу думку, текст важкий для розуміння? Спробуйте передати його літературною мовою, знаючи, що яндрусами називаються злодії.

53. Слова школа, вишня, огірок, м'ята, мак є запозиченими. Як ви вважаєте, чому іншомовність цих слів не сприймається мовцями?

54. У відповідь на запитання, де дівчинка навчалася гри на фортепіано, вона відповіла: "Я закінчила музикальну школу".

У вживанні одного із слів дівчинка припустилася помилки.

Завдання. Встановіть, яку помилку допустила у своїй відповіді дівчинка.

55. Чи правильно вжите слово інтерес у таких реченнях: З особливим інтересом поставилися товариші до цієї розповіді; А мені в цьому ділі нема ніякого інтересу.

56. За яким принципом згруповані слова кожного ряду?

1/ Кріпак, жандарм, кужіль, лікнеп, комнезам.

2/ Космос, космодром, космонавт, гагарінець, невагомість, місяцехід, зореліт, стикування, ракета-носій.

57. У якому значенні вжите слово мета у поданих нижче реченнях?

3 мегою виявлення жанрових особливостей цього твору надіслали його на кваліфіковану експертизу; О, бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без мети (М.Рильський).

58. Досить часто в усному, а інколи і в писемному мовленні вживається неоковирне слово міроприємство: "У нас провели такі

міроприємства" (Газ.); "Щоб досягти помітного успіху, треба далі поглиблювати прийняті міроприємства" (Газ.).

Яке слово властиве українській мові? Звідки з'явилося в нашій мові міроприємство?

59. Уважно розгляньте значення слів у німецькій, і англійській, французькій і в українській мові, яка засвоїла їх (безпосередньо чи через якусь іншу мову).

Завдання. 1. З'ясуйте, з якими значеннями (чи з одним значенням) вони засвоєні українською мовою. 2. Зробіть висновок, якими способами і шляхами можуть засвоюватися іншомовні слова.

З якої мови слова	Значення слів у рідній мові	Значення слів в українській мові
-------------------	-----------------------------	----------------------------------

З німецької

Lozung	Пароль, лозунг (гасло), жеребкування	Лозунг (заклик, який в короткій формі виражає основну ідею, завдання або політичну вимогу)
Stab	Жезл, штаб, палиця, стойка (прилавка), заощадження	Штаб (військовий термін, або керівний орган чогось)
Platz	Місце, майдан, плац	Плац (майдан для парадів і військових занять)

З англійської

Cake (множина Cakes)	Торт, кекс, пиріг, таблетка, плитка	Кекс (кондитерський виріб із дріжджового тіста з ізюмом, переважно у формі хлібця)
Meeting	Збори, зустріч, мітинг	Мітинг (масові збори з приводу якихось злободенних, переважно політичних питань)

Finish	Завершення, закінчення, фініш, закінченість	Фініш(заклучна частина спортивного змагання або кінцевий пункт цього змагання)
--------	--	---

З французької

Biscuit	Сухар, обпалена цегла	Бісквіт (легке здобне печиво) бісквіт (здобне печиво)
Salut	Поклін, вітання, (військове вітання), салют	Салют (урочисте військове віддавання почесті, привітання чи віддавання комусь почесті рушничним чи артилерійським залном, підняття прапора)
Sujet	Привід, причина,сюжет (зміст), підмет, суб'єкт, пацієнт, клієнт	Сюжет(короткий зміст твору)

60. Зіставте слова з української і російської мов, які звучать в обох мовах однаково або подібно. Визначте за допомогою словників значення кожного з них в обох мовах.

Зробіть висновки на матеріалі аналізу цих прикладів.

Свита - свига, чинний - чинный, баня - баня, кабак - кабак, чоловік - человек, ключья - ключья, вітати - витать, луна - луна, запам'ятати - запомнить, любий - любой, слабий - слабый, вродливий - уродливый, вклинитися - уклониться, глупий - глупый, дитина - детина, дорідний - дородный, поганий - поганый, дурно - дурно, злодій - злодей, калитка - калитка, лаяти - лаять, лишитися - лишиться, наказати - наказать, питати - питать, помішати - помешать, рожа - рожа, стирати - стирать, худоба - худоба, година - година, орати - орать.

61. За допомогою словників з'ясуйте, звузилося чи розширилося значення поданих слів. Запишіть ці слова у два стовпчики, зробіть і подайте в письмовій формі відповідні висновки про зміну значень слова.

Чорнило, перо, коло, лопух, пудра, зелені, афганці, Львів, Великі Мости.

62. В українській мові є слова заступник і замісник, які мовці часто плутають, наприклад: "На час моєї відпустки призначаю моїм заступником головного інженера" (Газ.); "Директор доручив проблеми постачання своєму заміснику" (З розм.).

Завдання. 1. За "Словником української мови" встановіть значення обох слів. 2. З'ясуйте, чи правильно вони вжиті в поданих реченнях.

63. Іменник переписка й дієслово переписуватись досить часто живають у невластивому їм значенні: У нас із ним - давня переписка; Я переписуюся з її братом (Розм.).

Завдання. З'ясуйте, яке слово є нормативним у поданих реченнях в українській мові, замість названих; обґрунтуйте свою відповідь.

64. Останнім часом слово захист і похідні від нього (захисник, захисний, захищати, захисток) стали вживатися замість слів оборона, оборонець, обороняти. Незважаючи на значеннєву схожість, ці слова, якщо пильно придивитися до класичних зразків і народної мови, мають деякі варіанти в значеннях.

Завдання. На матеріалі поданих нижче речень визначте семантику кожного із слів. Для цього спробуйте вдаватися до експерименту - зробити взаємозаміну.

1. Перші краплі дощу змусили мене пошукати певного захисту від зливи (М.Коцюб.); 2. Нема соломи, то нема чим і хату захистити від холоду (Розм.); 3. Росла в гаю конвалія під дубом високим, захишалась від негоди під віттям широким (Л.Укр.); 4. Де ж бідній удові захисту шукати проти такого напасника! (Розм.); 5. Боронив я свою Україну, не лякався я злих ворогів (Нар. пісня); 6. Алі оборонявся (М.Коцюб.); 7. "Оборона Буші" (М.Стар.); 8. Люди з околиць кинулись до фортеці, шукаючи захисту, але, поки оборонці завзято стримували ворога, багато хто в фортеці помер від голоду й спраги (Б.Ант.-Дав.); 9. Гори, що роблять кораблям захист од бурі (Словник Б.Грінч.).

65. Не тільки на таблицях, де написано назви вулиць, а й у публіцистиці, часом навіть у художніх творах майже не вживається давнє слово майдан, хоч послідовно зберігається зменшена його форма майданчик (дитячий, будівельний, спортивний тощо). Словом площа майже всюди чомусь заміняють майдан: "Площа Перемоги", "Площа Міцкевича", "Кілька підвід зупинилося серед базарної площі"; "На центральній площі села зібрали всіх учнів".

Чи правомірна така заміна в літературній мові, тобто чи відповідає вона нормативним вимогам?

66. На сторінках засобів масової інформації, у художніх творах і перекладах часто не розрізняють значення слів **посмішка** й **усмішка**, вважаючи їх за абсолютні синоніми, наприклад: "На обличчях усіх присутніх сяяли радісні посмішки". "Він глузливо всміхнувся". Особливо вподобали слова **посмішка** деякі перекладачі художньої літератури, майже забувши у своїх перекладах слово **усмішка**.

Завдання. Опрацюйте відповідну літературу і дайте відповідь на питання: Чи таки справді ці слова - абсолютні синоніми, чи між ними є якась значеннева різниця?

67. Дехто помилково вважає, що різниця між словами **ріка** і **річка** полягає в розмірі позначуваних об'єктів: велика зветься **рікою**, мала - **річкою**. А яка ваша думка з цього приводу?

68. Чи можна паралельно вживати в тому самому значенні слова **загрожувати** і **погрожувати**?

69. Чи є семантична відмінність між словами **справа**, **діло**, **річ**?

70. Яку функцію виконує зміна звука [в] на [у] чи навпаки у таких прикладах: **вступ** і **уступ**, **враження** і **ураження**, **вклад** і **уклад**, **вправа** і **управа**?

71. Визначте мінімум семантичних ознак, необхідних для розрізнення таких назв меблів в українській мові, як **ліжко**, **лавка**, **стілець**, **крісло**, **диван**, **стілчик**, **ослін**, **банкетка**.

72. Прочитайте речення. Як ви зрозуміли його зміст? Чи немає в цьому реченні якогось притиріччя?

Талановиту (але безталанну!) актрису Лучицьку грає Поліна Лозова (Газ.).

Для орієнтації зверніть увагу на ще одне споріднене слово в іншому реченні: У нашій літературі _____ і в нашому менталітеті тема "талану" надто широка ... (Газ.).

ВІДПОВІДІ

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

1. Щоб розв'язати ці пропорції, необхідно встановити, по-перше, значення кожного з поданих слів, по-друге, виявити відношення між обома відомими парами. Це допоможе визначити спільні й відмінні смислові ознаки. Оскільки в кожній пропорції протилежні ознаки лівого

слова пари мають відповідати за смисловими показниками правому слову пари, спробуємо визначити рівність смислових протилежностей.

У першій пропорції члени лівої частини **говорити : мовчати** називають протилежні одну одній дії, тобто є антонімами щодо процесу говоріння, отже за цією ж ознакою X_1 має відповідати слово **плакати**, бо щодо члена пропорції воно є антонімом, і обидва вони називають психічний стан.

У другій пропорції протилежні її члени ґрунтуються на смислових ознаках синонімії, отже, X_2 = відважний (сміливий); усі члени пропорції- виражають ознаку за внутрішніми властивостями особи.

Третя пропорція пов'язана з паронімічними відношеннями, коли однокореневі слова подібні за структурою і вимовою, належать до однієї частини мови, але розрізняються своїм значенням: X_3 = адреса.

Отже, 1/ говорити : мовчати = сміятися : плакати

2/ хоробрий : відважний = безжалісний : жорстокий

3/ багатир : богатир = адреса : адрес.

2. Назвемо складові значення слів і відповідно позначимо їх цифрами.

Голова : "(1) частина тіла (2) людини або тварини, (3) в якій міститься мозок - вищий відділ центральної нервної системи".

Око : "(1) орган (2) зору (3) у людини, всіх хребетних та деяких безхребетних тварин".

Намісто : "(1) прикраса (2) з перлів, коралів, різнокольорових камінців і т.ін.: (3) яку носять жінки (4) на шиї".

Калина : "(1) рослина (2) кушова, (3) що має білі квіти і (4) червоні (5) гіркі ягоди".

Ліс : "(1) велика (2) площа землі, (3) заросла деревами і кущами".

Парк : "(1) великий (2) сад або гай (3) для прогулянок (4) з алеями, квітниками, (5) а також обладнанням для відпочинку і розваг".

Сніг : "(1) атмосферні опади (2) у вигляді білих зіркоподібних кристалів чи пластівців, що становлять собою скупчення таких кристалів".

Приклади правильних поєднань слів у реченні.

1. Батько подумав трохи і похитав головою на знак згоди.

2. Праве око лукаво дивилося з-під піднятого трохи повіка.
(М.Коцюб.).

3. Ой надіну я сережки і добре намісто... (Г.Шевч.).

4. Над криницею росте кущ калини.

5. За селом лежав під снігом ліс.

6. У нашому місті є два великих парки.

7. Надворі йшов лапятий сніг, неначе в повітрі літали казкові білі пташки.

Приклади неправильних поєднань слів у реченні.

1. Батько ніс свою голову в торбині (1)
2. До комірця пришили око (1, 2)
3. Замість черевиків, він взув намисто (1, 2, 3, 4)
4. Над старою яблунею височіла калина (2)
5. Посеред лісу хвилювався ішеничний лан (3)
6. Новий житловий мікрорайон побудований у парку (2, 3, 4)
7. Надворі лив сніг, як з відра (2)

Це завдання привертає увагу до однієї з внутрішніх особливостей структури значення слова, а також до його зв'язків у контексті. Щоб безпомилково використовувати слова, мовець має володіти всіма семантичними (значеннєвими) відтінками слова, всіма складовими його значень.

Це завдання й спрямоване саме на визначення одного з критеріїв значення слова.

7. На українське походження цих прізвищ вказують не лише суфікси (

-ець, -ан- та ін.), а й лексичне значення - назва за місцем походження чи проживання (з різних міст чи країв України).

8. Характерним і розмаїтим серед українських прізвищ є іменування за професією, ремеслом, родом заняття першого носія прізвища, як Гончар, Швець, Кравець, Дігтяр та ін. Це досить популярні українські прізвища, які поширені майже на всьому українському обширі, а також похідні від них, утворені за допомогою власне українських афіксів - -енко, -ук, -ів, -ин.

9. Власним назвам притаманна лише одинична предметна співвідносність. **Ватман** - лише одна цілком певна особа. І як елемент мови, і як елемент мовлення власна назва співвідноситься лише з індивідуальною реальією. Це стосується часто повторюваних таких імен, як Віктор, Тетяна, Олександрівна, Покровськ тощо. Всі Тетяни не мають ніякої спільної і тільки їм властивої ознаки (крім, звичайно, самого імені; але ім'я не є реальною ознакою будь-якої речі).

При переході до загальної назви ці слова набувають властивостей загальної предметної співвідносності слова і разом з тим можуть співвідноситися також і з конкретним предметом реальної дійсності: ватман - папір певної якості і конкретний аркуш паперу.

Слова групи а/ називають не конкретних осіб, а цілий клас однорідних предметів реальії чи явищ за іменами їх творців чи винахідників. Загальні назви групи б/ називають клас осіб, яким

властиві риси характеру, вдачі тощо: **плюшкін** - в загальному значенні скупа, дріб'язкова людина; **юда** - зрадник тощо. Отже, в цьому розумінні обидві групи якихось істотних відмінностей не мають.

10. Якщо загальна назва починає співвідноситися з якимсь конкретним представником класу однорідних реалій і закріплюється за ним, вона втрачає зв'язок з цим класом і набуває індивідуального значення, наприклад: **зелений гай** і **Зелений Гай** (назва села), **долина** і **Долина** (назва району), **шеф** - в устах службовців якоїсь установи починає набувати назву саме їх начальника.

У такому разі новоутворені власні назви втрачають граматичне значення множини.

11. Слово може називати будь-які реалії дійсності- предмети, дії, ознаки, кількості; виконувати вказівну функцію (той, він), виражати емоції, почуття (ой! Боже! тощо); словами можуть позначатися наші уявлення, волевиявлення, бажання тощо. Назви мають не всі, а лише пізнані людиною явища навколишньої дійсності. Невідомі, непізнані людиною природні явища на Марсі, Венері, Юпітері, як і на Землі, цілком природно, конкретних назв мати не можуть, крім слова **щось**, зміст якого вказує на невідоме, непізнане. Лексична система сучасної мови кількісно значно більша, ніж тисячу чи кілька сотень років тому. Це об'єктивний процес, пов'язаний з науково-технічним прогресом.

16. З погляду норм сучасної літературної мови **передплатою** називають замовлення на друковане видання з попередньою частковою чи повною оплатою за нього, наприклад: **Передплату** на газети й журнали продовжено ще на місяць; **Триває передплата** на "Енциклопедію українознавства".

Слово **підписка** має в літературній мові інше значення - "письмове зобов'язання про щось": Від нього вимагали **підписку** про невіїзд; Однак ви дали йому **підписку**? Присягалися мовчати? (Ю.Смолич).

Отже, правильним є перше висловлення, в якому замовлення на придбання й доставку газет, журналів, а також інших видань і грошове зобов'язання з попереднім внеском треба називати **передплатою**.

17. Так, часто значення цих двох слів не розрізняють. Між тим значення першого слова значно ширше: **Україніка** - це зібрання творів про Україну, наприклад: **Наукова бібліотека ім. В.Вернадського** одержала протягом останніх років багато книг з **україніки**; Зібрання чеської **україніки** є цінним документальним джерелом для вивчення культурних зв'язків між двома слов'янськими народами.

Україністика - українське мовознавство і літературознавство, або українська філологія, наприклад: **О.О.Потебня** працював у галузі

теоретичного мовознавства, слов'язознавства, русистики, україністики, фольклору, етнографії. Порівняймо ще: германістика, полоністика, романістика тощо.

Слова **україніка** і **україністика** є паронімами.

18. Обидва словосполучення правильні, але не тотожні за значенням.

Дружний - зв'язаний взаємною згодою, інтересами; одностайний або "швидкий", без перерви, нагальний (дружний клас, дружна робота, дружний сміх, дружна підтримка; дружна весна; милувалися дружними сходами озимих)

Дружній - приятельський, доброзичливий, прихильний, приязний, що ґрунтується на дружбі (дружній потиск руки, дружня країна, дружне співчуття, дружня підтримка).

Таким чином, **дружна підтримка** - одностайна, **дружня підтримка** - приязна, друга, доброзичлива.

19. 1/ **Діалектні** особливості південно-західних говірок зафіксовані на магнітофонній плівці; 2/ Для пояснення кожного з суспільних явищ треба застосувати діалектичний підхід; 3/ Матеріали, зібрані під час діалектологічної практики, були подані на кафедру своєчасно.

Діалектний - від ім. діалект, що в перекладі з грецької мови (dialektos) означає розмова, говір, наріччя. Це "відгалуження від загальнонародної мови, на якому говорить частина племені, народності або нації, пов'язана найчастіше територіальною, а також соціальною чи професійною спільністю".

Діалектичний - "заснований на законах діалектики про рух і розвиток, взаємозв'язок і взаємообумовленість".

Діалектологічний - від ім. діалектологія, тобто розділ мовознавства, що вивчає територіальні (місцеві) говори певної мови.

Усі три слова є паронімами.

20. В українській мові, на відміну від російської, де вживаються слова **прививать**, маємо **прищеплювати**: прищеплювати любов до праці, прищеплювати почуття гідності, прищеплювати гарний смак, прищеплювати навички гігієни. Тобто людина набуває якихось нових духовних якостей. Отже, **прививати** - русизм, який є позанормативним у літературній мові. Для набуття людиною імунітету роблять певні ін'єкції, які називають словом щеплення, по-рос. **прививка**. У значенні виховувати певні навички, риси характеру, почуття нормативним в українській мові є слово **прищеплювати**.

21. Слово, як і мова взагалі, залежить не від наших уподобань чи забаганок, а від суспільної в ньому потреби. Багато й справді

основне в синонімічному ряду, тому вживається в нейтральному, урочистому, публіцистичному текстах і в звичайному побутовому мовленні. Інші ж - експресивно забарвлені і властиві не всім стилям. Так, крім **багато**, останні, як правило, експресивно забарвлені, тому не вживаються в науковому й діловому мовленні, хоч є звичайними в художньому, публіцистичному, а також у розмовно-побутовому стилях.

Отже, кожному із слів синонімічного ряду належить певне місце в лексичній системі мови, і це дає змогу передати будь-які відтінки значення.

23. В українській мові подані сполучення набули поширення в різних стилях, особливо властиві вони мові сучасних засобів масової інформації. Характерною ознакою для них є втрата дієсловом його основного значення, тобто воно десемантизувалося, і перенесення смислового (семантичного) центру висловлення відбулося на іменник. У тих випадках, де дієслово зазнало глибшого процесу десемантизації або від іменника утворюється відповідне дієслово, можлива заміна поєднань одним словом, в інших випадках така заміна неможлива.

I

Займатися сортуванням - сортувати
здійснювати стикування - стикуватися
піддавати критиці - критикувати
робити трепанацію - трепанувати
справляти вплив - впливати
вести розмову - розмовляти

II

нести вахту
вести діалог
справляти новосілля
наводити приклад
мати попит
давати імпульс
вести ренортж
займатися городництвом

Очевидно, складні найменування другої колонки перебувають не на межі між фразеологізмом і вільним словосполученням. Їх усталеність зумовлена існуючими в мові моделями, які передбачають у своєму складі десемантизоване дієслово та іменник у знахідному, орудному або родовому відмінку з прийменником до: робити доповідь (зауваження, висновок), займатися бізнесом (винахідництвом, випробуванням, музикою), вести до поліпшення (збагачення, дестабілізації, посилення, спаду).

Слід зазначити, що в українській мові відсутнє дієслово, синонімічне широкоживаному поєднанню **брати участь**, яке часто зовсім неправильно заміняють словом **приймати**, що є калькою з рос. **принимать участие**.

24. Міцний: чай, горіх, сон, мороз.

Сухий: грава, одяг, повітря, кашель.

Важкий: крок, характер, портфель.

М'який: хліб, голос, вдача, сніг.

25. Вчені дурні, легкий тягар, німий крик, сміятися слізьми, співала осінь весняні пісні.

Таке поєднання слів на основі антонімів називають у мовознавстві оксиморонами, тобто це мовні фігури, в яких поєднується два протилежні за змістом поняття, що суперечать одне одному. Вони дають змогу показати й повніше розкрити всю складність і суперечність явища дійсності.

26. Слово - значуща мовна одиниця, основна функція якої бути назвою, наприклад: людина - слово, тому що йому властиве і звучання, і значення, бо називає певну реалію; анідол - не належить в українській мові до слова, хоч і складається з мовних звуків, бо цим звуковим комплексом не позначається жодна реалія об'єктивної дійсності в українській мові.

27. Спортсмен, компостер, заголовок, силомір, лексикологія.

28. Квартал, табель, кінь, жокей, бар'єр.

29. Перш ніж продовжити речення, необхідно з'ясувати наголос у слові **березі**: березі (берег) чи березі (береза).

30. Семантична структура слова **стріляти** змінилася внаслідок розширення значення на основі спільності функцій позначуваних явищ дійсності: **стріляти** - пускати стріли з лука, потім при збереженні первісного значення - стріляти з рушниці. Аналогічно зі словом **олівець** - кусок олова, потім функцію знаряддя письма почав виконувати графіт, а назва залишилася. Первісне значення слова **чорнило** стерлося в свідомості мовців, сьогодні цим словом позначають рідину для писання будь-якого кольору.

31. а/ поле (магнітне поле, поле зошита, поле діяльності);

клас (перший клас, просторий клас, клас фортепіано, каюта першого класу);

б/ споруда, де живуть люди - будинок, дім, хата, халупа;

в/ за царя Гороха (давно);

без сьомої клепки в голові (дурний).

32. У тексті є два слова - **грати** і **грати**. Перше з них має значення "брати участь у виграші якихось матеріальних цінностей (грошей, речей тощо)"; друге має зовсім інше значення - "виконувати щось на музичному інструменті". Ці слова, як бачимо, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням. У мовознавстві вони мають назву **омоніми**.

33. 1. Коло муки багато муки.

2. Було б тепло, коли б дали тепло.

3. Знайома й дорога мені дорога привела до рідного порога.

Такі слова називаються омографами.

34. Такі слова називаються омофонами.

1. Дідусю, дідусю, а як же вас звати?

А чого ж то у вас вся борода з вати?

2. Сидить козак по тім боці, Грає синє море. - Чи знає Ярема, чи знає, чи чує, Побачимо потім.

3. Що то за біг, що додому не забіг.

35. Однокореневі слова з різними афіксами (сад - садок - садочок; міцний - міцніший - найміцніший) до синонімів не належать; слова, що позначають родові та видові поняття, теж не належать до синонімічного ряду (письменник - поет - прозаїк).

36. У сучасній українській мові збереглося тільки друге значення, проте розвинулися нові: 1/ їжа, страва, харчі (вегетаріанський стіл); 2/ установа або відділ, що займається певними канцелярськими справами (паспортний стіл); 3/ деталь верстата у вигляді горизонтальної дошки, що служить для закріплення заготовок під час їх обробки (стіл фрезерного верстата); 4/ гора, височина з плоскою вершиною та стрімкими схилами (льодовиковий стіл).

Під стіл пішки ходили; сісти за круглий стіл; накривати на стіл; сісти за стіл переговорів.

37. Маються на увазі синоніми. Наприклад, слова-синоніми **рука - лапа, обличчя - морда**. Вони не тотожні за своїм значенням. Якщо слова **рука, обличчя** є нейтральні (загальні) і позначають будь-які **руки** та **обличчя**, то слова **лапа, морда** - емоційно забарвлені (конкретні), де **лапа** - велика, незграбна, важка рука, що нагадує лапу ведмедя, у переносному значенні - чиясь підтримка, а **морда** - неприємне, страшне, здорове обличчя.

38. Сполучення - 1/ сочетание (слов);

2/ сообщение (железнодорожное).

39. Ухаживать - 1/ доглядати (хворого);

2/ залицятися (до дівчини);

3/ послуговувати (товаришеві).

40. Словацьке слово "айно" означає "так". Персонаж твору "Прапороносці" О. Гончара, з якого подано цей уривок, Хома Хаєцький не розуміє значення цього слова й сприймає його як своє діалектне близькозвучне "файно", що означає "добре". Маємо приклад паронімів.

41. Нейтральне слово **собака** стає емоційно забарвленим у контексті, що вимовляється з відповідною інтонацією: Якийсь собака написав на мене доповідню. Словом "собака" названо людину з неприязні, тому це слово емоційно забарвлене - виражає негативну оцінку мовця.

42. Солідарний - згідний, пристосування - адаптація, змагання - конкуренція, шофер - водій, розвиток - еволюція, радити - рекомендувати, трансляція - передача, ганьбити - компроментувати, уявний - ілюзорний.

43. Слова футбол, рекорд, тренер, матч - англійського походження; сервіз, пудра, брильянт, канапа - французького; верстат, цех, амортизація, клапан - німецького; віолончель, арія, адажіо, акорд - італійського; баркас, трап, шлюпка, вахта - голландського.

44. Обидва учні при виконанні завдання допустили помилки. Слово із заперечною часткою не може утворювати антонімічну пару (мовчати - не мовчати). В антонімічні відношення вступають слова лише однієї частини мови. Тому помилково вважати, що шумно - веселий є антонімами. Назви кольорів у антонімічні відношення не вступають, крім чорний - білий. Чорний - червоний можуть бути лише контекстуальними антонімами.

45. Слова термометр - градусник, мотор - двигун, конферансьє - ведучий, мовознавство - лінгвістика є синонімами, оскільки термінологічна лексика може вступати в синонімічні відношення за умови, якщо один із термінів запозичений (термометр, мотор, конферансьє, лінгвістики), а інший - власне український.

46. Для службових слів синонімія - явище не типове, проте можна визнати синонімами прийменники через - крізь; коло - біля - поруч; сполучники тому що - бо; мов - наче - ніби.

47. Дієслово прослухати може означати:

1/ завершену дію від дієслова слухати;

Ми з задоволенням прослухали його виступ до кінця.

2/ опущення цієї дії, протилежну дію.

Він прослухав, що говорив батько.

48. Слова свіжий та сухий можуть поєднуватися з різними іменниками. Наприклад, свіжий хліб, свіжа капуста, свіже сало, свіже обличчя, свіжа сорочка, свіжа газета, свіжа думка, свіже молоко; сухий хліб, сухий кашель, суха зустріч, сухий виклад, сухий одяг, сухий будинок. Відповідно до цього вони матимуть різні антоніми: черствий хліб, квашена капуста, старе сало, сонне обличчя, брудна сорочка, давня газета, застаріла думка, кисле молоко; м'який хліб, мокрий кашель, привітна зустріч, жвавий виклад, вологий одяг, сирий будинок.

49. Слова калитка, луна, час, лихо мають однакове написання в українській та російській мовах, але різне значення. Вони є міжмовними омонімами.

Калитка (рос.) - двері

калитка (укр.) - торба

луна (рос.) - місяць
луна (укр.) - эхо (рос.)
час (рос.) - година
час (укр.) - время (рос.)

лихо (рос.) - худо, тяжело; храбро, отважно, по-молодецьки
лихо (укр.) - біда

50. Українське, російське, польське, німецьке, англійське, латинське коріння цих слів виходить із спільної індоєвропейської мови.

51. а/ запаска, сіряк, кирея, жулан, очіпок, свита;

б/ вершок, фунт, гони, верства, ківш;

в/ становий, урядник, війт, десяцький, осавула.

52. Текст важкий для розуміння через те, що перевантажений жаргонізмами, словами, вживаними певною соціальною групою (у даному випадку злодіями).

Злодії ... по місті тротуарами ходять та гаманці з кишень витягують... А зловлять поліцаї, то також що? Заведуть у поліцію, поб'ють там чи не поб'ють, та й по всій історії.

53. Ці іншомовні слова запозичені дуже давно, в українській мові набули властивого їй фонетичного й граматичного оформлення, тому є звичайними і сприймаються як власне українські.

54. Крім слова **музикальний**, в українській мові є ще **музичний**, які досить істотно розрізняються значенням. Так, слово **музикальний** означає: обдарований здатністю сприймати музичні твори, відчувати їх, виконувати. Тому - **музикальна** душа, людина; **музикальне** вухо, **музикальні** пальці. Це слово вживається і в значенні "мелодійний, приємного звучання", наприклад, **музикальний** голос.

Музичний - гой, що стосується музики: **музична** школа, **музичний** інструмент, **музичний** магазин, **музичний** вечір.

Дівчинка неправильно вжила слово **музикальну**. Правильно треба сказати так: Я закінчила **музичну** школу. До речі, якщо уже йдеться про розмежування значень цих паронімів, необхідно звернути увагу ще на одне слово, з яким можуть поєднуватись обидва слова. Це іменник **твір**. У якому ж випадку правильно вжити **музичний** твір, а в якому - **музикальний**? **Музичний**, тобто належить саме до цього виду мистецтва: До свята готують виконання нових **музичних** творів; На конкурс надійшли нові **музичні** твори. **Музикальний** - значить мелодійний, милозвучний; якщо перед словом можна вжити дуже, **надзвичайно** або утворити ступені порівняння, в такому разі треба вжити прийменник **музикальний**: Українські романси належать до **творів** повноголосих і **музикальних**. Народні твори настільки **музикальні**, вони є найширшим виявом української душі.

Можливо, в нашій мові віддається перевага слову музикальний під впливом російської мови, оскільки в ній відсутнє слово музичний.

55. В українській мові синонімом до слова **інтерес** є **цікавість** кожному з яких властиве як спільне, так і своє індивідуальне значення.

Так, **інтерес** має кілька значень: 1/ увага до когось чи чогось, зацікавлення; те, що й **цікавість**: Його манив сюди **інтерес** до людей; 2/ вага, значення: І зразу ж для Івана і молодь у гурті, і танці - втратили всякий **інтерес**

(А.Гол.); 3/ те, що найбільше цікавить кого-небудь; прагнення, потреба: Надзвичайно широче коло його **інтересів**; 4/ те, що йде на користь комусь; користь, вигода, прибуток: Народ наш уміє поєднувати особисті **інтереси** з виробничими; В моїх **інтересах** вирішили це питання якнайшвидше; Зачіпати чийсь **інтереси**.

Цікавість - за "Словником української мови" зафіксовано лише з двома значеннями: 1/ "бажання, намагання дізнатися про щось в усіх подробицях"; "увага до когось чи чогось, допитливість": Цікавість моя до їхнього життя була велика; 2/ те саме, що привабливість; увага, **інтерес** до всього нового: Особливої цікавості додала їй манера невимушеної впевненості; Дівчата стримували свою жагучу цікавість і крадькома позиркували на незнайомого хлопця.

Виходячи з аналізу значень обох синонімів, вважаємо, що в обох реченнях слово **інтерес** вжите правильно. Правда, якщо в першому реченні цілком можлива його заміна словом **цікавість**, то в другому - така заміна небажана, бо має значення "користь, вигода, прибуток", не властиве іншому синоніму. Також: пильнувати свого **інтересу**, у спільних **інтересах**, класові **інтереси** тощо.

56. Слова згруповані з погляду їх вживання. Перший ряд слів - історизми (архаїзми), тобто слова, які вийшли з активного словника у зв'язку із зникненням із суспільного життя реалій, які називалися цими словами. Другий ряд слів - неологізми, увійшли до складу української лексики не так давно у зв'язку з появою нових реалій. Обидва ряди слів належать до пасивного шару лексики.

57. Наша мова послуговується словом **мета**, щоб передати важливе життєве завдання або ідейне спрямування людини. У другому реченні воно вжите саме з цим значенням. А яку мету, тобто важливе життєве завдання або ідейне спрямування, виражено цим словом у першому реченні? Тут, як і в багатьох інших подібних випадках, на які часто натрапляємо в мові засобів масової інформації, ніякої **мети** нема, а тому треба було б написати: "Щоб виявити жанрові особливості цього твору, ..."

З цього, звісно, не слід думати, що слово **мета** треба обминати в таких, приміром, висловах, як поставити собі за мету, мати на меті тощо. Наша мова багата на різноманітні засоби висловлення думки, які дають можливість уникати невиправданого вживання канцеляризмів з таким прекрасним словом **мета**.

58. Такого слова не було й нема в українській мові. Міроприємство - з російської мови **меры, мероприятие**, відповідником до яких у нашій мові є слово **захід**, заходи: "Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів" (М.Коцюб.). Російському вислову **принимать мер** відповідає український **вживати заходів**: "Він рідко вживав різких, агресивних заходів" (О.Копиленко).

Слово **захід** має ще значення "зусилля": "Не вартя справа заходу"; "Шкода заходу й труду" (І.Фр.); іноді воно буває відповідником російських слів **прием, присест**: "За одним заходом упорав усе, що на два дні наварила" (Розм.); "За два заходи й воза полагодили" (Розм.).

Отож, у першому й другому реченнях треба було сказати: "...поглиблювати вжиті заходи", "...запровадили (здійснили, провели) такі заходи".

62. **Заступник** - 1/ "той, хто заступає, заміняє когось на якому-небудь посту, виконує чийсь обов'язки". 2/ Офіційна назва посади того, хто заміщає якогось керівника. 3/ Той, хто захищає кого-небудь, захисник: "Невже у вас нема заступника?"; "Батько працював на посаді заступника директора заводу"; "Цей міцний кременний хлопець був заступником усієї дворової малечі".

Замісник - те саме, що заступник: "Біляєв намагався обрати когось із них своїм замісником".

Хоча **замісництво** за словником подається із значенням як тимчасове виконання службових обов'язків замість кого-небудь.

Тому, очевидно, має рацію Б.Антоненко-Давидович, вважаючи, що слово **замісник** слід вживати в тих випадках, коли йдеться про тимчасове виконання обов'язків замість кого-небудь на час його відсутності.

Отож, у першому реченні більш доречно вжити слово **замісник**, а в другому - **заступник**. До речі, слово **заступник** більш властиве й поширене в офіційному стилі, а **замісник** - у розмовному. Назви **заступник** директора, **заступник** прокурора тощо вживають тоді, коли мають на увазі працівників.

що виконують певну службову функцію постійно, а не тимчасово, як **замісник** директора, **замісник** командира.

63. **Переписка**, як і **переписування**, означає по-українськи не “обмін листами”, не “кореспонденція”, а певний процес копіювання з уже написаного: **переписування** цілих сторінок з книжки нудне й нецікаве.

Писання листів та одержання на них відповідей передаються по-українськи словом **листування**. Отож, і перші два речення треба було написати так: “У нас із ним давнє листування” (або ще краще: “Ми з ним давно листуємося”); “Я листуюся з її братом”. **Переписка**, - очевидно, вплив відповідного російського слова, яке перекладається українською мовою як **листування**.

64. Експеримент і аналіз переконують, що значення слів **захист** і **оборона** і справді не тотожні. Так, якщо йдеться про потребу обійти прикру або ворожу дію когось чи чогось, створити їй перешкоду або захист від неї (реч. 1, 2, 3, 8, 9), уживають слово **захист** і в заченні **охорона**, **протекція** (реч. 4).

Коли ж мовиться про потребу застосувати фізичну силу або зброю, доречним є **оборона** та похідні від нього - **оборонець**, **обороняти** (**боронити**), **оборонятися** (див. реч. 5, 6, 7, 8).

Трапляються випадки, коли обидва слова є цілком слушні в одній фразі (реч. 8). Це теж є доказом наявності семантичних нюансів у кожній із груп.

65. В українській мові є обидва ці слова, та називають вони не одне й те ж. Слово **площа** позначає просторове або геометричне поняття: **площа** трикутника, **площа** забудови тощо. Незабудоване ж місце, де сходиться кілька вулиць, - байдуже, на селі чи в місті, - зветься **майдан**: “На майдані коло церкви революція їде” (П.Тич.); “Майдан на хвилинку ожив, залюднився” (М.Коцюб.).

Останнім часом слову **майдан** повертається, так би мовити, статус громадянства, наприклад: “Майдан Незалежності”, “Майдан Праці”, “Майдан Перемоги” тощо. Отже, слід розмежовувати значення обох слів і вживати кожне з них з відповідним значенням.

66. Слова **усмішка**, **усміхатися**, **усміх**, **осміх**, **осміхатися** вживаються переважно в тих випадках, коли мовиться, що людині приємно, весело, гарно: “Де той погляд молодецький, де той **усміх** веселий?” (М.Вовч.); “Я вам з того світа, любі, **усміхнуся**” (Т.Шевч.); “А **усміхнулось** воно як, аж любо глянути” (Розм.).

Слова **посмішка**, **посміх**, **посміхатися** містять відтінок іронії, сарказму, кенкування: “Ходили в поле, жали свій хліб і **посміхалися** злорадно” (М.Коцюб.); “Раптом Леся обернулася до рідних і якось криво, не по-своєму **посміхнулася**” (О.Гонч.); “Це **посмішка** з мене” (Словн. Б.Гінченка). У словнику української мови П.Білецького-

Носенка слово посміх, що має однакове значення із словом посмішка, перекладено тільки словами насмешка, шутка.

Синонімами до слів посмішка, посміхатися є насмішка, насміхатися. Проте слід зазначити, що в словах насмішка, насміхатися мовиться не тільки про глузливий вираз обличчя або очей, скільки про глузливий зміст того, що каже насмішник: "Із матки старенької насміхається" ("Укр. пісні" М.Максимовича); "Ой іде багач, ой іде дукач, насміхається" (Нар. пісня). Огож: "На обличчях усіх присутніх сяяли радісні усмішки"; "Він глузливо посміхався".

67. Українським відповідником до російського слова река є річка: "Під горою лисніла, як блакитна емаль, широка річка" (П.Панч). Маленька річка називається невелика (невеличка): "Тече річка-невеличка з вишневого саду..." (Нар. пісня); річка, річечка: "Ой річенько, голубонько! Як хвилечки твої, пробігли дні щасливі і радісні мої!" (Л.Глібов).

Слово ріка вживає в українській мові для урочистого стилю, а також у переносному значенні - переклад М.Зерова з Овідія: "Ріки текли молоком, струменіли скрізь нектаром ріки"; "...воїн потер рукою щемлячі очі над тихою пустельною рікою" (Г.Тюг.). "Ріка його життя була стрімка, неспокійна..." (Газ.).

68. Ці два слова нерідко плутають: "Гнила осінь погрожувала (треба: загрожувала) засмоктати вози і гармати в грузьких болотах"; "Посварившись з братом, сестра часто погрожувала (треба: погрожувала), що розповість батькам про його пустощі". Як свідчать приклади, відмінність між ними дуже прозора: **загрожувати** - значить "становити небезпеку", "створювати небезпеку". Наприклад: "Порушення правил експлуатації ЧАЕС погрожує аварією".

Погрожувати - означає "залякувати", "нахвалятися", а також "робити характерний жест кулаком або пальцем на здійснення погрози". Наприклад: "Не раз Данило погрожував йому кулаком" (О.Гонч.).

(Отже, в однаковому значенні вживати слова **загрижувати** і **погрожувати** не можна.

69. Дехто вважає, що слова **справа** й **діло** - тогожні. Бувають випадки, коли в одному із значень вони й справді однозначні, тому однаково можна сказати: "Я прийшов до вас у такій **справі**" чи "Я прийшов до вас із таким **ділом**".

Але: "Він знається на своєму **ділі** (а не **справі**)"; "Він майстер свого **діла** (а не **справи**)", бо під словом **справа** розуміють сукупність планів і намірів здійснити чи виконати щось: "За добру **справу** варто

буде постояти" (Нар. тв.); "Він робить справу великої державної ваги" (Газ.); "За всякими справами ви нічого не пишете про себе" (М.Коцюб.).

Під словом діло звичайно розуміють якусь роботу, працю: "Діло в неї наче горіло в руках" (І. Н.-Лев.); "Діла незабутніх дідів наших" (Т.Шевч.); "І діла не зробить, і час ізгайнує" (Розм.).

А ось ще така фраза з нашої преси: "Святослав Ольгович був на престолі лише два тижні. А ось Святослав Всеволодович - це вже інша справа. Його княжіння тривало 14 років". Тут теж слово справа стоїть не до ладу, бо йдеться не про сукупність якихось планів чи намірів, а про тривалість перебування на престолі, отож треба було написати: "А ось Святослав Всеволодович - це вже інша річ...". Ще один приклад з районної газети: "Справа в тім, що так виконувати роботу не можна..." (треба: Річ у тім, що...).

Відповідно до російських висловів "В чем дело?", "Дело в том, что..." по-українськи треба казати: "У чому річ?", "Річ у тім (тому), що...", а не "В чому справа?", "Справа в тім, що...".

Отож, вживаючи слова справа, діло, річ, необхідно зважати на семантичну відмінність між ними.

70. Відмінність між першими звуками пов'язана не з фонетичним процесом чергування [у] з [в]. Вживання різних звуків обумовлює різне лексичне значення: а/ вступ - від вступити, вступати; "початкова частина книжки, статті чи музичного твору, що передує основному викладу"; уступ - "виступ або виїмка в чому-небудь, що нагадує східець"; б/ враження - "те, що залишається в свідомості людини від баченого, пережитого; вплив знайомства з ким-небудь"; ураження - "дія за значенням уразити"; в/ вклад - "грошова сума, внесена на збереження до державного чи приватного банку, те саме, що внесок"; уклад - "порядок, який був установлений або склався; форма господарства певної суспільно-економічної формації"; г/ вправа - "розвиток певних якостей, навичок постійною систематичною роботою; спеціальне завдання, що виконується для набуття певних навичок або закріплення наявних знань"; управа - історизм. "Установа або керівний орган цієї установи, організації, якогось підприємства; правління".

71. Усі слова мають спільну сему - вид меблів. До кожного із слів достатніми для розрізнення їх значення є такі семантичні ознаки: ліжка - а/ з двома протилежними спинками; б/ призначене для сну; лавка - а/ із спинкою; б/ призначена для сидіння двох чи кількох осіб; стілець - а/ із спинкою; б/ призначений для сидіння однієї особи; крісло - а/ м'яке; б/ з підлокотниками і спинкою; в/ призначене для відпочинку однієї особи; диван - а/ із спинкою і боковинами; б/ м'який; в/ для сидіння і лежання; стільчик - а/ низенький; б/ призначений для сидіння; в/ розрахований на

одну особу; г/ із спинкою або без неї; осліи - а/ лава; б/ переносна; в/ без спинки і боковин; г/ з довгої дошки на високих стояках; д/ призначена для сидіння; банкетка - а/ без спинки і підлокотників; б/ м'яка; в/ низька; г/ суцільна; д/ обтягнута шкірою або тканиною; е/ призначена для сидіння.

Отже, кожна лексична одиниця має своє місце в лексичній системі мови, вступаючи в синтагматичні та парадигматичні відношення з іншими співвідносними компонентами цієї системи.

72. Протиріччя в цьому реченні немає, оскільки прикметник талановита утворено від іменника-талант, що має значення "видатні природні здібності, обдаровання"; безталанна - однокореневе зі словом талан, тобто "доля, життєвий шлях". Отже, талановита - "здібна, обдарована", але безталанна - яка не має щастя, сповнена горя, "страченого життя", "украденого щастя".

Талан і талант - пароніми.

ЗАВДАННЯ

МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР

1. Учням було запропоновано завдання: "Пояснити, які явища відбуваються при творенні таких слів: таксист (←—таксі)

радист (←—радіо)

тбіліський (←—Тбілісі)?"

Один з учнів пояснив: "У словах таксист і радист маємо явище усічення основи - кінцевий звук відкидається з метою фонетичного пристосування наступної морфемі до попередньої. У слові тбіліський водночас відбувається явище усічення й накладання морфем.

Завдання. Прокоментуйте відповідь учня і подайте свої зауваження до тих місць у відповіді, які вас не задовольняють.

2. На запитання вчителя "Чому переважно в словах іншомовного походження на українському ґрунті відбувається процес ускладнення?" учень дав таку відповідь: "Річ у тім, що в українській мові ці слова є коренями в тому вигляді, в якому вони перейшли до нас з чужої мови, тобто в момент запозичення являють собою одиниці, які не членуються на морфемі незалежно від того, яка їх морфемна будова в мові-джерелі. Так, у словах таксі, космос, хімія та ін., які потрапляли в словозмінний чи словотворчий ряд, почали виділятися суфіксальні

морфемі -і, -ос, -ій(а). Отже, ускладнення - це процес збільшення кількості морфем у лексичній одиниці як наслідок виникнення її розвитку мотиваційних зв'язків даного слова з іншими”.

Завдання. Подайте коментарі й зауваження до відповіді учня.

3. На запитання вчителя “Чи завжди закінчення (флексія) виконує формотворчу функцію?” учень відповів: “Ні, не завжди. Бо є такі випадки, коли закінчення виконує і словотворчу функцію, наприклад: раб - раба; Валентин - Валентина; Валерій - Валерія - а утворює значення жіночого роду. У залежності від контексту флексія може суміщати одночасно формотворчу і словотворчу функції: раба - наз. від. жін. роду (суміщення обох функцій) і раба - род. відм. чол. роду (лише формотворча функція).

Завдання. Проаналізуйте відповідь учня, подайте свої коментарі й зауваження не лише до змісту, а й до її мовного оформлення.

4. Учитель запропонував учням зробити морфемний аналіз таких слів: сусід, сумнів, сутулій, рушниця.

Частина учнів виконала завдання так: сусід, сумнів, сутулій, рушниця. Інші ж ці самі приклади розібрали по-іншому: сусід, сумнів, сутулій, рушниця.

Після перевірки завдання, виконаного учнями, учитель сказав, що всі учні з роботою справилися.

Завдання. Поміркуйте, чому вчитель дав таку оцінку учнівським роботам? Чим ви це поясните?

5. На запитання вчителя “Чи залежить морфемний аналіз слова від його семантики?” учень дав таку відповідь, підкріпивши її прикладами:

Щоб зробити морфемний аналіз слова, обов'язково необхідно врахувати його семантику, наприклад:

- підпілья (під підлогою)
- підпілья (нелегальна діяльність)
- замок (замичка)
- замок (будівля)
- брати (дієслово)
- брати (іменник)

Завдання. Проаналізуйте відповідь учня, подайте свої коментарі й зауваження.

6. Згрупуйте подані нижче слова за належністю їх до тієї чи іншої частини мови. Де потрібно, подайте своє обґрунтування.

Півгора, десяток, двійко, раз, багато, мало, стільки, половина, тисяча, мільйон, третина, четверть, чимало, сотня, четверо.

морфемі -і, -ос, -ій(а). Отже, ускладнення - це процес збільшення кількості морфем у лексичній одиниці як наслідок виникнення й розвитку мотиваційних зв'язків даного слова з іншими”.

Завдання. Подайте коментарі й зауваження до відповіді учня.

3. На запитання вчителя “Чи завжди закінчення (флексія) виконує формотворчу функцію?” учень відповів: “Ні, не завжди. Бо є такі випадки, коли закінчення виконує і словотворчу функцію, наприклад: раб - раба; Валентин - Валентина; Валерій - Валерія - а утворює значення жіночого роду. У залежності від контексту флексія може суміщати одночасно формотворчу і словотворчу функції: раба - наз. від. жін. роду (суміщення обох функцій) і раба - род. відм. чол. роду (лише формотворча функція).

Завдання. Проаналізуйте відповідь учня, подайте свої коментарі й зауваження не лише до змісту, а й до її мовного оформлення.

4. Учитель запропонував учням зробити морфемний аналіз таких слів: сусід, сумнів, сутулий, рушниця.

Частина учнів виконала завдання так: сусід, сумнів, сутулий, рушниця. Інші ж ці самі приклади розібрали по-іншому: сусід, сумнів, сутулий, рушниця.

Після перевірки завдання, виконаного учнями, учитель сказав, що всі учні з роботою справилися.

Завдання. Поміркуйте, чому вчитель дав таку оцінку учнівським роботам? Чим ви це поясните?

5. На запитання вчителя “Чи залежить морфемний аналіз слова від його семантики?” учень дав таку відповідь, підкріпивши її прикладами:

Щоб зробити морфемний аналіз слова, обов'язково необхідно врахувати його семантику, наприклад:

підпілья (під підлогою)

підпілья (нелегальна діяльність)

замок (замичка)

замок (будівля)

брати (дієслово)

брати (іменник)

Завдання. Проаналізуйте відповідь учня, подайте свої коментарі й зауваження.

6. Згрупуйте подані нижче слова за належністю їх до тієї чи іншої частини мови. Де потрібно, подайте своє обґрунтування.

Півтораєста, десяток, двійко, раз, багато, мало, стільки, половина, тисяча, мільйон, третина, четверть, чимало, сотня, четверо.

7. За якою семантичною особливістю подані нижче прикметники об'єднуються в один ряд?

Рівний, сонний, патріотичний, скупий, бурхливий, ефективний, гнідий, салатовий, балакучий, крутоберегний, діловий, злодійкуватий, бистроокий, зубатий, чубатий.

8. Відомо, що лексичне значення слова виражається як правило, його основою.

Завдання. На матеріалі наведених прикладів з'ясуйте, чи завжди це відповідає дійсності.

Земляний, бавовняний, чистий, добрий, здоровий, голій, смачний, лебединий, шевченківський.

9. Знайдіть слово, яке випадає з ряду за двома ознаками. Які це ознаки?

Борець, творець, стрілець, купець, вуглець, кравець, продавець.

10. Знайдіть слово, яке випадає з ряду за двома ознаками.

Хатка, ямка, марка, ягідка, рибка, мушка, матінка, пташка, зозулька.

11. Знайдіть слово, яке випадає з ряду за однією ознакою.

Миска, ложка, чашка, тарілка, сварка, скринька, лилка, голка, сорочка.

12. Визначте слово, яке випадає з ряду. Обґрунтуйте ваш вибір.

Виля, двері, нари, грабії, дрова, дріжджі, очі, сіни, окуляри.

13. Визначте слово, яке випадає з ряду. Обґрунтуйте ваш вибір.

Можко, золото, глина, сіно, дно, став, срібло, борошно, масло.

14. Визначте слово, яке випадає з ряду. Обґрунтуйте ваш вибір.

Лоша, курчатко, плем'я, ім'я, сім'я, тім'я, мишеня, хлоп'я, дівча.

15. Визначте слово, яке випадає з ряду. Обґрунтуйте ваш вибір.

Нога, гора, доба, особа, сирота, слобода, ягова істота.

16. Визначте слово, яке випадає з ряду. Обґрунтуйте ваш вибір.

Комора, турбота, колода, основа, будова, сторона, розмова, огорожа, істота.

17. Чим пояснюється наявність в українській мові таких варіантів?

Зал - зала, ідіом - ідіома, клавиш - клавиша, метод - метода, візит - візіт, парасоль - парасоля, салат - салата, планкарт - планкарта.

18. Поміркуйте, яким способом утворилися прізвища **Півторадні, Панібудьласка, Нетудивітер, Затулівітер, Вернигора, Нагнибіда, Перебийніс, Убийвовк, Нетулихата, Нечуйвітер, Гягнирядно.**

Зробіть висновок: 1. Що є спільного в основоскладанні і злитті словосполучення в одне слово? 2. Чим відрізняється злиття сполучень слів в одне слово як спосіб словотвору від основоскладання? 3. Чи можуть прийменники і частки брати участь у творенні похідного слова?

19. Чи є спільне в способі утворення слів **підбасок, підзаголовок, підкомірець**? Обґрунтуйте вашу відповідь.

20. Як утворилися слова **підгірний** і **заземлення**? Як називається такий спосіб словотвору?

21. Чи є спільне в способі творення слів **придворний, придверний, прикордонний** із словом **підгірний**? Обґрунтуйте вашу відповідь.

22. Доведіть, яким способом словотвору утворені **перелісок, перепролаж, відгул, відгук, від'їзд**?

23. Яким способом утворені слова **велофігуристка, одночленний, оказамілювачка, великодушність, залізобетонний**? Доведіть ваші міркування.

24. Проаналізуйте подані приклади.

Перекотиполе, вищевказаний, аніскілечки, угридешсво, паронцлав, угридорога, залізобетон, паровоз, голічерева, тешохід, спозадавна, віддавна, атомохід, влівголоса, навіткіача, споконвіків, землерійний, напередодні, щолекади.

Завдання. 1. В окремі стовпчики винишіть: а/ слова, що утворилися способом словоскладання; б/ слова, що утворилися шляхом злиття поєднання слів в одне слово. 2. Поясніть, які зміни відбуваються в словах при основоскладанні і при злитті словосполучень в одне слово.

25. Досить часто в хлібному магазині можна почути таку фразу: "Дайте, будь ласка, булку хліба".

Яка помилка допущена в ній? Висловіть свої міркування, помилку виправте.

26. У текстах засобів масової інформації подаються інколи незвичні новогвори, наприклад: КДБ - **калебїзація**, програма **декадебїзації**; кандидат - **кандидували**; Кучма - Гриньон - **кучмо-гриньонці**; КПСС - **капесесєвіці**; СССР - **єсєсєсєрівський**; КамАЗ - **розкамазилєсь**.

Що незвичного в цих новоутворених словах?

27. Розгляньте пропорцію, знайдіть і виправте в ній помилку. З'ясуйте, з чим вона пов'язана.

Кінь : конина = севрюга : севрюжина = картопля : картошина = свиня : свинина = баран : баранина

28. Розгляньте пропорцію, знайдіть і виправте в ній помилку. З'ясуйте, з чим вона пов'язана.

Учитель : учителька = секретар : секретарка

29. Розгляньте пропорцію, знайдіть і виправте в ній помилку. З'ясуйте, з чим вона пов'язана.

Друкар : друкарка = українець : українка

30. Розгляньте пропорцію, знайдіть і виправте в ній помилку. З'ясуйте, з чим вона пов'язана.

Штукатур : штукатурка = лікар : лікарка.

31. У деяких мовах, наприклад, китайській, в'єтнамській та інших, які належать до мов кореневого типу, межі морфем, зокрема корневих, збігаються з межами складу.

Завдання. Доберіть приклади і на матеріалі їх аналізу дайте відповідь на питання: Чи збігається корінь в іменниках і прикметниках із складом слова в українській мові?

32. Чому похідні іменники від слів **варити, пекти, молоти - вариво, печиво, меливо**, а від **марити - мариво**? Чому в останньому слові вжито сволотворчий суфікс-ев(о), а в усіх попередніх - -ив(о)?

33. Типовою з'єднувальною голосною (інтерфіксом) є звуки [e], [o], які поєднують корені чи основи в складних словах, наприклад: **бензоколонка, бурелом, водолікарня**.

Завдання. 1. Проаналізуйте подані лише слова з інтерфіксами і зробіть висновок, чи тотожні вони до поданих вище. 2. В чому полягають особливості запропонованих для аналізу слів?

Іготека, танкодром, діорама, теплофікація, звукофікація, картотека, ракетодом, пилорама.

34. Утворіть похідні від таких словосполучень: вищий учбовий заклад, Співдружність незалежних держав, Українська республіканська партія, Організація Об'єднаних Націй, житловоексплуатаційна контора, Чорноморський флот.

Проаналізуйте новоутворені аббревіатури, розподіліть їх на дві групи, врахувавши особливості творення, їх словотворчі та інші можливості.

35. Визначте у поданих нижче словах те, яке не має всіх ознак ряду (за морфемним складом). Поясніть, за якою ознакою воно не входить до цього ряду.

Кільце, наперсток, ложка, куниця, неряха, перстень.

36. Прочитайте подані приклади.

Повоєнний, пожовтневий, довоєнний, підбасок, підголосок, підпекар, підпояковник.

Завдання. 1. Подумайте над наведеними словами. Чи можна вважати, що вони утворилися суфіксальним способом? Чи можна будь-яке слово, що має в своєму складі суфікс, зарахувати до суфіксального способу словотвору?

37. Як довести, що слово **бездимний** (порох) утворилося префіксальним способом?

38. Як довести, що слова **безпартійний** і **безмежний** утворилися різними способами?

39. Яким способом утворено слово **безбарвний**?

40. Поясніть, яким способом утворилися слова **запал**, **завал**, **зажин**?

41. Поміркуйте над поданими прикладами.

Викуп, викрут, виплеск, вимір, в'їзд, відклик, відкол, відкуп, від'їзд, відплив, засланець, засідання, начитаність, нашивка.

У складі кожного із слів є префікси.

Завдання. Доведіть, чи є підстави вважати, що всі вони утворилися префіксальним способом.

42. Уважно прочитайте подані нижче слова.

Меч-риба, лисичка-сестричка, вовчик-братик, генерал-майор, батько-мати, дівчина-красуня, плащ-палатка, диван-ліжко, шоу-бізнес, ромен-зілля, рай-дерево, жінка-вдова, цвіт-калина, іван-та-маринка, сорока-білобока, хата-читальня.

Завдання. 1. Встановіть спільне й відмінне (беручи до уваги будову) в наведених прикладах. 2. Розподіліть усі приклади на дві групи. 3. Обґрунтуйте ваш розподіл.

43. У дитячих оповідання деяких наших письменників досить часто натрапляємо на такі імена персонажів: Света, Маша, Юра, Катя, Коля, Женя, Жора, Гриша, Петя, Сеня, Надя, Вітя тощо. Якби це були переклади оповідань з російської або в них ішлося про маленьких персонажів десь у Росії, - все було б цілком природно.

Як слід називати ласкавими найменуваннями українських дітей?

Завдання. Подайте до наведених імен їх українські відповідники.

44. За завданням учителя п'ятикласники утворили такі похідні іменники жіночого роду на позначення назви за родом діяльності, заняття тощо:

купець - купчиха

стрілець - стрільчиха

кравець - кравчиха

швець - швачка

співець - співачка

жнець - жниця

ткач - ткачиха

Завдання. 1. Проаналізуйте виконане завдання, встановіть, чи правильно воно виконане. 2. Якщо вами виявлені помилки, поясніть їх і виправте.

45. Перед тим, як робити словотворчий аналіз, необхідно з'ясувати: мотивоване чи немотивоване значення аналізованого слова. Лексема з мотивованим значенням обов'язково має мотивуюче слово, від якого за допомогою якихось словотворчих засобів утворилося аналізоване.

Виходячи з цього, зробіть словотворчий аналіз слів **собачий** та **вовчий**.

46. Серед слів **болото**, **володар**, **оболонка**, **волость**, **волосся**, **область** є слова, що походять від одного кореня. Визначте, які це слова і корінь у них.

47. Українські слова можуть починатися з префікса, а можуть - безпосередньо з кореня. У деяких випадках достатньо знати тільки першу букву слова, щоб встановити, який із цих двох варіантів має місце. Наприклад, якщо слово починається з л, то це перша буква кореня. Для слів, що починаються з букви с, недостатньо знати одну першу букву. Перед якими буквами можна сказати вивчено, а/ є префіксом; б/ є частиною кореня; в/ є може бути і не бути префіксом.

48. Один і той же корінь може виступати в різних словах (або різних формах одного слова) у різних буквених і звукових оболонках. Визначте корінь у слові **ходити**. Вкажіть всі буквені й звукові варіанти, в яких може бути представлений цей корінь.

49. Слова **доброта** й **добріший**, **українець** і **вітерець** утворені за допомогою суфіксів, що виконують у наведених парах **неоднакову** функцію. З'ясуйте, чим це зумовлено.

50. Закінчення, як правило, творять форму слова: **ліс**, **лісу**, **лісом**: **добрий**, **доброго**, **доброму**. З'ясуйте, чим **мотивується** використання вставної конструкції "як правило".

51. У деяких складних словах **о**, **е** виступають словучиними і голосними або інтерфіксами. Але не завжди. Залежно від цього поділіть слова **аероклуб**, **добротворець**, **автомашинна**, **лісостеп**, **ківофільм**, **картоплязбиралка**, **багаторічний**, **льонобилка**, **водопровід**, **землекоп**, **сінокоє**, **велоспорт** на дві групи.

52. У деяких із слів у морфемній структурі відбулися історичні зміни (спрошення, ускладнення, перерозклад, декорелатив). Записати слова у дві колонки: а/ у морфемній структурі відбулася певна історична зміна; б/ змін не відбулося.

Робітник, **стінный**, **садочок**, **східний**, **мир**, **зонтик**, **школяр**, **лікар**, **любов**, **зимовий**, **нутро**.

53. Слова **бійка, канавка, ніжка, вчителька, казка, пенсіонерка, ручка, завивка, спекулянтка, ланка, добавка, космонавтка** об'єднані на основі спільного словотворчого засобу. Подумайте, на основі чого і в які менші групи можна об'єднати подані слова.

54. Слова **а/швидкість, зміст, гість, старість, свіжість; б/ калач, вимикач, толкач, програвач; в/ приятель, портфель, любитель, учитель** були об'єднані в словотворчі ряди на основі спільних ознак, але при цьому були допущені деякі огріхи. Вкажіть, на основі яких ознак об'єднані подані слова і які недоліки при цьому допущені.

55. Вважають, що слова **багатство, убогтво, козацтво** мають спільний афікс. Доведіть правильність чи хибність цього твердження.

56. При словотворчому аналізі слова **пролісок** виділяють префікс і суфікс, а у слові **пралісок** лише суфікс. Поясніть, чому.

57. Учні отримали завдання записати по 5 слів із закінченням **-о**. Один із них записав - метро, відро, мило, слово, пальто; другий - нікого, озеро, чоло, весело, багно. Вкажіть, у якому із завдань і чому допущені неточності.

58. Щоб визначити корінь у словах, необхідно дібрати однокореневі. У словах **пара, підніс, підвода** корені **пар-, ніс-, вод-**, оскільки маємо слова парний, напарник; ніс, перенісся; вода, провідка. Доведіть правильність чи хибність цього висновку.

59. Похідною є основа, яка складається з кореня та афіксів. Наприклад, **мама, дівка, лікар**. Вкажіть, яку основу й чому мають слова **малина, бійка, дар**.

60. У словах **образок, зразок, казок** маємо однакову частинку **-ок**. Вкажіть, яку функцію виконує вона у поданих словах.

61. Виконуючи завдання (визначити основу дієслова **писали**), один із учнів вказав, що основа - **писал-**; другий - **писа-**; третій - **пиш-**. Кожен із них відповів по-різному. Вкажіть, чим керувався кожен із учнів при виконанні завдання.

62. У словотворчих гніздах **рука - рукавичка - рукав; дід - дідувщина - дідів - ділівський; сад - садівник - садовий** допущені неточності. Які й чому?

63. Існує думка, що слова **відомість, відьма, свідок, ведміль** мають однаковий корінь. Доведіть правильність або помилковість цієї думки.

64. Суфікси **-ич-, -ин-, -иш-, -ець** у словах **москвич, грузин, латвій, українець** синонімічні, а суфікс **-ець** у словах **українець** та **вігерець** - омонімічний. Доведіть правильність чи помилковість думки.

65. У розмовній лексиці поширені слова, утворені контамінаційним способом, суть якого полягає в тому, що в одне слово

ввійшло дві чи більше морфем близьких за значенням слів: хилитати (хилити + хитати), дудлити (дути + лити). На основі поданих запишіть декілька власних утворень.

66. Знайдіть "зайве" слово за способом творення чи словотвірним типом.

Землемір, дроворуб, пароплав, бракороб, виконроб.

67. Знайдіть "зайве" слово за способом творення чи словотвірним типом.

Схід, розбіг, щодень, юнь, підїзд.

68. Знайдіть "зайве" слово за способом творення: онука, кума, Валентина, боротьба, маркіза.

Поясніть ваші міркування.

69. Знайдіть "зайве" слово за способом творення:

а/ антисвіт, автомеханік, інтернаціональний, конгрнаступ, ультразвук, дисгармонія;

б/ зустрічатися, кусатися, гнутися, в'юнитися, взувагися, гойдатися.

70. Доберіть, замість російських слів, українські, які містять префікси роз-, без-, з- (с-). Поясніть їх правопис.

Раствор, расписание, бессильный, сшить, опасность, испечь, непрерывно, сыпать, сделать, обеспечивать, стереть, сократить, создать, смонтировать.

71. Замініть виділені слова прикметниками або іменниками. В утворених словах визначте твірну основу, словотворчі афікси. Поясніть, як утворені ці слова.

Людина, яка охороняє **кордон**. Слово, сказане до **речі**. Площа **при вокзалі**. Ліси під **Москвою**. Ділянка **при школі**. Тканина **без барв**. Поле **без меж**. Країни **за рубежем**.

72. Укладіть від наведених слів словотвірне гніздо.

1. Глибинний, глибше, глибший, глиб, глибокий, глибина, глибінь, глибоко, глибокість, глибинка, глибочезний, глибоченький, глибоченний, глибшати, глибочінь, глибший.

2. Каменяр, каменистий, камінюччя, камінний, каміння, камінь, камінець, камінчик, камініти, каменюка, каменистість, каменярський, каменяря.

73. Чи є підстави твердити, що слова **грек, Валер'ян, Валентин, киянин** виступають у ролі мотивуючих основ до слів **гречка, валер'янка, Валентина, киянка**?

74. Зіставте ряди слів. Простежте, однакове чи різне значення цих слів. У якому випадку маємо справу з формотворенням, словозміною чи словотворенням?

1. Писати, писав, писала, писали, пишу, пишем, пише, пишете, пишуть.

2. Писати, писар, письмовий, рукопис, записувати, запис, дописувати, дописувач, описати.

3. Книга, книги, книзі, книгу, книгою, (в) книзі, книг, книгами.

75. За "Морфемним словником" Л.М.Полюги в словах сусід, сусідка, сусідчин, сусідити - коренева морфема сусід-; у словах сумнів, сумніватися - корінь сумнів-; у слові сутулий - корінь сутул-; урожай, урожайний - корінь -рож-.

У словнику-довіднику "Морфемний аналіз" І.Т.Яценка у цих же словах кореневі морфемні визначені дещо по-іншому: відповідно -сід-, -мн-, -тул-, -рож-.

Завдання. Поясніть позицію обох авторів у поглядах на синхронію й діакронію в морфеміці. Про яке явище в морфемному складі цих слів слід говорити?

76. Учитель запропонував учням завдання: згрупуйте слова так, щоб у кожній групі були слова одного кореня, і подав такі приклади: дати, дар, продати, видавати, віддати, дарований, здавати, продаж, продавець, подарунок, давати, дарувати, продажний, продавщиця.

Один учень розподілив усі приклади так:

I група

дати

видавати

віддати

здавати

давати

II група

дар

дарований

подарунок

подарувати

III група

продати

продаж

продавець

продажний

продавщиця

Другий же учень зробив висновок, що в усіх словах корінь -да-, отже, всі вони однокореневі (або споріднені), тому входять до однієї групи і ділити їх на підгрупи немає ніяких підстав.

Завдання. Прокоментуйте відповіді учнів. Обґрунтуйте міркування другого учня.

77. Випишіть слова, у яких відбулося спрощення за рахунок злиття префікса з коренем.

Пристань, погляд, повіка, повість, повітря, повстання, поглядати, погода, подвиг, пояснити, пояс, народ, нарада.

78. На запитання учителя: "Чому в словах "Волга", "Таврія", "Калина", "Дніпро" твірна основа охоплює все слово, а в словах Волга, Таврія, калина, Дніпро основи волг-, таврії-, калин-, дніпр-?" учень дав таку відповідь: "Тому що перші чотири слова утворені лексико-семантичним способом, а в другому - морфологічним".

Завдання. Поміркуйте над відповіддю учня. Що в його відповіді варте схвалення, а з чим погодитись не можна?

79. Поясніть усі мовні явища, що приводять до появи варіантів коренів і суфіксів у словах:

Паризький, волзький, узбецький, молодецький, итаський, юнацтво, товариський.

80. Випишіть окремо слова з омонімічними й синонімічними суфіксами.

Голівка, закрутка, голівонька, пекар, сметанник, робітник, вихователь, димар, тітчин, осетин, людина, українець, батьків, гвардієць, морозище, глинище, прапорець.

81. Згрупуйте всі іменники за значенням суфікса -к. Зробіть висновки на матеріалі виконаного завдання.

Хатка, шахтарка, хвалько, голка, лайка, ягідка, цибулька, українка, забудько, ямка, лікарка, рибка, співачка, зозулька, учителька, незнайко, гарілка, загадка, скрипка, чутка, стрічка, знахідка, крутішка, біднячка, сопілка, переключка, довідка.

82. Знайдіть "зайве" слово, яке не вписується в поданий ряд.

Поясніть ваші міркування.

Хвальба, ганьба, клятьба, верба, ворожба.

83. Згрупуйте однокореневі слова. Визначте в них корінь. Поясніть виникнення кореневих варіантів.

Ламати, вночі, возити, рік, роковини, вожу, зломити, ніч, річний, віз.

84. Згрупуйте однокореневі слова. Визначте в них корінь. Поясніть виникнення кореневих варіантів.

День, козак, щодня, ловити, козацький, зловлю.

85. Уважно розгляньте подані групи слів.

Завдання. 1. Визначте, скільки коренів представлено в кожному ряду (корені підкресліть). 2. Як називають підкреслені вами корені? 3. З'ясуйте, чим обумовлені звукові зміни в коренях (кореневих морфемах).

1/ Сидіти, сиджу, сидати, сісти, сядь;

2/ ганяти, гонити, перегін, гнати, жену;

3/ ходити, заходжу, перехід;

4/ жати, жну, жемі, вижинати.

86. Доберіть і запишіть слова за такими схемами:

1.

2.

3.

4.

5.

6.

87. Знайдіть "зайве" слово за способом творення, обґрунтуйте свої міркування.

Простінок, огарок, прошарок, прогул, підліток.

88. Знайдіть "зайве" слово за способом творення, обґрунтуйте свої докази.

Віра, любов, перекотиполе, Рух, піонер.

89. Учні одержали завдання: розподіліть слова за способами словотворення.

Фронтвий, безвість, бездомний, привід, мовознавство, міськпромрада, АТС, перекотиполе, майбутнє, Ради, безсердечний, сучасність, прошарок.

Один з учнів виконав це завдання так:

Морфологічний спосіб:

суфіксальний: фронтвий, майбутнє;

префіксальний: безвість, безсердечний, привід;

префіксально-суфіксальний: бездомний, прошарок, сучасність;

основоскладання: мовознавство;

аббревіація: АТС, міськпромрада;

лексико-семантичний: Ради;

лексико-синтаксичний: перекотиполе.

Завдання. Уважно проаналізуйте відповідь учня, знайдіть допущені ним помилки, виправте їх, подайте своє пояснення.

90. Учні одержали завдання: знайдіть "зайве" слово за способом творення. Яке ж із них "зайве" і чому?

Воноград, Вишгород, Павлоград, Кіровоград.

91. Учні одержали завдання: знайдіть "зайве" слово за способом творення.

Сосняк, грійка, ошийок, фронтвий, передовик.

Один з учнів назвав слово **фронтвий**, мотивуючи своє міркування тим, що всі слова - іменники, а **фронтвий** - прикметник. Чи погоджуєтеся ви з цією відповіддю?

Яка ваша думка з цього приводу?

92. Утворіть іменники - назви осіб чоловічої і жіночої статі; в деяких новоутвореннях охарактеризуйте фонетичні процеси, поясніть правопис.

Львів, Греція, Тернопіль, Рига, Памір, Крим, Латвія, Біла Церква, Угорщина, Харків, Київ, Азія, Африка, Туреччина, Поділля, Запоріжжя, Кривий Ріг, Венеція, Конго, Данія, Єгипет.

93. Що спільного і відмінного між формотворчими і словозмінними афіксами (суфіксами, префіксами, флексіями)?

94. У чому полягає істотна відмінність між префіксальним і суфіксальним творенням похідних слів? Підтвердіть ваші судження відповідними прикладами.

95. У штучній мові есперанто афіксам властиві однозначність і регулярність вживання.

Завдання. 1. На матеріалі поданих нижче слів на мові есперанто визначте значення суфіксів -et- і -eg-.

urbo - місто,	urbeto - містечко;
forko - виделка,	forkego - вила;
grandi - великий,	grandego - величний;
kanti - співати, kanteti - наспівувати;	
belas - вродливий,	beleto - гарненький;
klabo - хлопець,	klabego - хлопчище;
pluvo - дощ,	pluvego - злива

2. Перекладіть українською мовою слова rideti, ridegi, ploretі, ploregi, якщо на есперанто ride - сміятися, а plori - плакати.

96. У словах заїхати і заспівати, розподілити і розпочати префікси за-, роз- є омонімічними. Доведіть це.

ВІДПОВІДІ

МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР

6.

Числівники	Іменники	Прислівники	Сполучники
Півтораєта	десяток	раз	раз
двійко	раз	багато	
раз	половина	мало	
багато	тисяча	чимало	
мало	мільйон		
стільки	гретина		
тисяча	чверть		
мільйон	сотня		
чимало			
четверо			

Відомо, що критеріями визначення частин мови є три основні показники: узагальнене лексико-граматичне значення, певні формально-граматичні особливості, синтаксична роль. Оскільки слова подані поза контекстом, деякі з них можуть входити в систему різних частин мови, наприклад: **Раз**, два, три, чотири... (в знач. один - розм. числівник); Цього **разу** все буде гаразд (цими разами, разів, разом... - іменник); **Раз** показав і досить (належить до дісл., не міняє форм - прислівник); **Раз** ми разом, значить разом (у значенні якщо - підрядний сполуч.). Це однаково стосується й інших слів, які віднесені до різних груп.

17. В українській мові досить часто спостерігається хитання в належності іменників до того чи іншого граматичного роду і, отже, в типі відмінювання. Причини різних варіантів бувають різні. У багатьох випадках походження того чи іншого варіанта залишається незрозумілим.

Переважна частина варіантів, зокрема й ті, що наведені вище, з'явилася внаслідок різних шляхів запозичення, тобто, одні й ті ж слова могли запозичатися, наприклад, з французької через російську й польську мови; з грецької, латинської, німецької та ін. мов - теж різними шляхами.

Так, форми **апогей**, **мавзолей**, **санаторій**, що відповідають грецьким і латинським джерелам, прийшли в українську мову, з одного боку, безпосередньо з грецької і латинської мов або через російську мову, з другого боку, форми **апогея**, **мавзолея**, **санаторія** з'явилися через посередництво польської мови.

25. Сумнів викликає слово **булка** у поєднанні з іменником **хліба**. Чому? Адже булка - це "хліб з білого пшеничного борошна", наприклад: "Одному залюбки житній хліб, а другому - булку подавай" (П. Мирний); "Виходжу від нього та й іду через склепок із булками" (Л. Мартович); "Вам булку подати з маслом чи коржики?" (І. Ле).

Хліб - "харчовий продукт, що випікається з борошна", наприклад: "Хліб - усьому голова" (Нар. тв.). Один виріб з борошна певної форми, буханець по-українськи називають словом **хлібина**. Отож, щоб не було "масляного масла", треба фразу будувати так: "Дайте, будь ласка, одну хлібину" або "однi буханець", або ж "одну паляницю" (останнє, правда, стосується хлібини "переважно з пшеничного борошна, певним чином замішаного": "Паляниця хлібові сестриця").

26. Як бачимо вони утворені з відхиленням від норм словотвору. Це перш за все відабревіатурні похідні, деякі інші. У мовознавчій літературі такі новотвори, які не вписуються в загальноприйняті норми,

а лише пов'язані з якимось окремим контекстом, називають оказіоналізмами лише на мовленнєвому рівні, і мові, як правило, вони не властиві.

31.

Перелік - пе-ре-лік
 пошук - по-шук
 пощада - по-ща-да
 поштар - по-штар

синій - си-ній
 добрий - до-брий
 хоролий - хо-ро-лий
 цибулястий - ци-бу-ля-стий

Як свідчать приклади, інколи може бути випадковий збіг, але повної відповідності між коренем і складом немає. І це знаходить своє пояснення перш за все в тому, що вони одиниці різних рівнів. Так, корінь належить до морфемного рівня мови, він перебуває в системі мовних одиниць, у ньому послідується план вираження і план змісту, або іншими словами, йому властиві єдність звучання і значення. Отже він належить до знакових одиниць мови.

Склад же до одиниці мови не належить, і його відривки не пов'язані із значенням. Склад є величина фонетична (артикуляційно-акустична), найменший відрізок, на який членується потік мовлення.

32. У перших трьох словах - **вариво, печиво, марииво** - вживається суфікс **-ив-**, бо утворені від дієслівних основ збірні назви іменники середнього роду - мають значення "продукт" або "наслідок діяльності". У слові **марииво** суфікс **-ев-** є виразником іншого значення: певного стану особи або стану природи.

33. Хоч у поданих словах і наявний інтерфікс **о**, їх немає підстав розглядати як складні. Оскільки складними є лише ті слова, до складу яких входять не менше двох кореневих морфем, здатних у непохідних чи похідних словах вживатися самостійно, як у прикладах **бензколонка** (бензин, колонка), **бурелюм** (бура, ламати), **водолікарня** (вода, лікарня).

У похідних словах з елементами **-тека, -дром, -рама, -фікація** останні не є в українській мові кореневими морфемами: вони не вживаються самостійно в непохідних словах і завжди вживаються як суфікс.

Отже, запропоновані для аналізу слова треба вважати не складними, а суфіксальними.

34. вуз, СНД, УРН, ООН, жек, ЧФ.

Усі ці похідні є абривіатурами, але утворені вони по-різному. вуз, ООН, жек - складаються з початкових звуків кожного слова; СНД, УРН, ЧФ - з початкових букв кожного слова. Першим утворенням ввається форми словозміни (вузу, жеку, вузом, жеком, вузи, жеки...).

вони є базою для творення нових слів афіксальним способом, напр.: вузівський, жеківський, жеківці, оонівський тощо.

Другій групі новотворів - від початкових букв - ні форми словозміни, ні здатність бути твірними основами, як правило, не властиві.

35. Щоб з'ясувати це питання, вдамося до морфемного аналізу поданих прикладів:

кільце, наперсток, ложка, кунія, неряха, перстень.

Лише в одному слові - кільце - основа складається з двох морфем: кореня і суфікса. Порівняймо: кільце, колючко, коло. Отже, слово **кільце** не входить до ряду інших слів, оскільки в них основа дорівнює лише кореню, тобто складається з однієї морфеми.

42. Спільне у всіх прикладах - це їх написання через дефіс. Що ж до складу за будовою, їх слід згрупувати так:

Одне складне слово

меч-риба

генерал-майор

батько-мати

плащ-палатка

диван-ліжко

шоу-бізнес

ромен-зілля

рай-дерево

цвіт-калина

іван-та-маринка

хата-читальня

Два слова

лисичка-сестричка

вовчик-братик

дівчина-красуня

жінка-вдова

сорока-білобока

Складні слова від простих слів з прикладкою і справді інколи досить важко відрізнати. Які критерії беруть до уваги перш за все? По-перше, показником цільнооформленості складного слова є фіксований порядок компонентів (неможливість перестановки); по-друге, змінюваність переважно лише другої частини (хоча: **батька-матері, хаги-читальні**); по-третє, тісне зближення за семантикою, що дає підставу розглядати їх як одне слово; і, по-четверте, єдиний наголос, як правило, на останній частині. Звичайно, ці критерії не є вичерпними, тому, наприклад, ставлячи під сумнів приклад **батько-мати**, вдамося до заміни: **батьки; плащ-палатка, хата-читальня** - назва єдиного поняття, або ж утворення похідного слова: **генерал-майорські** (погони), **плащ-палаточні** (намети) тощо.

У другому стовпчику всі приклади є двома словами, одне з яких є прикладкою, тобто означенням, яке дає слову другу назву як ознаку. Одне з таких слів-прикладок легко перетворюється в прикметник або конструкцію, що виражає ознаку чи допускає перестановку компонентів: дівчина-красуня (красива) і красуня-дівчина; лисичка-сестричка і сестричка-лисичка тощо.

43. Света - Світланка, Маша - Маруся (Марійка), Юра - Юрко (Юрась, Юрчик), Катя - Катруся, Коля - Миколка, Женя - Євгенко, Жора - Юрасик, Юрко, Гриша - Грицик (Грицько), Петя - Петрик (Петрусь), Ксеня - Оксанка (Оксана), Надя - Надійка, Вітя - Віталік.

Українським ласкавим дитячим іменам властиві суфікси -анк-, -ус-, -к-, -ась-, -чик-, -ик- та ін.

45. Слова **собачий** та **вовчий** мають похідну основу, оскільки мотивуючими до них словами є **собака**, **вовк**. Утворилися аналізовані слова за допомогою суфікса -к-. У результаті збігу кінцевого приголосного **основи** й суфікса відбулося стягнення і зміна к на ч.

46. Володар і волость.

47. Початкова буква **с** є префіксом перед приголосними **х, ф, п** (схотіти, сфотографувати, спитати). **С** є частиною кореня, якщо за нею йдуть голосні або приголосні, крім **х, ф, п** (саяво, свято, стій). **С** може бути і не бути префіксом перед **к, т** (стоптати - стовпи, сказати - скубтися).

48. Слово **ходити** має інваріантний корінь ход-. Варіантами цього кореня є ходж-, ход-, хід-.

49. Суфікси **-бі-** (доброта) та **-ець-** (українець) є словотворчими, оскільки утворюють нові слова. Суфікси **-ші-** (добріший) та **-ець-** (вітерець) є формотворчими, оскільки утворюють форми слів добрий, вітер.

50. Закінчення може бути і словотворчим. Наприклад, при творенні жіночих імен: Богдан - Богдана, Олександр - Олександра.

51.

О, Е - інтерфікси
лісостеп
картоплезбиралка
льонобилка
водопровід
землекоп

О входить до першої частини
аероклуб
добротворець
автомашина
кінофільм
багаторічний
сінокіс
велосіорт

52. а/
робітник

б/
стінный

східний
мир
зонтик
лікар
любов
нутро

садочок
школяр
зимовий

53. Подані слова можна об'єднати в такі групи залежно від значення суфікса -к-: а/ слова з емоційним забарвленням: канавка, ніжка, ручка, лапка; б/ назви жіночих професій чи занять: вчителька, пенсіонерка, спекулянтка, космонавтка; в/ віддієслівні іменники: бійка, казка, добавка, завивка.

54. Подані слова об'єднані на основі спільного словотворчого засобу: а/ суфікса -ість-; б/ -ач-; в/ суфікса -ель-. Причому слова **гість**, **калач**, **портфель** є "зайвими" у цих рядах, оскільки словотворчих суфіксів не мають.

55. Слова **багатство**, **убозтво**, **козацтво** утворилися за допомогою суфікса -ств-, хоч графічно тут виділяються різні суфікси. Це тому, що у словах **убозтво**, **козацтво** суфікс -ств- приєднався до твірних основ **убог-** та **козак-**, і звуки г, к при поєднанні з -ств- змінилися на **з, ц**.

багатств[о], убозтв[о], козацтв[о]

56. Мотивуючим для слова **пролісок** є слово **ліс**, а для слова **пралісок** - слово **праліс**.

57. І у першому, й у другому завданнях допущені помилки. Слова **метро**, **весело** не змінюються, тому закінчення не мають.

58. Однокореневими є слова, споріднені за значенням.

59. Слова **малина**, **білка**, **дар** мають непохідні основи, оскільки вони складаються лише з коренів **малин-**, **білк-**, **дар-**.

60. У слові **образок** -ок є суфіксом, у слові **зражок** - частиною кореня, а у слові **казок** - закінченням.

61. Перший учень визначив основу слова на форматворчому рівні. Другий - основу інфінітива дієслова, а третій - основу теперішнього часу дієслова.

Правильна відповідь першого учня.

62. Слово **рукавичка** не може стояти після **рука**, оскільки твірним для нього є **рукав**: **рука** → **рукав** → **рукавичка**. Аналогічні помилки допущені і в інших гніздах. Правильно: **дід** → **діди** → **ділівський** → **лідівщина**; **сад** → **салоний** → **садівник**.

66. "Зайве" слово **виконроб.** у якому основи з'єднані безпосередньо без інтерфікса (з'єднувального голосного). У всіх останніх складних словах наявні

-е-, -о-.

67. За способом втворення "зайве" слово **шодень**, утворене словоскладанням, останні - усіченням основ.

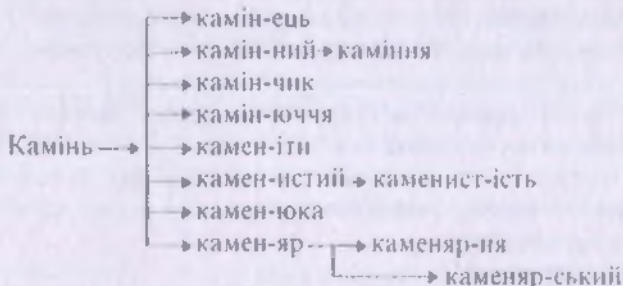
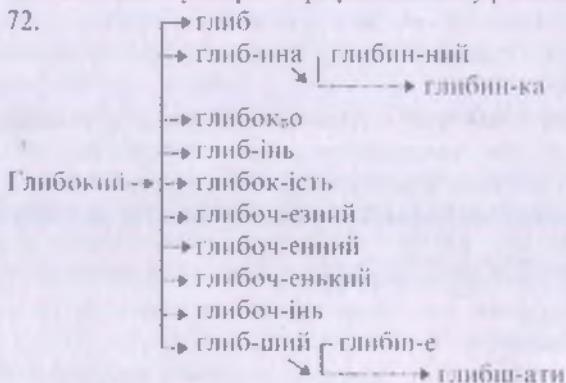
69. а/ "Зайве" слово **автомеханік**, оскільки всі інші слова утворені префіксальним способом, **автомеханік** - основоскладанням:

б/ **в'юнитися**, бо на відміну від інших слів, утворених за допомогою постфікса -ся, це слово органічно поєднане з -ся, без якого не вживається.

71. **Прикордонник** (при...ник); **доречче** (до...н(е));
привокзальня (при...н(а)); **підмосковні** (під...н(і)); **пришкільна** (при...н(а));
безбарвна (без...н(а)); **безмежне** (без...н(е)); **зарубіжні** (за...н(і)).

Похідні слова утворені префіксально-суфіксальним способом

72.

73. **Грек** і **Валер'ян** не є в сучасній українській мові мотивуючими основами до слів **гречка** і **валер'янка**, оскільки у них різне лексичне значення.

Валентин і **киятин** виступають у ролі мотивуючих основ до слів **Валентина** і **киятка**; перше утворене за допомогою закінчення -а, яке суміщає словотворчу і словозмінну функції в цьому випадку; друге утворене за допомогою суфікса -к(а) на позначення особи жіночої статі

за місцем проживання; відмінність у значенні між останніми двома парами - на лексико-граматичному рівні (творення іменників жіночого роду на позначення осіб жіночої статі від іменників чоловічого роду).

74. 1. Значення однакове, але форми різні - інфінітив; минулий час, чоловічий-жіночий рід; однина-множина; особові форми. Оскільки творення форм не вкладається в один ряд співвідносних граматичних значень (різні граматичні категорії), маємо формотворення.

2. Семантика всіх слів відмінна; за допомогою словотворчих афіксів і складання основ утворені слова з новим значенням або з новими відтінками в значенні. Отже, цей ряд слів пов'язаний із словотворенням.

3. Відмінювання іменника книга за відмінками (зміна в межах однієї граматичної категорії) і за числами (один ряд співвідносних граматичних значень) пов'язане із словозміною.

75. Розмежування синхронії й діахронії у визначенні морфемної структури слова не завжди чітке, оскільки у деяких словах процес появи вторинних морфем уже завершився, а в інших він ще триває. Тому й підходи до відчленування морфем не є однозначні. Так, Л.М.Полюга враховує перш за все моделі, які мають значення, надаючи більшої ваги кореневій морфемі як стрижневій у складі слова, і словотворчу продуктивність афіксальних морфем. У І.Т. Яценка при членуванні основи береться до уваги не лише корінь, а й службові морфемні, а інколи тільки службові морфемні, значення яких усвідомлюється в певному слові в зіставленні з іншими словами.

76. Очевидно, коментарі доцільно почати з відповіді другого учня, яка з погляду сучасної мови кваліфікується як неправильна. Чому другий учень прийшов до такого висновку? Бо поділ слів на морфемні, властивий сучасній українській мові, далеко не завжди відповідає тому поділу, який був характерним для минулого етапу її розвитку. Другий учень у визначенні однокореневих слів змішав діахронію з синхронією, тобто етимологічний (первинний) аналіз з морфемним, який має встановлювати сучасний зріз морфемної структури слова. Етимологічно й справді у наведених прикладах був корінь -да-, але у процесі історичного розвитку мови морфемний склад зазнав істотних змін внаслідок таких явищ, як спрощення (перетворення похідної в минулому основи на непохідну: да(ти)+р → дар), перерозклад (зміна меж між морфемами у складі слова: снімь»з ним) та ускладнення (протилежний спрощенню процес: космоскосм-ос).

Тому виконав завдання правильно перший учень, який врахував процес опрощення і визначив кореневі морфемні з погляду сучасного стану морфемної структури слова.

77. Повіка, повість, повітря, погода, подвиг, пояс, народ.

79. Париж+ ськ(ий) → парижський → париз'ський (під впливом свистячого м'якого [с'] шиплячий [ж] уподібнився за способом творення і м'якістю) паризький (внаслідок спрощення в групі приголосних [з'с'к] середній [с'] випав); аналогічно: волг(а)+ськ → волгський → волз'ський → волзький; узбек + ськ → узбекський → узбец'ський → узбецький; молодець + ськ → молодецький; птах + ськ → птахський → птас'ський → птаський; юнак + ств(о) → юнакство → юнацтво → юнацтво; товариш + ськ → товаришський → товарис'ський → товариський.

У зв'язку з цими процесами маємо такі варіанти коренів і суфіксів, які пов'язані з явищем накладання: Париж - паризький; Волга - волзький; узбек - узбецький; молодець - молодецький; птах - птаський; юнак - юнацтво; товариш - товариський.

80. Слова з синонімічними суфіксами:

голівка - голівонька - прапорець (суфікси передають здрібніло-пестливе значення);

робітник - вихователь - лікар (суфікси на позначення осіб за родом діяльності);

тітчин - батьків (суфікси на позначення присвійності);

осетин - українець (суфікси на позначення за національною належністю).

Слова з омонімічними суфіксами:

голівка - закрутка; лікар - димар; сметанник - робітник; українець - прапорець; морозище - глинище; тітчин - осетин - людина.

81. 1/ Хатка, ягідка, цибулька, ямка, рибка, зозулька - за допомогою суфікса -к- виражаються відтінки здрібності чи пестливості;

2/ шахтарка, українка, лікарка, співачка, учителька, крутійка, біднячка - суфікс -к- уживається для утворення назв осіб жіночої статі від назв осіб чоловічої статі;

3/ хвалько, забудько, незнайко - суфікс -к- служить для творення від дієслівних основ назв осіб чоловічого роду з іронічним забарвленням;

4/ голка, тарілка, скрипка, стрічка, сопілка, довідка - уживається суфікс -к- у назвах предметів переважно домашнього вжитку. Причому в усіх прикладах цієї групи він входить до зв'язаних основ;

5/ лайка, загадка, чутка, знахідка, перекличка - за допомогою -к- утворені іменники жіночого роду від дієслівних основ на означення опредмеченої дії.

Таким чином, в українській мові суфікс -к-багатофункціональний - може утворювати як слова з додатковими відтінками в значенні, так і з новим значенням - лексичним або граматичним.

82. "Зайвим" є слово верба, бо в нього основа непохідна, в усіх останніх - похідна, оскільки вони утворені від дієслівних основ за допомогою суфікса -б(а).

83. Ламати - зломити (чергування [о] : [а]);

вночі - ніч (чергування [о] : [і]);

возити - вожу - віз (чергування [з] : [ж] та [о] : [і]);

рік - роковини - річний (чергування [о] : [і] та [к] : [ч]).

84. День - щодня - чергування [е] : [ ]; [ ] - позначає нуль звука;

козак - козацький : козацький виникло в такий спосіб: козак + ськ(ий) козакський козац'с'кий [к] під впливом м'якого свистячого /с'/ уподібнився до нього за способом і м'якістю на [ц']) козацький (внаслідок спрощення в групі приголосних [ц'с'к]). Отож, [ц'] суміщає в собі і кінець кореневої, і початок суфіксальної морфеми. Таке явище називають накладанням морфем; ловити - ловлю : чергування [в] : [вл] в дієслівному корені.

85. 1/ Сидіти, сиджу, сідати, сісти, сядь;

2/ ганяти, гонити, перегін, гнати, жену;

3/ ходити, заходжу, перехід;

4/ жати, жну, женці, вижинати.

Слова кожного з рядів - однокореневі, тому в них корінь реалізується в різних звукових виявах. Такі корені в мовознавстві називаються варіантними. Кореневі варіанти пов'язані з давніми (історичними) чергуваннями, які відбувалися у фонетичній системі мови ще в спільнослов'янський чи пізніший періоди і призвели до змін у звуковому складі кореневих морфем.

86.

1/ позаписував □ , позаписувала □;

2/ лісостеповий □ , лісорубний □;

3/ пожиток □ , пожитку □;

4/ перерозподілений □;

5/ вдалині □ , найближче □;

6/ вволю □ , згарячу □;

87. За способом творення "зайве" слово - **прогул**. Всі слова поданої групи утворені морфологічним способом, але належать до різних типів. Слова **простінок** (від стіна), **огарок** (від горіти), **прошарок** (від шар), **підліток** (від літа) утворені префіксально-суфіксальним способом, а **прогул** (від прогуляти) - безафіксним способом.

88. "Зайве" слово - **перекотиполе**. бо, на відміну від інших, утворене морфологічним способом - словоскладанням.

Решта слів утворені лексико-семантичним способом, тобто засобом переосмислення, що є його визначальною рисою. Так, абстрактні поняття **віра**, **любов**, **рух** переосмислюються і стають власними назвами:

Віра, **Любов** - жіночі імена;

Рух - назва громадської організації на Україні.

А слово **піонер**, що колись мало лише значення "той, хто йде попереду", набуло значення "член піонерської організації".

90. Слово **Вишгород** виділено за оформленням компонента - **город**, а не за способом творення. За способом творення слово **Вишгород** утворене без інтерфікса -о-, який є в інших словах.

91. Слово **фронтвий** виділено з наведеного ряду не за способом творення. "Зайвим" за способом творення є слово **ошийок** (конфікс о...ок), а усі інші утворені за допомогою суфіксів.

92. Львів'янин, -нка;

грек, гречанка;

тернопільчанин, -нка;

рижанин, -нка;

памірець, -чанка;

кримчанин, -нка;

датвіць, -йка;

білоцерківець, -чанка;

угорець, угорка;

датчанин, -нка;

єгиптянин, -нка;

Харківчанин, -нка;

київнин, -нка;

азіат, -тка;

африканець, -нка;

турок, -иня, -анка;

подолянин, -нка;

запорожець, -анка;

криворожанин, -нка;

венещанець, -анка;

конголезець, -кя;

конгієць, -йка.

93. Формотворчі афікси утворюють нову форму слова, словотворчі - нове слово.

94. Істотна відмінність полягає у тому, що при префіксальному словотворі префікс приєднується до певного слова, наприклад, при- + бити; при суфіксальному словотворенні словотворчий афікс приєднується до твірної основи, а вже потім зазнає оформлення флексією; наприклад, вікно + -н- + ий.

95. І/ У мові есперанто суфікси -et- і -eg- є антонімічними, тобто використовуються із протилежним значенням: -eg- має загальне значення "ще, додатково, більше"; -et- - "трохи, менше". Суфікси, при сталості значення, у використанні поділяються на групи, як носії мутаційного (напр. forko - forkego і pluvo - pluvego) та модифікаційних словотворчих значень (напр. klabo - klabego).

2/ rideti - уєміхатися ridēgi - реготати

ploreti - поплакувати plōregi - ридати.

96. У слові **заїхати** префікс за- вказує на спрямування дії в середину предмета або в його межі, у слові **заспівати** - на початок дії. У слові **розподілити** префікс роз- вказує на членування об'єкта дії, а у слові **розпочати** - тільки посилює значення твірного слова.

приєднується до твірної основи, а вже потім зазнає оформлення флексією; наприклад, вікно + н. + ий.

95. 1) У мові есперанто суфікси *-et-* і *-eg-* є антонімічними, тобто використовуються із протилежним значенням: *-eg-* має загальне значення «ще, додатково, більше»; *-et-* — «трохи, менше». Суфікси, при сталості значення, у використанні поділяються на групи, як носії мутаційного (напр. *forko* — *forkego* і *pluvo* — *pluvego*) та модифікаційних словотворчих значень (напр. *klabo* — *klabejo*).

2) *rideti* — усміхатися   *ridegi* — реготати
ploreti — поплакувати   *ploregi* — ридати.

96. У слові **заїхати** префікс *за-* вказує на спрямування дії в середину предмета або в його межі, у слові **заспівати** — на початок дії. У слові **розподілити** префікс *роз-* вказує на членування об'єкта дії, а у слові **розпочати** — тільки посилює значення твірного слова.

ЗАВДАННЯ

ФРАЗЕОЛОГІЯ

1. У книзі «Крижана усмішка» (1972) А. Крижанівський помістив гумористично-ущипливе послання «Для вас, поліглоти». Російсько-українська частина цього «ідіословника»: долг платежом красен — борг розрахунком червоний; на воре шапка горит — на злодієві капелюх падає; ум человека красит — розум людину фарбує. І «ідіословник наоборіт»: маєш рацію — имєєшь радиостанцию; крутити голову — вертеть председателя; нагострити уха — наточить уши. Поясніть, чим керувався автор при написанні такого послання.

2. У фразеологізмах крізь зовнішню форму, будову просту пає їх мотивація або, як її ще називають, внутрішня форма. За словами О. О. Потебні, вона показує, як людині уявляється її власна думка. Покажіть це на прикладах: **плутається під ногами, ноги не несуть, кований на всі чотири копита.**

3. І. К. Білодід звернув увагу на гумористичні фразеологізми, утворені навколо імен із звуком (х). Імена **Охрім, Хомка, Хима, Хвеська, Хівря, Хведька** стали організуючими центрами у фразеологізмах-характеристиках недотеп, пустобрехів, недоумкуватих. Зважаючи на це, продовжіть фразеологізми: **На безлюдді...; У мене Хома...; Розумний...; Не зівай Хомко...; Плести щось...**

4. Як ви розумієте слова В. В. Виноградова: «Фразеологічне зрощення не є ні добуток, ні сума семантичних (значеннєвих) елементів. Воно хімічна сполука розчинених і з точки зору сучасної мови аморфних лексичних частин?»

5. На запитання: «Які словосполучення записані на дошці (пекти раки, не всі вдома, взяти в руки, лизати руки, скакати на задніх лапах)?» один із учнів відповів — стійкі, другий — вільні, третій — і вільні, і стійкі. З'ясуйте, чия відповідь була правильна і чому.

6. Учитель пояснив, що фразеологізми типу **Не вмер Данило — болячка задавила** і **Не вмер Данило — галушкою вдавило** є фразеологічними дублетами або варіантами. Виконуючи завдання — дібрати приклади фразеологічних дублетів, учень записав: **Гляне — серце в'яне** і **Гляне — молоко кисне**. З'ясуйте, чому відповідь учня виявилася помилковою.

7. При вивченні стійких словосполучень учням було запропоновано перекласти російські фразеологізми «из огня да вполымя», «ум за разум зашел», «держатъ ушки на макушке», «бросатъся в глаза», «держатъ в ежовых рукавицах» українсь-

кою мовою. Лише один із них був перекладений правильно. Чому? Яка причина помилок, допущених учнями?

8. Пояснюючи значення фразеологізму **бабине літо**, один із учнів відповів: «Порідні дні на початку осені»; інший — «павутиння, що літає в цей період». З'ясуйте, яка з відповідей є правильною і чому.

9. Стейкі словосполучення можуть вступати в синонімічні та антонімічні відносини з іншими фразеологізмами. Розгляньте фразеологізми: **скакати на задніх лапках**, **жалити язиком**, **похнюпити носа**, **ловить окунів**, **скреготати зубами**, **намастити п'яти салом**, **носом рибу вудити**, **кидатися словами**, **докладати зусиль**, **ні пари з вуст**. Вкажіть, які з наведених стійких словосполучень вступають у синонімічні та антонімічні відношення. Розкрийте їх значення.

10. Подані фразеологізми згруповані за левним принципом: а) грати першу скрипку; хід конем; берегти як зіницю ока; коваль клепле, поки тепле; б) корінь зла; хліб насущний; у поті чола; випити гірку чашу; в) синій птах; три мушкетери; пропаща сила; тіні забутих предків; г) ахіллесова п'ята; гордіїв вузол; сізіфова праця. Визначте, за яким принципом згруповані стейкі словосполучення і помилки, допущені в генетичній (за спорідненістю) класифікації.

11. Часто із стилістичною метою використовуються трансформовані стейкі словосполучення, коли свідомо порушується лексико-граматична цілісність фразеологічного звороту. Визначте, які фразеологізми трансформовані і що вони означають.

Вішати собак, з сьомою клепкою в голові, ходіння по людях, на двох стільцях, казанок варить, мати лій у голові.

12. Як і слова, фразеологізми можуть бути багатозначними. Серед стійких словосполучень **пасти задніх**, **бити байдики**, **поставити на ноги**, **накивати п'ятами**, **клювати носом** є таке словосполучення, яке має два значення. З'ясуйте, що це за фразеологізм і що він означає.

13. Складаючи речення з фразеологізмом **не чув землі під ногами**, учень записав: «Миколка поволі йшов додому, не чуючи під собою землі». Вкажіть, де він допустив помилку.

14. У народі побутує анекдот: «Піп узяв з селянина за якісь послуги багато всяких речей. Селянин запитує, може ще щось йому дати? І почув: «Я б узяв, та куди ж його взяти? Бач, руки зайняті. Хіба дай мені в зуби». «Як кажете, багюшко? Дати в зуби?» — пита селянин. Та як узяв брус, як дав попові в зуби, так той погубив і те, що в руках тримав». Вкажіть, який мовний засіб сприяє створенню комічного ефекту.

15. Відредагуйте речення: Він вже відійшов від рідної хати, озернувся, побачив свою альма-матер, оповиту ранковим туманом. Пообідав, потягнувся, глянув у вікно — а там вже почало на світ благословляти.

16. В одному із документів XVII ст. записано: «Волхов-ковал Дорофій Прокоф'єв був спалений у зрубі за те, що, за свідченням різних людей, замовними словами на вітер напушав на царя Петра Олексійовича в підмосковному селі Хорошеве». Відштовхуючись від цього, поясніть етимологію фразеологізму **кидати слова на вітер**.

17. Дехто стійке словосполучення **горобина ніч**, пов'язує зі словом горобець («бурхлива похмура ніч, коли й горобцеві ніде схватися», «яка лякає горобців у їхніх гніздах»). Проте така ніч «лякала» чи «виганяла з гнізд» не тільки горобців, а й сорок, ворон та інше птаство, однак чомусь не називається ні сорочаною, ні воронячою. Інші пов'язуються цей фразеологізм зі словами горобина (рос. рябина). Поясніть, як ви розумієте етимологію цього фразеологізму.

18. Згадавши казку І. Франка «Фарбований Лис», поясніть значення фразеологізму **пізнатися на фарбованих лисах**.

19. В українській мові досить поширені фразеологічні зврати, організовані навколо слова **собака**: **і собаками не піймаєш**; **жити як собака з кішкою**; **присохне як на собаці**; **собак ганяти**; **ось де собака заритий**; **вішати собак**; **мов собаки обгризли**; **злий мов собака**. З'ясуйте, у якому із фразеологізмів слово **собака** вжите в нетрадиційному значенні.

20. В одному з трактатів французький філософ Жан Бурідан, намагаючись довести відсутність свободи волі в людини, описав осла, що перебуває на рівній віддалі від двох в'язок сіна. Осел не може вибрати жодної й гине. Ця ситуація послужила народженню фразеологізму. Подумайте, який це фразеологізм і що він означає.

21. Запишіть по 5 фразеологічних зворотів, до яких входять слова **око**, **рука**. Вкажіть на їх значення.

22. Запишіть 10 фразеологічних зворотів, до яких входять власні чоловічі та жіночі імена. Поясніть їх значення.

23. До названого іменника додайте прикметник, щоб утворився фразеологізм. Поясніть значення.

...кров, ...стовпотворіння, ...цяця, ...тьма, ...вірність, ... послуга, ...апетит.

24. Якщо українці купують у мішку kota, то чехи зайця, а поляки віддають перевагу лисові, хоч знаходять там і kota, і собаку («Хто лиса в мішку купує, пса або kota знаходить»). Опираючись на це, поясніть слова Ф. І. Буслаєва, що різні мови по-

дібні одна до одної за поняттями, вираженими словами, але відмінні за враженнями, від яких походять назви предметів.

25. Донедавна фразеологізми вважали еквівалентами слів. Доведіть помилковість цього тлумачення.

26. Випишіть поєднання слів у три стовпчики: а) лексичні; б) граматичні; в) фразеологічні. Обґрунтуйте ваші міркування.

З боку на бік; базедова хвороба (зоб); робити помилку; лебедина пісня; на сьомому небі; Кривий Ріг; виявляти турботу; наступати на горло; смішки смішками; в зв'язку з; велике цабе; чорна смородина; на відміну від; нова пісня; глек розбити, чашку розбити; олімпійський спокій.

27. Випишіть подані нижче приклади у три колонки: у першу — вільні словосполучення, у другу — фразеологізми, у третю — ті приклади, в яких вільний чи фразеологічний характер виявляється тільки в тексті; такі словосполучення уведіть у невеликі речення.

Наприклад.

Вільні словосполучення	Фразеологізми	Значення словосполучень розкривається в контексті
читати книгу	язика проковтнути	закрутити гайку а) Я спуска не дам і прошу не ображатися, коли ко- мусь закручу гайку. б) Робітник вправно за- крутив гайку.

Пекти пиріг, пил в оці, пекти раки, співати пісню, довга пісня, лебедина пісня, ні живий ні мертвий, ні кує ні меле, чесати язика, чесати шерсть, ні танцює, ні співає.

Поясніть, чим відрізняються фразеологізми від вільних словосполучень.

28. Поміркуйте, чим відрізняються за структурно-семантичними ознаками фразеологізми **заморити черв'ячка** і **канцелярська криса**?

Наведіть по 5—6 прикладів, співвідносних за названою ознакою з першим і другим прикладами.

29. Фразеологізм **нагла смерть** містить слово вільного вживання **смерть** (це слово може вільно сполучатися з багатьма іншими словами); слово **нагла** в українській мові має здатність сполучатися досить обмежено: **нагла смерть**, **нагла потреба**, **нагла звіст-**

ка, тобто має фразеологічно зв'язане значення. Отже, один з компонентів у цьому фразеологізмі вживається з вільним, а другий — з так званим зв'язаним значенням. Такі фразеологізми в мовознавчій літературі називають фразеологічними сполученнями.

Завдання. Доведіть, що наведені нижче фразеологізми належать до сполучень.

Тріскучі морози; слізно просити; неминуча загибель; заклятий ворог; безпробудне п'янство; злупити шкіру; утнути шутку; сміх бере.

30. Деякі фразеологічні одиниці, подібно до слова, називають єдине поняття, тобто фактично виконують ту саму функцію. Наприклад: **собака на сні — скупий; клювати носом — дримати; розбити горщика — посваритися.**

Завдання 1. Доберіть і запишіть 8—10 фразеологізмів і співвідносних за значенням зі словом.

2. Визначте ті ознаки, що зближують фразеологізм і слово, і ті — які властиві тільки фразеологізмам.

31. До поданих фразеологізмів виконати такі завдання: 1) назвати слова-відповідники; 2) дібрати питання, на які фразеологізми відповідають; 3) вказати можливу синтаксичну функцію, увівши фразеологізми в невеликі речення.

Наприклад: фразеологізм **по гарячих слідах** означає «зразу ж», «негайно»; відповідає на питання «коли?»; виступає в реченні обставиною часу: Коли мати **по гарячих слідах** зашивала йому штани, він проявляв нетерплячку (Г. Тютюнник).

Морський вовк; груші на вербі; каїнова душа, губи в молоці; од вітру валиться; в костюмі Адама; заднім числом; з гріхом пополам; ще й кіт не валявся; душа в душу; сидіти на шії; варити воду; пір'я розпустити.

32. Встановіть, з якими частинами мови (дієсловом, іменником, прикметником, прислівником, вигукком) співвідносні подані фразеологізми. Розподіліть їх на групи. Для цього: 1) встановіть значення фразеологізмів; 2) виявіть, на яке запитання фразеологізм відповідає; 3) знайдіть головне слово фразеологізму; 4) назвіть можливу синтаксичну функцію фразеологізму в реченні.

Наприклад: фразеологізм **гладити по голівці** співвідносний з дієсловом, бо означає «хвалити», «потурати»; відповідає на запитання «що робити?»; керуюче слово — «гладити» (дієслово); у реченні найчастіше виступає в ролі присудка.

Голуба кров; що будь здоров; загнати на слизьке; під сукно покласти; азбучна істина; око в око; оне так!; надривати жиwtи: до душі; на всю губу; права рука; до нових віників; на руку нечистий; легкий хліб.

Для довідки. Значення фразеологізмів: голуба кров — аристократ (дворянин); що будь здоров — прекрасно, добре; загнати на слизьке — поставити в скрутне становище; під сукно покласти — затягати, зволікати з вирішенням якоїсь справи; азбучна істина — усім відоме, щось дуже просте; око в око — один на один; оце так! — здивування (вигук); надривати животи — дуже сміятися; до душі — приємно; на всю губу — розкішно, шикарно; права рука — найнадійніший, найближчий помічник; хоч куди — дуже вдалий, вродливий, вправний; до нових віників — дуже довго; на руку нечесний — злодійкуватий, схильний до шахрайства; легкий хліб — заробіток без важкої праці.

33. Пригадайте або доберіть з фразеологічних словників 10—12 фразеологізмів, до складу яких входить тільки одне повнозначне слово. Встановіть, які фразеологічні одиниці мають, як правило, таку структуру.

Наприклад: до складу фразеологізму під рукою (близько) входить одне повнозначне слово **рука** та приєдник під. Фразеологізм виявляє виразне переносне значення, це фразеологічна єдність.

34. Доберіть із фразеологічних словників або пригадайте по три фразеологізми заданих нижче моделей.

Наприклад: за моделлю сурядного сполучення «іменник + сполучник + іменник» (іменники можуть виступати в різних відмінах) побудовані фразеологізми **вірою і правдою; без керма і без вітрил; сталь і ніжність.**

1. Іменник + прикметник; іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку.

2. Дієслово + іменник в орудному відмінку; дієслово + іменник у знахідному відмінку; дієприслівник + іменник; заперечна конструкція.

35. Розподіліть подані прислів'я та приказки на групи: а) з прямим і переносним значенням; б) тільки з прямим значенням; в) тільки з переносним значенням.

Розкрийте значення прислів'їв і приказок, що належать до груп а) і в).

Наприклад. Прислів'я **Не зразу Москва будувалася** може вживатися як у прямому, так і в переносному значеннях. У прямому — коли мова йде про розбудову Москви як міста; у переносному — велике діло виконується поступово, а не в один момент, одразу.

1. Чесне діло робити сміло. 2. Шапуй учителя, як родителя. 3. Правда в постолах, а кривда в чоботях. 4. Двічі літо не буває. 5. Вовків бояться — в ліс не ходити. 6. Хто мовчить, той

двох навчить. 7. Скрипливе дерево довго живе. 8. Яблуко від яблуні недалеко відкотилося. 9. Нова мітла чисто мете. 10. Не вчи ученого їсти хліба печеного. 11. Чого Івась не навчився, то го й Іван не буде знати. 12. Ранні пташки росу п'ють, а пізні — слізки ллють.

36. Неведені нижче прислів'я та приказки розподіліть на дві групи; а) прислів'я, б) приказки.

Назвіть по кілька доказів на користь вашого розподілу.

Наприклад. а) Нема приповідки від правди — прислів'я.

У вислові виражена певна життєва закономірність, помічена й сформульована народом на підставі багатотікового досвіду; за структурою це речення.

б) **Без царка в голові** — приказка. Вислів виражає характеристику людини; за структурою — словосполучення.

1. Без голки кожуха не пошиєш. 2. Забагатів Кіндрат, забув, де його брат. 3. Хліб-сіль їж, а правду ріж. 4. Правда, як олія: скрізь спливе. 5. З дощу та під ринву. 6. Тричі зміряй — раз одріж. 7. Одного поля ягоди. 8. Не святі горшки ліплять. 9. Засвата дівка всім гарка. 10. Хороший, як свиня в дощ. 11. Борода по коліно, а розуму, як у дитини. 12. Велике цабе. 13. В сім'ї не без виродка.

Для довідки. Щоб виконати завдання, треба чітко усвідомити відмінність між прислів'ям і приказкою.

37. Визначте у наведених прислів'ях та приказках художні засоби, за допомогою яких створюється образність (гіперболи, метафори, антитези, антоніми, оксиморони, метонімії, синекдохи, синоніми, пароніми, рими, ритми).

1. Панська ласка — що вовча дружба. 2. Багатому щастя, а бідному трястя. 3. Трудно позиватись латаній свитині та з добрим кожухом. 4. І у Відні люди бідні. 5. На свої руки найдь всюди муки. 6. І в наше віконце загляне сонце. 7. У ремісника золота рука. 8. Іржа їсть залізо, а горе — серце. 9. Доки сонце зійде — роса очі виїсть. 10. Вона за ним сохне, а він і не охне. 11. Кожна птиця знайде свого Гриця. 12. Драний кожух — не одежа, чужий чоловік — не падежа. 13. Їсть за вола, а робить за комара. 14. Ні швець, ні на дуду грець.

38. Пригадайте і відтворіть можливу ситуацію, у якій, як правило, виголошуються наведені нижче прислів'я.

Наприклад. Прислів'я **Великому кораблю — велике плавання** (талановитій людині — плідотворну діяльність) висловлюється як побажання тому, хто заслужено одержує можливість широко виявити свої здібності (наприклад, при переході на вищу посаду). Прислів'я **Нашого полку прибуло** (нас стало більше, збільшилося таких людей, як ми) може бути виголошене.

приміром, в якомусь колективі, товаристві, коли з'являються люди з такими ж поглядами, переконаннями, люди-однодумці.

1. Дома і стіни допомагають. 2. В ногах правди немає. 3. Вище себе не скочиш. 4. Вашими устами та мед пити. 5. Вольному воля. 6. Буде і на нашій вулиці свято. 7. Гусь свині не то вариш. 8. Вовк ситий і коза ціла. 9. Буває, що й корова літає. 10. Не в службу, а в дружбу. 11. Багато будеш знати — скоро постарієш. 12. На безриб'ї і рак риба. 13. Діла ідуть, контора пише. 14. Один в полі не воїн. 15. Пар кісток неломить. 16. Перший блин комом.

39. За описом ситуацій, що подаються нижче, пригадайте доречне у такій ситуації прислів'я або приказку. За необхідності можна звернутися до довідки.

1. Людині, що повідомила якусь новину, не вірять. Тоді той, хто приніс новину, може сказати... 2. Ті, кого проводжають, не хочуть, щоб їх проводжали далеко, і говорять... 3. Людина, якій зробили послугу, дуже важливу для неї, розчулено може сказати... 4. Якщо хтось, приміром, дарує комусь те, чого вже в достатній мірі є, навіть кращої якості, може сказати... 5. На запитання, чому не придбав бажану річ, можна сказати... 6. Коли той, про кого згадували недавно, з'являється, говорять... 7. Якщо на стіл подано недосолену страву, то господиню заспокоюють... 8. Коли більшість учасників якоїсь роботи чи якогось заходу готові до виконання, а меншість не готова чи не з'явилася, то говорять... 9. При запрошенні до столу, перериваючи бесіду, господарі можуть сказати... 10. Добре знайомій чи близькій людині не роблять послугу, бо не хочуть поступатися своїми переконаннями, принципами заради дружніх стосунків з нею, в такому випадку говорять...

Довідка. Солов'я байками не годують. Дружба дружбою, а служба службою. Недосол на столі, пересол на голові. На ловця і звір біжить. За що купив, за те продаю. Купило притупило. Дальні проводи — зайві слюзи. В ліс дрова не возять. Семеро одного не ждуть. Світ не без добрих людей.

40. У наведених прислів'ях знайдіть факультативну (необов'язкову, або редуковану) частину, без якої прислів'я може вживатися, перетворюючись у фразеологічну єдність, ідіому, приказку.

Наприклад. У прислів'ї **Іж пиріг з грибами та держи язик за зубами** більш уживаною, навіть самостійною є друга частина **держати (тримати) язик за зубами** із значенням «мовчати, не проговоритися»; ця частина перетворилася на фразеологічну єдність.

1. Моя хата скраю, нічого не знаю. 2. Живемо, хліб жуємо, а іноді ще присолюємо. 3. За одного битого двох небитих дають. 4. За двома зайцями поженешся — ні одного не піймаєш. 5. Собака на сні лежить, і сам не гам і другому не дам. 6. Краще синиця в руці, як журавель у небі. 7. Двом смертям не бувають — одної не минувать. 8. Не кажи гоп, поки не перескочиш. 9. На чужий коровай рота не роззівай, а раніше вставай та сам учиняй. 10. Голод не тітка — пиріжка не підсуне. 11. Святий та божий, на чорта схожий. 12. Один за всіх — всі за одного. 13. Око за око, зуб за зуб. 14. Під лежачий камінь вода не тече. 15. Чия б корова мичала, а твоя б мовчала. 16. Застав дурня Богу молитися, то він і лоб розіб'є.

41. До російських прислів'їв і приказок наводяться українські відповідники. Простежте, коли прислів'я і приказки тотожні за змістом і формою в обох мовах, а коли мають однако-ве значення, структуру, але виявляють тільки подібні у чомусь образи. Про що свідчать ці приклади?

Наприклад. Однаковий зміст (щось зайве, непотрібне) передається в українській і російській приказках **п'яте колесо до воза — пятая спица в колеснице** близькими за структурою словосполученнями і близькими, хоч і не тотожними образами, що різняться в деталях (віз — колесниця, п'яте колесо — пятая спица).

1. Видно птицу по полету — Видно пана по халявах. 2. Вот тебе, бабушка, и Юрьев день — Ось тобі, бабо, і Юра. 3. Вот вам хомут и дуга, я вам больше не слуга — Коли моє не в лад, то я з своїм назад. 4. Два сапога пара — Обоє рябоє. 5. До свадьбы бы заживет — Загоїться, коли весілля скоїться. 6. За семь верст киселя хлебать — За шматок кишки сім верст пішки. 7. Как об стенку горохом — Як об стіну горохом. 8. Когда царь Горох с грибами воевал — За царя Гороха, коли людей було трохи. 9. Кто в лес, кто по дрова — Хто в ліс, а хто по дрова поліз. 10. На бедного Макара все шишки валяются — Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці. 11. На Бога надейся, а сам не плошай — На Бога покладайся, а розуму тримайся. 12. Не родись красивым, а родись счастливым — Не родись красна, а родись щасна. 13. Пословица не мимо молвится — Нема приповідки без правди. 14. Пришла беда — отворяй ворота — Біда біду перебуде, одна мине — друга буде. 15. С красоты воды не пить — З краси не пити роси. 16. Слезам горю не поможешь — Сльозами горю не поможеш. 17. Старость — не радость — Старість не радість, а смерть не весілля.

42 З'ясувати походження (назвати мову, де вислів зародився) та джерела первісного вживання поданих крилатих висловів.

Для довідок звертайтеся до збірок крилатих висловів.

1. Буря в склянці води. 2. Брат піднявся на брата. 3. Борітеся — поборете! 4. Гордий Альбїон. 5. Дивись у корінь! 6. Доглядати свій сад. 7. Для слави козацької. 8. Нічтоже сумняше-

43. Розкрити значення поданих фразеологізмів, дібрати до ся. 9. Через терни до зірок.

них слова-синоніми. Показати між ними спільне і відмінне в значеннях.

Наприклад. До фразеологізму знати на зубок слова-синоніми — вивчити, розбиратися. На відміну від слів, фразеологізм містить додатковий значеннєвий відтінок: **вивчити дуже добре; розбиратися досконало.**

Накрити мокрим рядном; змиватися потом; і вашим і нашим; мокра курка; ламати комедію; танцювати під чужу дудку; з одного тіста.

44. До поданих слів та описових словосполучень доберіть синоніми-фразеологізми (один або кілька); розмістити їх у дві колонки, а в третій колонці вказати відмінності у значенні дібраних фразеологізмів та поданих слів (або словосполучень) При потребі користуйтеся довідкою.

Наприклад.

Подане слово чи словосполучення	Дібрані фразеологізми	Відмінність у значенні
бувала людина	а) стріляний горобець; б) обстріляний птах; в) пройшов Крим, Рим і міжні труби	в останньому фразеологізмі відчутний відтінок негативної характеристики

Люди з однаковими вадами; дивитися кокетуючи, залицяючись; відмовити тому, хто сватається; дуже тісно; нісенітниця; обдурити; дурний; дуже далеко; померти; спересердя; займатися тяжкою, неприємною роботою; вести пусті розмови; недавно; дуже далекі родичі; судити про щось суб'єктивно, однобічно; бути враженням несподіваним повідомленням; про почуття незручності, неприємності.

Довідка. Не по собі; наче громом прибитий; на свій аршин міряти; ні в сих ні в тих; у чорта на куличках; де Макар телят не ганяв; не в своїй тарілці; одним миром мазані; пальця ніде просунути; перемивати кісточки; гарбуза піднести; приший кобилі хвіст; під гарячу руку; сім мішків вовни та всі неповні; лямку тягти; Богу душу віддати; десята вода на киселі; без року тиждень; мішком прибитий; яблуку ніде впасти; без царка в голові; голки ніде ткнути; стріляти очима; не всі дома; лясні точити; підвести під монастир; теревені правити; бісики пускати.

45. Доберіть п'ять багатозначних словосполучень, у яких може виявлятися значення і вільного, й фразеологічного поєднання слів. Уведіть їх у речення так, щоб в одному реченні виявилось пряме, а в другому — фразеологічне значення.

Наприклад. Словосполучення **махнути рукою** може означати рух руки в горизонтальному чи вертикальному напрямку — як привітання, заперечення чи роду з чимось, як заклик до уваги: Дівчина **махнула рукою** і привітно всміхнулася. У цьому випадку маємо синтаксично вільне словосполучення.

Це ж поєднання слів може бути фразеологізмом, якщо набуває переносного значення — перестати звертати увагу, збайдужіти до когось чи чогось: Коли молода людина **махнула рукою** на свою долю, своє майбутнє, — це найперша ознака її психічного нездоров'я.

46. Наведені нижче фразеологізми багатозначні або омонімічні. У дужках до кожного з них подано кілька значень фразеологізму, що виявляється в різних текстах.

Завдання. 1. Уведіть фразеологізми в речення так, щоб простежувати різне значення кожного з них. 2. Зробіть висновок про багатозначність або омонімію фразеологізмів.

Наприклад. Фразеологізм **держати слово** має значення: а) «виголошувати промову», «говорити»: їй доручили **держати слово** на випускному вечорі; б) «виконувати обіцянку»: Раз дав обіцянку, **держи слово** до кінця. Фразеологізми **держати слово** належать до омонімічних у наведених прикладах, бо між їхніми значеннями немає помітної близькості.

Сісти на шию: а) перейти на чийсь утримання; б) поставити когось у повну залежність від своїх інтересів. **Землю гризти:** а) важко працювати; б) клястись. **Нити чолом:** а) поважати, б) вітати шанобливо. **Розкрити рота:** а) здивуватися; б) розгубитися. **Кров з молоком:** а) молодий; б) здоровий. **Брати за жабри:** а) ставити у безвихідне становище; б) брати міцно в свої руки; в) піймати на чомусь. **Антимонії розводити:** а) вести затяжну балаканину; б) зволікати справу; в) панькатися.

Крутити голови: а) збивати з пантелику; б) закохувати в себе.

47. Розкрийте значення кожного фразеологізму. З'ясуйте у поданих парах фразеологічних паронімів: а) лексично тотожні, але різні за структурою; б) лексично не тотожні.

Наприклад: а) фразеологізми-пароніми **стати на шлях** (починати діяти в певному напрямку) і **стати на шляху** (заважати, перешкоджати у досягненні мети) різні за значенням, але близькі за компонентним складом, лексично тотожні; відрізняються лише відмінковими формами іменника; б) фразеологізми-пароніми **брати в руки** (підкоряти собі, впливати на когось) і **брати в свої руки** (керувати, оволодівати чимось) різні за значенням, близькі за компонентним складом, лексично не тотожні: у другому фразеологізмі є додатковий компонент «свої».

Пустити півня — пустити червоного півня; ловити погляд — ловити на собі погляд; на виду — на виду написано; на дні — на дні моря знайти; на око — на очах; плюнути не варто — плюнути ніде; слово в слово — слово за слово; топтати ноги — топтати собі під ноги; поставити крапку — постави крапку над «і»; проковтнути язик — язик проковтнеш; морочити голову — морочити собі голову; на зубок — на один зуб; на руку — на швидку руку; поставити на ноги — поставити на широку ногу; тикати в ніс — тикати свого носа, тикати носом; тримати курс — тримати в курсі.

48. З'ясуйте спільне і відмінне у значенні та структурі фразеологізмів — членів поданих фразеологічних синонімічних рядів. Встановіть, за якою ознакою розташовуються фразеологізми — синоніми у синонімічних рядах.

Наприклад. Фразеологізми-синоніми **кидати тінь і обливати брудом** мають однакове в загальних рисах значення — «говорити про когось погано». Відмінне у значенні — міра «поганого»; фразеологізм **кидати тінь** означає «заронити підозру про погане», розмовний фразеологізм **обливати брудом** означає «давати дуже погану характеристику з дріб'язковими подробицями». У синонімічному ряду фразеологізми розташовані за ознакою міри «поганого» (від меншого — до більшого).

1. Очима стріляти; бісиком пускати; підбивати клинці; смадити халаявки. 2. Сяк так на косяк; стук-грюк аби з рук; косо-криво аби живо. 3. Зривати маску; виводити на чисту воду; розкривати карти; виводити на сухеньке. 4. Клепки немає; не всі дома; мішком прибитий; дурний, аж крутиться; розумний, як Хведерова кобила. 5. Дати ходу; дати гягу; драла дати; брати ноги в руки; ноги на плечі; намазувати салом п'яті; п'ятами накивати. 6. Діяти на нерви; зачепити за живе; залити за шкуру

сала. 7. На один копил; з одного тіста; обоє рябоє; одним миром мазані; одного поля ягода.

49. До кожного з поданих слів доберіть по кілька фразеологізмів-синонімів, утворіть з них синонімічний ряд.

Наприклад. До слова **багато** в українській мові такі фразеологізми-синоніми: **хоч відбавляй; як сміття; по самі вуха; як на гріш маку; хоч греблю гати; страх скільки; до біса.** Синонімічний ряд утворено за наростанням кількісної ознаки.

Бити; говорити; близько; сильний; сваритися; зніяковіти; далеко; немічний.

50. У кожному з наведених рядів фразеологізмів усі, крім одного, — синонімічні за значенням. Знайдіть у кожному ряду фразеологізм — не синонім (зайвий, що випадає з ряду). Аргументуйте свій вибір, порівнявши значення всіх фразеологізмів групи.

Наприклад. У фразеологічному ряду **у чорта на куличках — куди ворон кісток не носить — за тридев'ять земель — далі нікуди — де козам роги правлять — де Макар телят не ганяв — близький світ**, що з різними відтінками означають поняття «далеко», зайвим є фразеологізм **далі нікуди**: він означає «гірше і бути не може».

1. На вербі груші — на городі бузина, а в Києві дядько; сон рябої кобили; натуркати повні вуха. 2. Обібрати до нитки — Лазаря співати; пустити з торбами; обідрати, як липку; останню сорочку зняти; пустити по світу. 3. Сьома вода на киселі — п'яте колесо до воза; через дорогу навпрямки; дід бабі сестра в третіх; Василь бабі рідна Мотря. 4. Обвести навколо пальця — напустити туману; робити біле чорним; пускати дим в очі; водити за ніс. 5. Ні за холодну воду не братися — плести харки-макогоненки; байдики бити; баглаї бити; ханьки м'яти; дурно хліб їсти. 6. Вилами по воді писано — виссати з пальця; баба надвоє сказала; казала Настя, як удасться.

51. Розподіліть подані в довідці фразеологізми на групи, що відповідають словам-антонімам.

Наприклад.

Сильний (повний сил)	Немічний (старий)
Довбнею не доб'єш; є ще порох у порохівницях	Був кінь, та з'їздився; пісок синьється

Багатий — бідний; білий — чорний; красивий — некрасивий; працювати — ледарювати; помалу — швидко; ненавидіти — любити; близько — далеко.

Довідка. Багатий, як осінь; красива, наче пава; як за смертю; один мент; гнути горба; гав ловити; хоч води напийся; біла, як стіна; не за горами; ханьки м'яти; вмиватися потом; як муха в сметані; на всіх парах; як на пожежу; спочивати на лаврах; за тридев'ять земель; багатий, як чорт рогатий; чорний, як сажка; не до серця; любить, як собака палицю; байдики бити; багата, як земля; біла, як стіна; багата, як собака кудлата; як яблучко; на руках носити; повним ходом; душі не чути; наче свиня в коралах; близький світ; рукою подати; красива, як свиня сива; палицею докинути; під носом; де козам роги правлять.

52. Розкрийте значення поданих фразеологізмів і доберіть до них фразеологізми-антоніми (один або кілька).

Наприклад. До фразеологізму *вмиватися потом* (багато і важко працювати) антонім *байдики бити*; *ханьки мяти*; *спочивати на лаврах* (нічого не робити).

Битись об поли рукавами; ловити вітер; кривити душею; як сир в маслі купатися; язика прикусити; бути не в своїй тарілці.

53. Випишіть із фразеологічних словників фразеологізми (по 3 приклади) з варіантами компонентів: а) фонетичними; б) лексичними; в) морфологічними; г) синтаксичними.

54. За допомогою фразеологічного словника розкрийте значення наведених фразеологізмів; встановіть мову-джерело, з якої вони запозичені в українську мову.

Наприклад. Фразеологізм *all right* (все добре, все в порядку) запозичено з англійської мови.

Persona grata; tabula rasa; alma mater; ge facto; homo sapiens; fata morgana; finita la comedia; in Natura; post scriptum; veni, vidi, vici.

ВІДПОВІДІ

ФРАЗЕОЛОГІЯ

1. Такий переклад свідчить про те, що хоч образні системи української й російської фразеології близькі, у кожній з них є специфічні елементи, які утворюють внутрішню форму сталих висновків. Стійкі словосполучення, як це підтверджує «ідіословник» А. Крижанівського, не перекладаються з мови на мову, а лише добираються найбільш близькі відповідники.

2. В основі фразеологізмів плутається під ногами, ноги не несуть, кований на всі чотири копита лежать уявлення про якісь особливості предметів, подій, певні ознаки. Людині важко йти, коли хтось заважає рухатися вперед (плутається під ногами); втомленому важко зробити навіть крок (ноги не несуть). Кований на всі чотири копита — дуже досвідчений, бувалий. Раніше — про коня, який міцно тримався на слизькій дорозі, бо був підкований не на два, а на чотири копита.

3. На безлюдді і Хома чоловік.

У мене Хома й добра нема;

Розумний як Хведькова кобила;

Не зівай Хомко, на те ярмарок;

Плести щось про Химині кури.

4. Окремі значення слів у складі фразеологічних зрощень ніби розчиняються у всій фразеологічній сполуді і формують новий, синтетичний зміст; наприклад: байдики бити; рябої кобили сон; вскочити в гречку.

5. З'ясувати те, що фразеологізми пекти раки, не всі вдома, взяти в руки, лизати руки, скакати на задніх лапках є вільними або стійкими словосполученнями, можна лише в контексті. Тому правильною є відповідь третього учня.

6. Фразеологізми Гляне — серце в'яне і Гляне — молоко кисне не є фразеологічними дублетами, оскільки перебувають у антонімічних відношеннях.

7. Причиною помилок, допущених учнями, є те, що фразеологізми не перекладаються на інші мови. При перекладі тексту, у якому є фразеологізми, до них треба шукати відповідники. Из огня да в полямя — з дощу та під ринву; ум за разум зашел — в голові замакітрилося; держать ушки на макушке — оглядатися на задні колеса; бросаться в глаза — впадати в очі; держать в ежовых рукавицах — держати в залізному кулаці.

8. Обидва учні відповіли правильно, оскільки фразеологізм **бабине літо** є багатозначним.

9. У синонімічні відношення вступають такі стійкі словосполучення: ловити окунів, носом рибу вудити — дрімати; жалити язиком, скреготати зубами — гніватися; в антонімічні: кидати-ся словами (говорити) — ні пари з уст (мовчати).

10. Наведені стійкі словосполучення згруповані за джерелом походження: а) виробничо-професійні вислови; б) біблійні вислови; в) вислови літературного походження; г) античні вислови. У генетичній класифікації допущена помилка. Фразеологізм **берегти як зіницю ока** — біблійного походження, тому має бути в групі б), а не а).

11. З сьомою клепкою в голові — без сьомої клепки в голові (дурний); ходіння по людях — ходіння по муках (випробування); на двох стільцях — між двома стільцями (займати нечітку позицію).

12. Поставити на ноги — 1) вилікувати; 2) виростити, довести до самостійності.

13. Фразеологізм **не чув землі під собою** означає «швидко». Тому не можна йти поволі, не чуючи під собою землі.

14. Комічний ефект створюється завдяки використанню поруч із фразеологізмом омонімічного вільного словосполучення **дати в зуби**.

15. Він же відійшов від рідної хати, озирнувся, побачив свою домівку, оповиту ранковим туманом. Пообідав, потягнувся, глянув у вікно — а там вже за полудень перевалило.

16. Волхов-коновал Дорофій Прокоф'єв — «кидав слова на вітер», щоб нашкодити цареві. Та потім люди зрозуміли: шкоди від цього ніякої і нікому. Тому фразеологізм **кидати слова на вітер** почав означати — даремно, марно говорити.

17. Етимологи вважають, що горобиний — це темний, коричневий, можливо, зловіщий, а **горобина ніч** — насамперед темна ніч.

18. Якщо людина повірить фальшивому приятелю і дасть себе обдурити, а згодом робиться мудрішою, то вона говорить: «Я на нім пізнався, як на фарбованім лисі».

19. У фразеологізмі **вішати собак**, слово **собака** має нетрадиційне значення. **Собаки (собачки)** — це насіння череди, яке дійсно може вчепитися в одяг, як собаки зубами. Раніше вішали цих собак (собачок) на того, хто заслуговував насмішки.

20. Буріданів осел — так називають людину, що перебуває в стані нерішучості.

21. Близнути очима — глянути; витріщити з дива очі — дивитися; відвести очі — обманути; в один миг ока — швидко;

впасти в око — сподобатися; впливатися очима — пильно дивитися; взяти в руки — підкорити; в руку йдеться — щастить; докладати рук — працювати; руки сверблять — нетерпеливитися; як рукою подати — близько; руку тягти — бути заодно.

22. У костюмі Адама — голий; товктися як Марко у пеклі — бути постійно зайнятим; де Макар телят не ганяв — далеко; за царя Хмеля, як було людей жменя — давно; за царя Панька, як була земля тонка — давно; за царя Гороха, як було людей трохи — давно; Євине плем'я — жінка; де Сидір козам роги править — далеко; мов Пилип з конопель — говорити, вискочити невпопад; ахіллесова п'ята — вразливе місце; сізифова праця — марна праця.

23. Блакитна кров (аристократ); вавілонське стовпотворіння (безладдя); велика цяця (важлива особа); єгипетська тьма (темрява); лебедина вірність (відданість), ведмежа послуга (невміла допомога), вовчий апетит (відчуття сильного голоду).

27.

Вільні словосполучення	Фразеологізми	Значення словосполучень розкривається в контексті
пекти піріг	пекти раки	довга пісня
пил в оці	лебедина пісня	а) Довга пісня не завжди
співати пісню	ні живий ні мертвий	пісня краща
чесати шерсть		б) Самотужки ремонтувати
ні танцює, ні співає	не кує не меле	трактор — це довга пісня.
	чесати язика	

Як свідчить аналіз прикладів першого і другого стовчиків, у вільних словосполученнях слова поєднуються як автономні одиниці, не втрачаючи при цьому властивих їм індивідуальних лексичних значень, тому у вільних словосполученнях можлива заміна одного з компонентів: чесати шерсть (волосся, косу).

Зовсім іншу і значеннєву, і синтаксичну природу мають фразеологізми: слова у них втрачають власні індивідуальні значення, і тому їх семантику не можна виводити з суми лексичних значень відповідних складників, вони виражають єдине значен-

ня тільки як цілісні неподільні єдності: **чесати язика** — вести безпредметну пусту розмову. Отже, хоч словосполученням і фразеологізмам властива розчленована будова, в останніх вона формальна, бо на відміну від словосполучень, заміна одного з компонентів руйнує фразеологізм як цілісну лексичну одиницю. Якщо вільні словосполучення створюються, то фразеологізми, подібно до слова, відтворюються у мовленні. Словосполучення, які набувають у певному тексті переносного значення, теж стають фразеологізмами з усіма властивими їм ознаками.

28. Фразеологізм **заморити черев'ячка** має цілісне значення (перекусити), яке дорівнює слову. Це значення зовсім не пов'язане із значенням кожного із слів, що входять до його складу, отже, мотивації вислову словами-компонентами не спостерігається. Аналізований фразеологізм має назву **ідіома**. Фразеологізм **канцелярська криса** має переносне (метафоричне), образне значення (чинуша, бюрократ, формаліст), тобто виявляється дещо завуальована мотивація загального значення словами, що входять до його складу: ставлення до канцелярської роботи, дрібної, непомітної — нібито як у щура. Аналізований фразеологізм — фразеологічна єдність.

Приклади ідіом

бити байдки
свинню підкласти
собаку з'їсти
збити з пантелику
дуба врізати

Приклади фразеологічних єдностей

білі мухи
дивитися вовком
крокодилячі сльози
з гармати по горобцях
вовка ноги годують

29. Тріскучі морози — пекучі морози; слізно просити — слізно благувати; неминуча загибель — неминуча смерть; заклятий ворог — лютий ворог; безпробудне п'янство — безпросвітне п'янство; злупити шкіру — зідрати шкіру, злупити втридорога; утнути штуки — утнути хвоста; сміх бере — жаль бере — сумнів бере.

Заміна одного з компонентів фразеологізму дає підстави вважати їх фразеологічними сполученнями. У них синтаксичні зв'язки більш вільні, на відміну від єдностей та ідіом. Вони є своєрідними усталеними виразами, що зумовлені певною інформативною ситуацією чи метою висловлювання. Один компонент у них фразеологічно зв'язаний. Що це значить? Наприклад: **злість бере, сміх бере, жаль бере**, але не можна сказати **радість бере**.

30. 1) Бити баглаї — ледарювати; пекти раків — червоніти; дати кучми — побити; на руку ковінька — вигідно; прикусити язика — замовкнути; кров з молоком — здоровий; виводити на чисту воду — викривати; замилювати очі — обдурювати; за тридев'ять земель — далеко; брати гору — перемагати.

2) Фразеологізмам властивий ряд ознак, що, з одного боку, зближують їх із словами, а з другого — дозволяють вважати їх самостійними одиницями.

Що це за ознаки? Фразеологізм, як і слово, по-перше, відтворюється в мовленні, тобто належить до усталених одиниць; по-друге, як і слово, виступає одним членом речення; по-третє, називає єдине поняття, про що свідчать наведені приклади: слово і фразеологізм вступають у синонімічні зв'язки.

Разом з тим фразеологізми є більш складними утвореннями, бо, по-перше, складаються не менше, як з двох повнозначних слів; по-друге, якщо складовими частинами слова є морфеми, то складовими частинами фразеологізму є окремі слова; по-третє, лексичне значення слова і фразеологічної одиниці теж не тотожне, хоч спільне уже було вказане. Називаючи певне явище дійсності, фразеологізми, на відміну від слова, відзначаються більшою конкретністю значення. Крім того, значення фразеологізмів частіше, ніж у словах, супроводжуються різними образними характеристиками. Фразеологічні одиниці є у порівнянні зі словами, як правило, виразніші з емоційно-експресивного погляду (пор.: скупий і собака на сні). Крім того, семантично співвідносні зі словом не всі фразеологізми (не нюхати пороху — не бути ще в боях; піймати облизня; точити зуби). Семантично фразеологізми здебільшого не залежать від контексту, а слово контекстно обумовлене. Отже, слово і фразеологізм співвідносні, але не тотожні, це одиниці різних рівнів мови: слово — одиниця лексичного рівня, фразеологізм — одиниця фразеологічного рівня.

33. До таких фразеологізмів належать лексикалізовані сполуки іменника з применником, дієслова з часткою, усталені порівняльні звороти. Наприклад: **до ручки** — до краю; **з плеча** — відразу, не роздумуючи, без осмислення; **за будь-здоров** — так собі, без будь-якої причини; **мов заказано** — заборонено; **аж гуде (загуло)** — про ознаку, стан, дію, які досягли найвишого ступеня; **ані руш** — не піддаватися; **без душі** — сильне відчуття страху; **мов заціпило** — заборонено; **мов на духу** — відверто, ні з чим не криючись; **наче в раю** — гарно, прекрасно; **під градусом** — на підпитку.

36. **Прислів'я** — це «виражений структурою речення народний вислів повчального змісту (буквального чи алегоричного або

переносного плану), який формулює певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу». Прислів'я обов'язково граматично та інтонаційно оформлене у вигляді речення, судження. Отже, воно завжди співвідносне з реченням.

Прислів'я можуть бути як стверджувальні (Скрипливе дерево довго живе), так і заперечні (Немає науки без муки). Вони можуть мати форму поради, настанови, рекомендації, підказаних досвідом чи певною життєвою закономірністю. Прислів'я можуть мати як пряме, так і переносне значення (Друзі пізнаються в біді — пряме значення; Не все те золото, що блищить — з переносним значенням: не все яскраве є цінним).

Приказки можуть бути організовані і як речення, і як словосполучення. На відміну від прислів'їв, їм не властивий повчальний зміст, вони не формулюють загального правила, а деякі з них є немовби частинами речення і виконують характеризуючу функцію. Якщо в прислів'ях ідеться про предмет, явище взагалі, то приказка завжди конкретна у вираженні окремого явища, вона завжди стосується своїм змістом окремого предмета. Класично правильна приказка передає тільки прямий зміст висловлення (Коса — дівоча краса; Не ти перший, не ти й останній).

42. Буря в склянці води — вислів належить французькому письменникові і філософу Ш.-Л. Монтеск'є. Цими словами він характеризував події в карликовій республіці Сан-Маріно. Значення вислову — велике хвилювання з незначного приводу, дрібної події, які штучно роздуваються.

Брат піднявся на брата — походження вислову пов'язане з біблійною легендою про вбивство Каїном свого брата Авеля. У сучасній літературній мові цей вислів характеризує запеклу ворожнечу (як сімейну, так і соціальну).

Борітеся — поборете! — слова з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ», полум'яний заклик до боротьби проти національного і соціального гноблення.

Гордий Альбїон — Альбїон є стародавньою назвою Британських островів, яка зустрічається ще в античних авторів (зокрема у Птолемея). У наші дні ці слова вживаються здебільшого з іронічним забарвленням.

Дивись у корінь! — афоризм Козьми Прутка (це псевдонім групи авторів: О. К. Толстого і братів Жемчужникових).

Доглядати свій сад — слова з повісті французького філософа й письменника Вольгера «Кандід, або оптимізм». Після багатьох пригод і нещасть під час тривалих мандрівок головний герой повісті приходить до висновку, що кожна людина повин-

на займатися корисною працею: «...Треба доглядати свій сад». У переносному значенні: наполегливо і самовіддано працювати, докладати зусиль до певної справи.

Для слави козацької — усталений зворот, широко вживаний у думках та історичних піснях.

Нічтоже сумняшеся — вислів походить з Євангелія: «Але хай просить з вірою, нічтоже сумняшеся, бо той, хто сумнівається, подібний до морської хвилі, яку жене й розбиває вітер» (Соборне послання апостола Іакова, 1.6). Нічтоже сумняшеся (старослов'янською мовою) — анітрохи не сумніваючись. Вживається як іронічна характеристика вчинків самовпевнених людей.

Через герни до зірок — латинський вислів «Per aspera ad astra» походить з твору староримського письменника і філософа Сенеки (I ст. н. д.) «Несамовий Геркулес». У переносному значенні виражає прагнення людини до оволодіння таємницями природи, висотами науки, поривання у далечинь.

Отже, крилаті вислови, як бачимо, в українській мові мають різні джерела походження, що свідчать про зв'язки між народами на всіх рівнях; вони збагачують виражальні можливості нашої мови.

53. Фонетичні варіанти: Голос (глас) волаючого в пустелі; вуха (уші) в'януть; грати з вогнем (огнем).

Лексичні варіанти: Буде і на нашому тижні (на нашій вулиці) свято; будувати надхмарні замки (палаці, палати); важким духом (вогнем, пеклом) дихати.

Морфологічні варіанти: Пар кості (костей) не ломить; вдар лихом (лихо) об землю; виходити (вийти) в тираж.

Синтаксичні варіанти: Випити (випито) чашу до дна; вбирати з молоком матері (з материним молоком); бачити на свої очі (своїми очима).

54. Persona grata — з лат. мови: улюбленець, особа, удостоєна особливої милості. *Tabula rasa* — з лат. мови: чиста дошка, на якій ще нічого не написано; ніщо не почате. *Alma mater* — з лат. мови: мати-годувальниця (студенти про свій університет). *De facto* — з лат. мови: на ділі. *Homo sapiens* — з лат. мови: розумна людина (біологічне визначення людини). *Fata morgana* — з італ. мови: міраж; надія, якій не судилося здійснитися; безплідна мрія. *Finite la comedia* — з італ.: кінець комедії. *In natura* з нім.: в природі. *Post scriptum* — (P. S.) з лат. мови; після написаного (приписка до листа). *Veni, vidi, vici* — з лат. мови: прийшов, побачив, переміг (відомий звіт Цезаря про його перемогу над Фарнаком)

ЗАВДАННЯ

МОРФОЛОГІЯ

1. Чим відрізняються словоформи музики і музики?
2. Інколи слово папір у формі родового відмінка вживають з закінченням як -а (папера), так і -у (паперу). Чи можна ці закінчення розглядати як варіанти?
3. Яку форму має іменник **серце** в родовому відмінку множини?
4. Яку форму має іменник **дно** в називному відмінку множини?
5. Чому кажуть **Софійський собор**, але **Софіївський заповідник**? Адже в основу обох назв покладено слово **Софія**?
6. Як правильно: «На олімпіаду юних фізиків приїхали два академіки» чи «двоє академіків»?
7. Чи правильно вжиті збірні числівники в словосполученнях **двоє відер**, **двоє листів** у реченнях: «Принесли двоє відер води»; «Учора нам принесли аж двоє листів»?
8. Як правильно: «У дівчинки в колекції було більше на двох жуків» чи «більше на два жуки»?
9. Як правильно: **два з половиною** рази чи **два з половиною** рази?
10. В «Орфографічному словнику» (К.: Наук. думка, 1975, с. 704) подані дієслівні форми **стелиться** і **стелеться**. Чим ви поясните таку розбіжність?
11. Чи є різниця у вживанні виразів **Будьте здорові** і **Бувай-те здорові** в значенні «до побачення»?
12. Чому вислів «Цей учень дуже чудово відповідав на уроці» є неправильним?
13. Коли слово **відносно** виступає як прислівник, а коли — як прийменник?
14. Чи можна вжити слово **завдяки** в такому реченні: «У суботу ми не поїхали на екскурсію завдяки тому, що класний керівник захворів»?
15. До третьої відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням та іменник **мати**. Поясніть, на якій основі іменник **мати** зараховують до третьої відміни.
16. На запитання «До якої відміни належать іменники **Голуб**, **Копиленко**, **Стародуб**, **Шевченко**»? учень відповів: «Ці іменники можуть належати до другої відміни або стояти поза відміними». Поясніть, чим керувався учень.
17. Деякі з іменників першої відміни у родовому відмінку множини приймають нульове закінчення. При цьому в основі мо-

жуть відбуватися певні зміни: з'являються вставні голосні -о, -е: книжок, діток, бочок, ручок, голок, ниток, пісень, вишень, ставень, весен, борозен, мітел. З'ясуйте, за якої умови з'являється вставний о, а за якої -е.

18. Іменник **верства** у родовому відмінку множини має паралельні форми: **верств і верстов**. Чим це пояснити?

19. Іменники II відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини можуть приймати закінчення -а, або -у. Поясніть вживання паралельного закінчення у словах **терміна—терміну, органа — органу, апарата—апарату**.

20. Поясніть, чому в іменниках **колода, долоня, нагорода** при відмінюванні чергування не відбувається (колод, долонь, нагород), а в іменниках **борода, голова, борона** відбувається (борід, голів, борін).

21. Вкажіть, на основі яких ознак і до яких частин мови слід віднести наведені словоформи: **бігом, дуло, добре, військовий**.

22. У третій редакції «Українського правопису» іменник **бабище** розглядався як іменник чоловічого роду. Після змін і доповнень четверта редакція «Українського правопису» розглядає іменники із суфіксом -ищ — як іменник середнього роду. Доведіть правильність чи помилковість цього нововведення.

23. Вкажіть, на якій граматичній основі іменники **покійник, мертвяк** належать до назв істот, а **народ, загін** — до назв неістот.

24. Проаналізуйте приклади і поясніть, в чому проявляється лексико-граматичний характер іменникової категорії істот-неістот.

Н. батько	дід	учень	
Р. батька	діда	учня	назва істот
Зн. батька	діда	учня	
Н. стіл	кран	день	
Р. стола	крана	дня	назва неістот
Зн. стіл	кран	день	

25. В українській мові граматичні форми одного й того ж слова можуть іноді збігатися. Наприклад, у слова **солдат** збігаються форма називного відмінка однини і форма родового відмінка множини. Визначте граматичну форму слів: **червоним, меду, парти, стіл, годинника, цих**.

26. Серед наведених словоформ знайдіть ті, які можна об'єднати спільним граматичним значенням (вкажіть на нього).

На стіні, пишу, п'ять, гарним, читаю, ніг, людей, два, у руці, чесним, ваш, учитель, погано.

27. Визначте дієвідміну слів **воркотіти** — **воркотати**, **цокотіти** — **цокотати**.

28. Змініть за особами атематичні дієслова **дати**, **їсти**, **вісти** у теперішньому часі.

29. У діалектах числівник **два** поєднується з іменником середнього роду таким чином: **дві вікні, дві оки, дві вухи** замість літературного **два вікна, два ока, два вуха**. Поясніть, чим це зумовлено.

30. Виконуючи завдання: визначити відмінок займенників **його, її, їх**, один із учнів записав — у родовому або знахідному, інший — у називному. Поясніть, чим керувалися учні, відповідаючи на запитання. Поставте ці займенники в орудному відмінку.

31. Заперечні займенники **ніщо, ніхто, ніякий** поставте у місцевому відмінку у всіх можливих формах.

32. Поєднайте числівник **два** з іменником **брат, громадянин, теля, взуття, перстень**.

33. Іменники другої відміни чоловічого роду з нульовим закінченням, основа яких закінчується на **-р**, можуть належати до твердої, м'якої чи мішаної груп. Вкажіть, до якої групи належать наведені слова. Поставте їх в орудному відмінку однини: **стежар, каламбур, Ігор, школяр, токар, сир, бригадир, звір, пупир, лікар, тесляр, інженер, шахтар**.

34. Випишіть числівники. За якими ознаками ви їх розрізняєте?

Четвертий, четвірка, четвертак, чотири, чотирьохповерховий; трійка, потроїти, троє, три, третій; сотня, сотий, сто; двадцять п'ять, двадцять п'ятий, двадцятип'ятитисячник.

На які дві групи можна розподілити виписані числівники?

35. Прочтайте приклади.

Неозорий	Непошпрелний	Недорогий, а дешевий
Незмірний	Непрямий	Не добрий, а злий
Непоборний	Невеликий	Не великий, а малий
Нещоловимий	Невеселий	Не веселий, а сумний

Завдання 1. Дайте письмову відповідь, як пишеться **не** з прикметниками.

Завдання 2. На підставі аналізу поданих прикладів виведіть правила написання **не** з прикметниками.

36. Погрупуйте і выпишіть прикметники із суфіксами, що означають: 1) збільшену кількість певної ознаки; 2) наявність певної ознаки в зменшеній мірі; 3) схильність до певної дії; 4) певну подібність.

Суфікси виділіть. Вкажіть, які з цих прикметників мають відтінок згрубілості, презирливості. Які суфікси є омонімічними?

Слабкуватий, злодійкуватий, горластий, злючий, завидющий, товстющий, рижуватий, короткуватий, мордатий, вовкуватий, гіркуватий, їжакуватий, хитрющий, загребущий, твердючий, лобатий, шахраюватий, непосидющий, зубчатий.

31. Чому не можна утворити ступені порівняння від якісних прикметників **глибоченний, старезний, маленький, дрібнесенький, милий, предобрий**?

38. Чому не утворюються ступені порівняння від якісних прикметників **бузковий (колір), малиновий (колір), сліпий, босяк, лисий, вороний, голий**?

39. Поміркуйте, яке слово має більше форм — **синь** чи **синій**?

40. Знайдіть помилку. Поясніть, у чому вона полягає.

Учитель дав завдання учням: «Доберіть і запишіть у першу колонку прикметники із суфіксами на означення збільшеної ознаки, а в другу — прикметники із суфіксами на означення зменшеної ознаки». Один із учнів виконав це завдання так:

Гігантський, великий, високий, сильний.

Дрібний, мікроскопічний, тонкий, слабкий.

Виконайте завдання правильно.

41. Чи правильно згруповані числівники за їх складом? Доведіть.

Двадцять	Три четвертих	Семеро
Чотиреста	Двадцятєро	П'ятнадцятєро
Сорок два	Три цілих і п'ять	Триста
Трое	тринадцятих	Півтора

42. Порівняйте прикметник з іншими частинами мови.

Зелений — зелень — зеленіє — зелено.

Завдання. Поясніть, що їх об'єднує і чим вони відрізняються.

43. Деякі прикметники при творенні ступенів порівняння можуть мати паралельні форми.

Старий — старший, старіший; товстий — товщий, товстіший; рідкий — рідший, рідкіший; гладкий — гладший, гладкіший.

Чи є підстави вважати ці форми варіантами, як, наприклад, тихий — тихіший, тихіший?

44. Чи завжди можна скористатися правилами (закономірностями) творення ступенів порівняння прикметників?

Завдання. 1. Щоб відповісти на питання, проведіть експеримент, утворивши і записавши поряд з прикметниками просту форму вищого ступеня їх порівняння. 2. Внаслідок спостережень спробуйте пояснити особливості творення форм вищого ступеня поданих нижче прикметників.

1) Великий, малий, гарний, поганий.

2) Дорогий, дужий, низький, високий.

45. Як правильно: «Дівчинці подарували дві ляльки» чи «Дівчинці подарували двох ляльок»?

46. Чи можуть загальні назви перейти у власні? Наведіть приклади.

47. Чи є в нашій мові слова без ознаки роду? Доведіть.

48. Чи розрізняються за значенням і граматичними ознаками іменники **відпуск** і **відпустка**?

49. Якого роду іменники **тюль**, **толь**? Як вони змінюються?

50. Назвіть форму множини називного відмінка іменника ім'я.

51. Яке закінчення мають у родовому відмінку множини іменники **кінь**, **серце**, **плече**, **тато**?

52. Визначте, про кого йде мова — чоловіка чи жінку?

Інженера А. В. Бондаренко запросили до директора.

Нас послали до директора заводу М. Д. Кондратюк.

53. Чи змінюється іменник за числами, відмінками і родами?

54. Що спільного і відмінного між словами **звірятко**, **курчатко**, **дівчатко**, **хлоп'ятко**, **ягюлятко** і **звіря**, **курча**, **хлоп'я**, **ягюля**?

55. Уточніть формулювання наведеного визначення:

«До I відміни належать іменники чоловічого і жіночого роду, що мають закінчення -а, -я».

56. Іменник визначають як частину мови, яка позначає перш за все предмет. Однак предметність матеріального світу не збігається з предметністю у власне мовознавчому (лінгвістичному) розумінні. У розумовій діяльності людини будь-які процеси, явища, ознаки можуть сприйматися як опредмечені поняття, набуваючи мовного вираження у формі назв-іменників. Так, слова **краса**, **біганина** називають не предмети-реалії, а відповідно ознаку і дію (краса дівчини; біганина по коридору), які, однак, з

номінативного погляду мають іменникове вираження як опредмечена ознака і опредмечена дія.

Завдання. З'ясуйте, на якій підставі названі й подібні слова належать до класу іменників, а не прикметників чи дієслів.

57. У деяких наукових працях мовознавці не виділяють в окремий клас слів займенник як частину мови на тій підставі, що у нього відсутня єдність граматичних форм і що за формальними показниками та за синтаксичною роллю вони співвідносні з такими частинами мови, як іменник, прикметник, числівник: **стіл, батько — вік; гарний, розумний, весняний — такий; десять, вісімдесят — скількись.**

Традиційним у граматиці є інший погляд на займенник — як на окрему частину мови, якого, до речі, дотримуються і в шкільному курсі граматики.

Завдання. Назвіть ті найістотніші лексико-граматичні ознаки займенника, які беруть до уваги, виділяючи його в окрему частину мови.

58. Назвіть спільне і відмінне в словах **зима — зимовий — зимувати — взимку.**

59. На основі яких ознак слова розподілені на групи?

I	II	III	IV	V
гілка	ти	вільний	працювати	багато
вітер	ніхто	гостре	бережи	сильно
море	такий	добре	слухав	красиво
курча	ми	світла	відповідає	добре

Завдання. 1. Визначте, що спільного в лексичних значеннях є в кожній групі слів? 2. Які граматичні значення властиві кожній групі? 3. Яких ще ознак набувають слова кожної групи, коли потрапляють у речення? 4. Чи можна визначити належність поданих слів до певної частини мови лише за допомогою питання?

60. Проаналізуйте написання прислівників у поданих прикладах. Сформулюйте проблему, яку потрібно розв'язати.

Тимко встав нерано.
Сонце вже піднялося високо і припікало. Невесело згадав, що раненько збирався на рибалку.

Коли Тимко встав, було вже не рано. Сонце встигло піднятися високо і припікало. Від того, що проспав і не пішов вранці на рибалку, на душі було не весело.

61. Дієприкметники переходять у прикметники та іменники. Спишіть словосполучення, розподіливши їх на дві групи: з прикметниками і дієприкметниками. Які ознаки втрачає дієприкметник, що переходить у прикметник?

Печена картопля — печений гарбуз; варене м'ясо — варений рак, змінені вартові — змінні вартові; непереможена армія — непереможли армія; колотий голкою — колотий цукор; смажена риба — смажена на олії риба.

62. Спробуйте визначити походження терміна «прислівник».

63. Всього є 5 особових форм наказового способу. Які це форми? Чому 5 а не 6? Поясніть.

Як творяться форми наказового способу?

64. Дайте відповідь, чия мама буде більше задоволена. Чому?

Мишко повідомив по телефону матері, що він спочатку розв'язував задачу, виконував вправу, потім підмітав кімнату.

Дмитрик зателефонував мамі про те, що він спочатку розв'язав задачу і виконав вправу, потім підмів кімнату.

65. Проаналізуйте речення. Чи однакову форму мають виділені дієслова? Доведіть.

1. ГОЙДАЄ квітневий вітер в'іти дерев.

1. І СВІТАЄ, і СМЕРКАЄ, день божий минає (Т. Шевченко).

2. Жовтим морем ХВИЛЮЄТЬСЯ жито, ЗОЛОТИТЬСЯ пшениця, СРІБЛЯТЬСЯ ячмені

2. Ой НЕ СПИТЬСЯ, НЕ ЛЕЖИТЬСЯ, і сон мене не бере (нар. творчість).

3. Село ПІДСТУПИЛО до самого лісу.

3. Надворі трохи ПІДМОРОЗИЛО.

Чому дієслова другої колонки називаються безособовими?

66. Поставте у називному відмінку множини іменники **громадянин, селянин**.

67. У родовому відмінку однини іменники другої відміни мають закінчення *-а* або *-у*. Уважно ознайомтеся із наведеними прикладами і вкажіть, які критерії добору того чи іншого закінчення:

села

фразеологізму

вікна

педінституту

Петра

лісу

тракториста

гаю

гайочка

столу

ліска

двору

столі

двора

68. Ознайомтеся з наведеними прийменниками:

в, через, з, повз, край, о, перед, вздовж, по.

Вкажіть, які з них: а) мають однаковий звуковий склад з префіксами; б) не мають омонімів серед префіксів. Наведіть приклади.

69. Знайдіть у кожному ряду «зайве» слово (за належністю до слів іншої частини мови). Поясніть свої міркування.

1. Утринчі, утроє, втрюх, троє, натроє.

2. Сотня, десяток, половина, десять, чверть.

3. Шістка, безліч, кілька, раз, одиниця.

4. Півтораєта, четвірка, чвертка, троє, сто.

5. Учотирюх, удвоє, п'ятеро, вп'яте, двічі.

70. Знайдіть «зайве» слово у кожному з рядів. Поясніть свої міркування.

1. Сімка, семеро, сімдесят, сімсот, сімнадцять.

2. Вдруге, вчвоє, надвоє, двійко, вдвох.

3. Кількадесят, декілька, восьмеро, вісімка, четверо.

4. Обоє, обидва, два, двоє, двічі.

5. Багато, трохи, кілька, двісті, сорок.

71. Знайдіть «зайве» слово у кожному ряду. Поясніть свої міркування.

1. Одна десята, десятка, четвірка, десятина, двійка.

2. Восьмеро, вісімка, двадцятка, третина, трійка.

3. Трійко, тричі, утроє, утрете, натроє.

4. П'ятак, п'ятеро, одна п'ята, п'ятірка, п'ятеот.

5. Єдиний, один, п'ятирічний, стоквартирний, подвійний.

72. Перекладіть українською мовою. Зробіть висновки про особливості відмінювання деяких числівників української мови на відміну від російської.

П'ятистам семидесяти двум членам общества; семистам шестидесяти двум рабочим; пятьюдесятью книгами; семистам восьмидесяти двум делегатам; восьмью часами; девятью страницами.

73. У мовознавчій літературі вважається, що граматичні варіанти не вносять якихось додаткових смислових відтінків у значення слова, наприклад: написав лист і написав листа; підстругав олівець і підстругав олівця — вони лише пов'язані з

різними формальними показниками тих самих граматичних значень.

З огляду на це учитель запропонував учням проаналізувати подані приклади і відповідати на питання: Чи розцінюють учні різні формальні показники в них як варіанти?

Рима — Риму, апарата — апарату, листопада — листопаду, каменя — каменю, листа — листу, рога — рогу.

Одні учні відповіли, що це безумовно варіанти ;інші — що ці приклади до варіантів не належать.

Завдання. Встановіть, яка відповідь правильна, обгрунтувавши її відповідними поясненнями.

74. Творення складних і складених числівників у різних слов'янських мовах має свою специфіку. Нижче подані словесні позначення чисел 23, 78, 342, 460 і 1006 чотирма слов'янськими мовами: українською, польською, болгарською, словенською.

Укр.: двадцять три, сімдесят вісім, триста сорок два, чотириста шістьдесят, тисяча шість.

Пол.: dwadziesia trzy, siedemdzie siatosiem, trzysta czterdziesci dwa, czterysta szescdziesiat, tysiac szesc.

Болг.: двацет и три, седмдесет и осем, триста четирийсет и две четиристотин и шейсет, хиляда и шест

Словен.: trindvajset, oseminsedemdeset, tristo dvainstirideset, stiristo sestdeset, tisoce sest.

Завдання. 1. Визначте особливості творення числівників у цих мовах. 2. Якими причинами, на вашу думку, можуть бути обумовлені ці особливості? 3. Перекладіть (письмово) польською, болгарською і словенською мовами числівники **тридцять два і чотириста сім.**

75. На запитання вчителя «У чому полягають особливості відмінювання складних числівників **п'ятдесят — вісімдесят і двісті — дев'ятсот?**» учень відповів: Числівникам **п'ятдесят—вісімдесят** властиві відмінкові варіанти закінчень (наприклад: род. відмін.: -и (-ох); оруд. відмін.: -ма (-ьома), а числівникам **двісті — дев'ятсот** — не властиві.

Завдання. 1. Прокоментуйте відповідь учня. 2. Дайте свій варіант відповіді на запитання вчителя.

76. Поставте подані іменники у формі родового відмінка однини, сформулюйте на матеріалі поданих прикладів правила правопису закінчень. З іменниками, які залежно від закінчення чи наголосу можуть мати різні закінчення, складіть речення.

Стіл, телефон, Донець, Мороз, мороз, річ, пірій, вальс, вітер, папір, квадрат, Донбас, портрет, алмаз, акт, відпочинок, оркестр, Лондон, екзамен, метр, роман, галас, циклон, ліхтар, відмінок, Ніжин, інститут.

77. Перекладіть подані словосполучення українською мовою. Визначте рід в іменниках спільного походження в українській і російській мовах. Зробіть свої висновки на матеріалі цього завдання.

1. Счастливая жизнь, дальний путь.
2. Черный кофе, правильная дробь.
3. Широкая степь, неразборчивый адрес.
4. Злая собака, головная боль.
5. Далекая Сибирь, свое величие.
6. Предварительная запись, древняя летопись.
7. Балконная дверь, ученая степень.

78. Знайдіть «зайве» слово (за родовими ознаками) у кожному з поданих рядів.

1. Путь, біль, даль, спіраль, Умань.
2. Депо, бюро, Гуно, кіно, село.
3. Хата, стіна, сирота, субота, турбота.
4. Зілля, знання, Ілля, вміння, підпілля.
5. Вікно, село, Дніпро, соло, фото.
6. Ніч, піч, річ, параліч, здобич.
7. Неп. вуз, ООН, загс, ЛАЗ.

Якими міркуваннями ви керувалися, визначаючи родові ознаки кожного з іменників?

ВІДПОВІДІ

МОРФОЛОГІЯ

1. **Музики** — форма родового відмінка однини від **музика**: До класичної музики ми звикли давно.

Музики — іменник, якому властива лише форма множини і має значення «гулянка, танці; забава з музикою або те саме, що й музика»: Якби мені черевики, то пішла б я на музики (Т. Шевч.); На музиках особливо не затримувалась (Ю. Збан.); Навкруги лунали музики. Отже, відмінність між словами **музики** і **музики** не лише акцентуаційна, а й формальна і смислова.

2. У значенні «матеріал для письма» форма родового відмінка однини вживається з -у: «У магазині є різні сорти **паперу**»; «На базу привезли багато **паперу**». У значенні ж «документ» слово **папір** має іншу форму — **папера**: «Папера з підписом і печаткою про призначення вас на роботу нам не приносили»; «До **папера** про закінчення стажування треба додати й звіт».

Отже, закінчення **-а, -у** не є варіантами, вони, як свідчать приклади, виконують смисловозрівнювальну функцію. А це значить, що їх взаємозаміна неприпустима, бо пов'язана із зміною значення слів.

3. Іменник II відміни **серце** в родовому відмінку множини має дві паралельні форми — **серць** і **сердець**.

4. Іменник II відміни **дно** в називному відмінку множини має форму **дена**.

5. Різні морфологічне оформлення цих прикметників пов'язане з тим, що **Софійський** — і справді прикметник від імені **Софія**, а **Софіївський** — від іменника **Софіївка**.

6. У словосполученні **двоє академіків** збірний числівник **двоє** вносить у значення знижений відтінок. Тому правильною є форма власне кількісного числівника **два**: «На олімпіаду приїхали два академіки».

Це стосується і таких слів, як **маршал, генерал, професор** та ін.: два маршали, два генерали, два професори. Причому при числівнику **два** іменник, що вживається у формі називного відмінка множини, мають тільки закінчення **-и**. Іноді помилково, під впливом форм, властивих російській формі, вживають в іменнику у ній позиції закінчення **-а**.

7. Кількісно-збірні числівники **двоє, троє, четверо, п'ятеро...** в українській мові, як правило, вживаються з іменниками се-

реднього роду. Тому поєднання **двоє відер** є нормативне, бо іменник «відро» — іменник середнього роду.

Словосполучення **двоє листів** не відповідає нормам української літературної мови, бо **лист** — іменник чоловічого роду, який означає назву неістоти і з огляду на це з кількісно-збірним числівником **двоє** не поєднується.

Отже, перше речення, наведене в запитанні, правильне («Принесли двоє відер води»); у другому треба вжити форму **два** (Учора нам принесли аж **два листи**).

8. Якщо числівник **два** (а також **три, чотири**) вживається в сполученні з **більше на...** або **менше на...**, то форма знахідного відмінка іменника залежить від значення останнього. Коли йдеться про особи, то іменник і числівник мають переважно форму, спільну з родовим відмінком (**більше на двох учнів, менше на трьох дітей**), хоча інколи вживається і форма, спільна з називним відмінком (**більше чи менше на два учні**). В інших випадках нормативною є тільки форма, спільна з називним відмінком. Отже, правильно має бути так: «У дівчинки в колекції було **більше на два жуки**».

9. Кількісний іменник **раз** у сполученні з числівником **два** та іменником **половина** має форму **рази** (**два з половиною, три з половиною, чотири з половиною рази**). Якщо цей самий дробовий числівник виражений десятковим дробом, то **раз** має форму родового відмінка — **два й п'ять десятих разів**.

10. В українській мові є два дуже близьких дієслова, а точніше — два варіанти одного дієслова: **стелити(ся)** і **слати(ся)**. Від дієслова **стелити(ся)** друга особа однини теперішнього часу — **стелиш**, від дієслова **слати(ся)** — **стелеш**. Тобто **стелити(ся)** — дієслово другої відміни, **слати(ся)** — першої. Саме тому існують і дві форми в третій особі однини теперішнього часу із — ся: **стелиться** і **стелеться**.

11. У тлумачному словнику української мови зазначено, що вираз **Будь здоров (здорова), Будьте здорові** — ввічливе побажання при прощанні, а про **Бувай (здоров, здорова)** сказано, що це усталена форма прощання з однією особою, відповідно **Бувайте (здорові)** — прощання з кількома особами або з однією при звертанні до неї на «ви». (Словник української мови. К.: Наук. думка. — 1970. — Т. 1. — С. 245—246, 265). Отже, вирази **Будьте здорові** і **Бувайте здорові** можна розглядати як варіанти, тобто однозначні.

Разом з тим між цими двома виразами є і деяка відмінність: формула **Будьте здорові** є стала, виключення одного з компонентів руйнує її. А конструкція **Бувай (бувайте) здоров**

(здорова, здорові) може зазнавати певної модифікації — вона може вживатися з тим же значенням без другого компонента як скорочений варіант, правда, набуваючи при цьому відтінку фамільярності: **Бувай (бувайте)**.

Вираз **Бувайте здорові** та його скорочений варіант **Бувайте** вживається тільки при прощанні, а **Будь (Будьте; Будьмо) здорові** чи без другого компонента і в інших ситуаціях (побажання здоров'я, як формула привітання тощо). Як формула привітання — має інший порядок слів: здоров був, здоровенькі були тощо.

12. Прислівник **дуже** вказує на інтенсивність якоїсь ознаки дії або ознаку іншої ознаки. Вживається з дієсловами (**дуже** поспішав), прикметниками (**дуже** гарний), дієприкметниками (**дуже** ображений), прислівниками (**дуже** добре).

Якщо слова означатимуть найвищу міру якості, прислівник **дуже** є при них недоречним (**дуже** чудовий, **дуже** чудово, **дуже** величезний тощо).

Отже, у наведеному реченні можливі два варіанти: «Цей учень **дуже добре** відповідав на уроці» або «Цей учень **чудово** відповідав на уроці».

13. Прислівник **відносно** має значення «більш-менш», «порівняно»: «Стан невагомості космонавт переносив **відносно добре**»; «З операцією ти впорався **відносно швидко**».

Як прийменник слово **відносно** вживається з родовим відмінком іменника: «Відносно вашого ставлення до своїх обов'язків буде окрема розмова». Правда, в літературній мові вживання прийменника **відносно** в цьому значенні не є нормативним. Воно частіше зустрічається в усно-розмовному вживанні. У літературній мові нормативним є в цьому значенні **щодо, про**: «Щодо вашого ставлення до своїх обов'язків буде окрема розмова»; «Про ваше ставлення до своїх обов'язків поговоримо окремо».

14. У цьому й подібних випадках прийменник **завдяки** вжито неправильно: він доречний у тому випадку, коли йдеться про щось позитивне: «Я вчасно впоралася з роботою **завдяки** тому, що одержала своєчасну допомогу від товаришів». У поданому ж реченні причина несприятлива, негативна, тому має бути вжитий прийменник **через**: «У суботу ми не поїхали на екскурсію **через те**, що наш класний керівник захворів». У таких випадках замість **через** можна вжити й інші слова: **у зв'язку з, з огляду на**.

15. Система відмінкових закінчень іменника **мати** збігається з системою відмінкових закінчень іменників жіночого роду з нульовим закінченням.

16. Чоловічі прізвища **Голуб, Копиленко, Стародуб, Шевченко** належать до другої відміни, жіночі — стоять поза відмінками. Учень зважив на те, що жіночі прізвища не змінюються за відмінками, на відміну від цих же прізвищ на позначення осіб чоловічої статі, яким властиві відмінкові парадигми.

17. Якщо основа іменника закінчується на твердий приголосний, крім сонорних, то з'являється вставний -о; якщо на м'який або сонорний — вставний -е.

18. Паралельне закінчення іменника **верства** у родовому відмінку множини пояснюється різними значеннями: верств (населення) — верстов (міра довжини).

19. Закінчення **-а** чи **-у** в словах **термін, орган, апарат** вживаються залежно від значення слова: терміна (слово, що називає наукове поняття) — терміну (часовий період), органа (складова тіла) — органу (заклад, установа), апарата (прилад) — апарату (установа).

20. Чергування в повноголосних формах пов'язане з наголосом. Якщо наголос постійний — чергування немає, якщо змінний — є: колода — колод, долоня — долонь, нагорода — нагород; борода — борід, голова — голів, борона — борін.

21. Бігом — прислівник або іменник (орудний відмінок від біг), дуло — іменник с. р. або дієслово минулого часу середнього роду, добре — прислівник або прикметник середнього роду, військовий — прикметник або субстантивований іменник.

Однією з визначальних розрізнявальних ознак частин мови є не тільки лексичне чи граматичні значення, а й синтаксична функція. Саме в залежності від того, яку синтаксичну роль у реченні виконує кожне з цих слів, можна визначити їх семантичне і граматичне значення.

22. У іменниках із суфіксом **-ище** — рід необхідно визначати на основі мотивуючого слова: бабище (баба) — ж. р.; вовчище (вовк) — ч. р.; дітище (дитя) — с. р.

23. Якщо іменник має однакові форми в родовому та знахідному відмінках, він за цим формальним показником належить до істот; якщо збігаються називний та знахідний, тоді це назва неістоти.

Н. покійник	мертвяк	народ	загін
Р. покійника	мертвяка	народу	загону
Зн. покійника	мертвяка	народ	загін

24. В іменниках — назвах істот збігаються форми родового та знахідного відмінків, а в іменниках-назвах неістот — називний і знахідний.

25. Червоним — давальний відмінок множини або орудний відмінок однини;

меду — родовий або давальний відмінок однини;

парті — родовий відмінок однини або називний відмінок множини;

стіл — називний або знахідний відмінок однини;

години́ка — родовий або знахідний відмінок однини;

сих — родовий або знахідний відмінок множини.

26. На стіні, у руці—місцевий відмінок однини, жіночий рід; пишу, читаю — перша особа однини теперішнього часу;

п'ять, два — називний або знахідний відмінок;

гарним, чесним — орудний відмінок однини чоловічого або середнього роду;

ніг, людей — родовий відмінок множини;

ваш, учитель — називний відмінок, чоловічий рід.

27. **Воркотіти, цокотіти** належать до другої дієвідміни, бо **воркотять, цокотять**; а дієслова **воркотати, цокотати** — до першої, оскільки **воркочуть, цокочуть**.

28. Дієслова **дати і вісти** є дієсловами доконаного виду, тому форм теперішнього часу не мають.

1. Їм   1. Імо

2. Їси   2. Істе

3. Ість   3. Ідять

29. Діалектні форми **дві вікні, дві оки, дві вухи** є заличками колишньої двоїни.

30. Особово-вказівні займенники **він, вона, воно, вони** мають форму родового та знахідного відмінків — **його, її, їх**. Присвійні займенники **його, її, їх** є незмінювані.

Очевидно, другий учень мав на увазі саме присвійні займенники, визначаючи відміну.

31. Н. ніщо

М. ні на чому, ні на чім, на нічому, на нічім

Н. ніхто

М. ні на кому, ні на кім, на нікому, на нікім

Н. ніякий

М. ні на якому, ні на яким, на ніякому, на ніякім

Як бачимо, цим займенникам властиві варіанти форми, пов'язані з їх стилістичним використанням.

32. Два брати (ф-ма називного відмінка множини із патолосом однини);

два громадянина (форма родового відмінка однини);

дві голови телят (з іменниками четвертої відміни числівник два поєднується за допомогою лічильних слів);
 дві пари взуття (іменник з абстрактним значенням взуття поєднується з числівником через іменник пара);
 два перні.

33. Тверда	м'яка	мішана
каламбур(-ом)	Ігор(-я, ем)	школяр(-а, -ем)
столяр(-ом)	токар(-я, -ем)	тесляр(-а, -ем)
сир(-ом)	нузир(-я, -ем)	
бригадир(-ом)	лікар(-я, -ем)	
звір(-ом)	шахтар(-я, -ем)	
інженер(-ом)		

43. Деякі з паралельних форм з суфіксами -ш, -іш, як це маємо у поданих вище прикладах, використовуються для розрізнення відтінків значення: **старший** — наприклад, за посадою, а **старіший** — тільки за віком; **говщий** — відповідна ознака в усіх випадках, а **товстіший** — лише в значенні «гладкіший»; **рідший** — і про структурні, і про частотні особливості предмета (рідший ліс, рідший випадок), а **рідкіший** — в основному лише про структурні якості предмета (рідкіший кисіль); **гладший** і про поверхню, і в значенні «товщий», а **гладкіший** — тільки в другому значенні. Виходячи із сказаного, робимо висновок, що ці форми не є варіантами, оскільки мають значеннєві (семантичні) розбіжності.

44. 1. Великий — більший, малий — менший, гарний — кращий, поганий — гірший.

2. Дорогий — дорожчий, дужий — дужчий, низький — нижчий, високий — вищий.

У підручнику сказано, що форми вищого ступеня порівняння прикметників утворюються за допомогою суфіксів -ш, -іш.

Однак приклади першого ряду засвідчують, що разом із вживанням суфікса -ш- змінилася й основа в прикметників вищого ступеня, тобто з'явилися суплетивні (які утворилися від різних коренів або основ) форми.

Щодо прикладів другого ряду, помічаємо, що при творенні вищого ступеня за допомогою суфікса -ш- відбувається чергування: кінцеві приголосні основи г, ж, з разом із -ш- дають жч; кінцевий кореня с разом-ш- дає шч (графічно ш). Суфікси -к-, -ок- при творенні вищого ступеня втрачаються.

45. Іменник **лялька** може вживатися як у формі називного, так і знахідного відмінків. Лялька — дитяча іграшка, що символізує дитину. Тому коли цей іменник виступає в сполученні з дієсловами на позначення поведінки, побуту, звичаїв, особливостей людини, в знахідному відмінку вживається форма родового, наприклад: Дівчинка викупала, нагодувала і поклала спати **свою ляльку** (двох своїх ляльок). У сполученні з перехідними дієсловами, що виражають дії, які не реалізуються стосовно людини (купити, подарувати, пошити тощо), слово **лялька** в знахідному відмінку множини відмінюється як іменник, що означає неістоту, наприклад: Дівчинці подарували (купили, пошили) **дві ляльки**.

48. Іменник **відпуск** — чол. роду, **відпустка** — жін. роду. В українській мові це різні іменники, утворені від різних видових форм дієслова (відпускати — недокожаного і відпустити — докожаного). Значення в них таке: **відпуск** — «видача», вживається в торговельній термінології (наприклад, **відпуск продуктів**), **відпустка** — перерва в роботі на певний, визначений законом термін.

53. Іменник змінює свої форми за числами і відмінками (рука — руки; руки, руці, руку, рукою, на руці; рук, рукам, руки, руками, на руках). Щодо зміни за родами, слід підкреслити, що іменник — єдина частина мови, у якої значення роду самостійне і, крім того, пов'язане з лексичним значенням та з системою відмінкових закінчень (дід — баба, хлопець — дівчина; вода — тільки жіночий рід; степ — тільки чол. рід; поле — тільки середн. рід). Отже іменник має самостійне граматичне значення роду, а за числами й відмінками — змінюється.

54. Спільне між ними те, що ці слова, по-перше, належать до іменників і, по-друге, всі вони називають малих за віком істот.

Відмінне: перший ряд прикладів з суфіксом -к-, крім назви малих за віком істот, є також носіями позитивної суб'єктивної оцінки (пестливості чи здрібнілості); перші належать до іменників II відміни (середній рід на -о), другі — до IV відміни (середній рід на -а(-я), що при відмінюванні приймають суфікси -ат(-ят-); отже, у кожного з цих рядів іменників своя відмінкова система закінчень; відмінність між ними є і на рівні морфемного складу: **звірятк(о), курчатк(о), дівчатк(о), хлоп'ятк(о), янголятк(о)** і **звір(а), курч(а), дівч(а), хлоп'(я), янгол(я)**.

55. Це формулювання неточне в тій частині, де йдеться про закінчення, оскільки іменники I відміни мають лише закінчення (а), яке графічно може позначатися як буквою А, так і Я.

Тому формулювання можна подати в такій редакції: до I відміни належать іменники чоловічого і жіночого роду, що мають закінчення (а), яке графічно може передаватися буквами А або Я.

56. Значення предметності, властиве названим іменникам, реалізується незалежними граматичними значеннями роду, числа і відмінка, яким належить головна роль у забезпеченні власне мовного опречення непередметних за своєю об'єктивною сутністю явищ.

57. Принципова підстава для виділення займенника як частини мови полягає в тому, що об'єднані в його складі слова, поперше, виконують найзагальнішу вказівну функцію. На відміну від іменників, прикметників, числівників і прислівників (там, тут, десь) вони не називають ті або інші особи, предмети, ознаки, а лише вказують на них. Наприклад: Купи мені такі квіти, які я люблю — є лише вказівка на особу, ознаку, самі ж вони не названі. Хто — я? (сестра, брат, батько, мати...); які — квіти? (весняні польові, ароматні, осінні...). По-друге, деяким займенникам, властиві суплетивні форми (я — мене; ти — тобі; ми — нас), які з'являються при відмінюванні. По-третє, здатність їх своєрідно сполучатися з частками, прийменниками тощо. Наприклад: хто-небудь, ніхто-ні в кого, будь-що та ін. Основною вирішальною при виділенні займенника в окрему частину мови є все-таки вказівна функція. Тобто основним критерієм віднесення займенника до окремої частини мови є по суті єдина ознака — спільне категоріальне значення.

58. Усім цим словам з кореневою морфемою -зим- властиве спільне для них значення відрізка часу, безпосередньо пов'язаного з поняттям відповідної пори року.

Разом з тим з граматичного погляду вони розподіляються між чотирма різними частинами мови. Граматичні категорії роду, числа й відмінка у слові зима з часовим значенням (семантикою) мають такий же вияв за системою відмінювання, як і в іменниках рука, людина, книга, якими позначаються конкретні предмети. За системою словозмінних форм і залежністю значень роду, числа й відмінка від іменника зимовий тотожний з прикметниками червоний, яскравий, розумний тощо; дієслово зимувати — має ті ж форми і граматичні значення, що й сумувати, співати, розмовляти; взимку такою ж мірою позначене незмінністю форми, як і прислівники внизу, давно, колись із значенням місця чи часу. Ця особливість — називати реалії за допомогою різних граматичних класів слів — свідчить про безмежні виражальні можливості мови.

59. Усі слова розподілені на групи за віднесеністю до певної частини мови: I — іменники, II — займенники, III — прикметники, IV — дієслова і V — прислівники.

Як відомо, усі слова поділяються на частини мови за трьома найважливішими ознаками: 1) спільним значенням, абстрагованим на основі узагальнення значень конкретних слів; 2) спільними граматичними значеннями і 3) спільністю основних синтаксичних функцій.

Що є спільного в лексичному значенні кожної з груп? I — узагальнене значення предметності (слова з конкретним значенням); II — вказівка на особу, предмет чи ознаку; III — назва ознаки предмета; IV — назва дії, V — назва ознаки дії.

Ці узагальнені значення кожної з груп виявляються у певних, властивих їм граматичних значеннях: **іменник** — у незалежних граматичних значеннях роду, числа й відмінка; **займенник** — у строкатості граматичних значень залежно від співвідносності з іншими частинами мови; **прикметник** — у залежних, суто граматичних значеннях роду, числа й відмінка; **дієслово** — у властивих тільки йому граматичних значеннях виду, часу, особи, способу тощо; **прислівник** — відсутністю форм словозміни (крім ступенів порівняння, властивих лише одному різновиду цього класу слів).

У переважній більшості випадків кожна з частин мови відповідає на властиві лише їй запитання: іменник — хто? що?; дієслово — що робити? що зробити? прикметник — який? чий?; прислівник — як? яким способом? де? куди? звідки? тощо; числівник — скільки? Випадають з цієї системи займенники, які можуть у залежності від значення відповідати на питання іменника, прикметника й числівника. Крім того, є випадки, коли поза реченням неможливо визначити належність слова до тієї чи іншої частини мови ні за питанням, ні за граматичними значеннями. Так у III і V групах є слово **добре**, яке можна кваліфікувати і як прикметник, і як прислівник. Тому при визначенні частин мови враховується ще одна істотна ознака — синтаксична роль чи функція, яку та чи інша частина мови здатна виконувати в реченні. Наприклад: Ми **добре** попрацювали на ділянці і **Добре** дитя завжди радує своїх батьків. У першому реченні **добре** — прислівник, пояснює в реченні дієслово — присудок, виступає обставиною способу дії; в другому реченні **добре** — прикметник, пояснює в реченні іменник — підмет, є означенням, вираженням формами середнього роду, називного відмінка, однини.

Отже, щоб визначити належність того чи іншого слова до певної частини мови, важливо враховувати, особливо в сумнівних випадках, усі три названі лексико-граматичні ознаки.

60. Матеріал прикладів свідчить, що проблема стосується правил написання прислівника з часткою не-.

В одних випадках не- з прислівниками пишеться разом (див. речення першої колонки), в інших — окремо (див. речення другої колонки). Виникає запитання: На основі чого у реченнях «Тимко встав нерано» і «Невесело згадав...» не- з прислівниками **рано, весело** пишеться разом, а у паралельних конструкціях окремо?

Не- з прислівниками пишеться разом:

а) якщо не- виконує функцію префікса;

б) прислівник з префіксом не- можна замінити синонімічним до нього: нерано — пізно, невесело — сумно;

в) цей прислівник виконує функцію обставини.

У реченнях другої колонки прислівники **рано, весело** є частиною присудка, а не- виконує функцію заперечної частки. Тому **було не рано, було не весело** пишеться окремо.

61. Словосполучення з прикметниками	Словосполучення з дієприкметниками
печений гарбуз	печена картопля
варене м'ясо	варений рак
змінні вартів	змінені вартів
непереможна армія	непереможена армія
колотий цукор	колотий голкою
смажена риба	смажена на олії риба.

Дієприкметники, що перейшли в прикметники 1) не керують відмінковими формами іменників; 2) втрачають дієслівні суфікси; 3) змінюють наголос.

62. Це частина мови, яка пояснює в реченні дієслово і залежить від нього. Тому в українському мовознавстві деякі вчені називали його терміном **прідієслівник** (від лат. *adverbium* — при дієслові). Внаслідок скорочення частини **-діє-** утворився термін **прислівник**.

63. Форми наказового способу є синтетичні (складаються з однієї словоформи) та аналітичні (складаються з двох словоформ). До синтетичних форм наказового способу належать: форми 2 особи однини, 1 та 2 особи множини: пиши (2 ос. одн.); пишімо(-ім) (1 ос. мн.); пишіть(-те) (2 ос. мн.). До аналітичних форм наказового способу належать: форми 3 особи однини та множини: хай пише (3 ос. одн.); нехай пишуть (3 ос. мн.).

Першій особі однини форми наказового способу не властиві, тому й маємо 5, а не 6 форм.

Аналітичні форми наказового способу утворюються за допомогою частки хай (нехай), що додається до дієслів 3 особи одн. чи мн. теперішнього часу недоконаного виду або майбутнього часу доконаного виду. Синтетичні форми утворюються від основи дієслова теперішнього часу за допомогою відповідних закінчень: -и, -і, (2 ос. одн.); -імо(-ім) (1 ос. мн.); -іть(-те) (2 ос. мн.).

64. Більш задоволеною буде мама Дмитрика, оскільки син, повідомляючи про свою роботу, використав дієслова доконаного виду (**розв'язав, виконав, підмів**) на позначення завершеності дії, досягнення результату. Мишко ж використав дієслова недоконаного виду **розв'язував, виконував, підмітав**). Тому з його повідомлення мама не збагнула, виконав син усю ту роботу чи ні.

65. Наведені речення перш за все різні за своєю структурою: речення першої колонки — двоскладні, другої — односкладні. Усі підкреслені дієслова виконують функцію простого дієслівного присудка. Вони означають дію як процес і виражають це значення за допомогою таких граматичних категорій як вид, стан, спосіб, час. На відміну від дієслів у реченнях другої колонки, підкреслені дієслова у реченнях першої змінюються за особами, родами, числами, оскільки вони називають дію, що відбувається не сама по собі, а за участю дійової особи (вітер **гойдає** (3 ос. одн. ч. р.), жито **хилиться** (3 ос. одн. с. р.), пшениця **золотиться** (3 ос. одн. ж. р.), ячмені **срібляться** (3 ос. мн. ч. р.); село **підступило** — с. р.).

Дієслова другої колонки означають дію, безвідносно до будь-якої особи, хоч і мають особові форми у теперішньому та майбутньому часах (світає смеркає, не спиться, не лежиться), а у минулому — рід (підморозило). Такі дієслова, що мають особові форми, але називають дію, яка мислиться як процес, що відбувається сам по собі, без дійової особи, називаються безособовими. Тому у реченнях при них ніколи немає підмета.

66. У іменників **громадянин** та **селянин** у називному відмінку множини втрачається суфікс **-ин**: **громадяни, селяни**.

67. а) рід іменника (іменники середнього роду завжди мають закінчення **-а**);

б) лексичне значення слова (назви конкретних предметів мають закінчення **-а**; абстрактних — **-у**);

в) словотвірна структура слова (безсуфіксні іменники мають закінчення **-у**; суфіксальні — **-а**);

г) наголос.

68. в: вдень, вліпити

з: зшити, зробити

через (річку)

повз (будинок)

о: оголосити
перед: передбачити
по: подавати.

край (хати)
вздовж (лісу)

69. «Зайві» слова:

1) **трое**, бо, на відміну від інших слів (прислівників), є числівником.

2) **десять**, бо, на відміну від інших слів (іменників), є числівником;

3) **кілька**, бо, на відміну від інших слів (іменників), є числівником;

4) **чвертка**, бо, на відміну від інших слів (числівників), є іменником;

5) **п'ятеро**, бо на відміну від інших слів (прислівників), є числівником.

70. «Зайві» слова:

1) **сімка**, бо, на відміну від інших слів (числівників), є іменником;

2) **двійко**, бо, на відміну від інших слів (прислівників), є числівником;

3) **вісімка**, бо, на відміну від інших слів (числівників), є іменником;

4) **двічі**, бо, на відміну від інших слів (числівників), є прислівником;

5) **трохи**, бо, на відміну від інших слів (числівників), є прислівником.

71. «Зайві» слова:

1) **одна десята**, бо, на відміну від інших слів (іменників), є числівником;

2) **восьмеро**, бо, на відміну від інших слів (іменників), є числівником;

3) **трійко**, бо, на відміну від інших слів (прислівників), є числівником;

4) **п'ятак**, бо, на відміну від інших слів (числівників), є іменником;

5) **один**, бо, на відміну від інших слів (прикметників), є числівником.

72. П'ятистам сімдесяти (сімдесятьом) двом членам суспільства; семисгам шістдесяти (шістдесятьом) двом робітникам; п'ятдесятьма (п'ятдесятьома) книгами; семистам вісімдесяти (вісімдесятьом) двом делегатам; вісьма (вісьмома) годинами; дев'ятьма (дев'ятьома) сторінками.

Отже, у складних кількісних числівниках української мови, на відміну від російської, в числівниках від **п'ятдесяти** до **вісімдесяти** змінюється лише друга частина; при відмінюванні українські

числівники від двохсот до дев'ятисот, на відміну від російської мови, мають два варіанти закінчень; простим числівникам від п'яти до двадцяти і тридцяти теж властиві варіанти закінчень, на відміну від російської мови.

73. Ці граматичні форми мають різні смислові відтінки. У поданих прикладах за допомогою закінчень -а(-я) і -у(-ю) розмежовуються назви конкретних предметів і матеріалів та речовин у широкому розумінні. Наприклад: зробив ремонт телефонного апарата (конкретний предмет) і перебуває у віданні державного апарату (установа). Подібне маємо і в інших прикладах: каменя (одниничне) каменю (збірне), листопада (одинадцятий місяць року) — листопаду (процес опадання листя), рога (конкретне) — листу (збірність). Рима (місто) — Риму (в значенні назви держави).

Таким чином, з огляду на сказане вище варіантами ці форми вважати неправомірно.

74. Числівники в усіх слов'янських мовах творяться приблизно однаково, оскільки більшість з них є успадкованими з періоду спільнослов'янської єдності.

Однак наведені числівники (складені за своєю будовою) мають певні особливості, так, зокрема, українські і польські форми не мають приєднувального сполучника для поєднання назв десятків, сотень тощо із простими числівниками, такий сполучник наявний у болгарських прикладах (и), словенська мова вирізняється складною формою усіх числівників від 10 до 100. Усі слов'янські мови, крім болгарської, мають на позначення 1000 одиниць давній іменник ТЫСАЧА, болгарська мова користується формою ХИЛЯДА. Близькість форм зумовлено їх спільним походженням, різниця між ними своєрідність історичного розвитку кожної мови; специфічне світосприйняття окремого періоду

Укр.: тридцять два
Поль.: trzydzieścia dwa
Болг.: трийсет и две
Словен.: dantrijset

Укр.: чотириста сім
Поль.: czterysta siedem
Болг.: четиристотин и седем
Словен.: stirista sedem

75. У числівниках 50—80 немає и- після числівника 5—8, а у числівниках 200—900 и- (-ьох, -ьом-) обов'язкове в родовому, давальному, місцевому відмінках, в орудному можливі форми п'ятьмастами і п'ятьомастами.

76. стола	інший наголос	сто́лу	цикло́ну
Ді́нця		телефо́ну	інститу́ту
Моро́за — прізви́ще		па́перу	ві́тру
квадрата		мерозу́ —	яви́ще природи

алмаза — камінь
акта — документ
метра
ліхтаря
Лондона
Ніжина
портрета

рогу
пирію
алмазу — мінерал
вальсу
акту — процес
відпочинку
оркестру
екзамену
роману
галасу

Температура повітря до кінця дня впала з п'яти градусів тепла до двох морозу. Олександра Мороза, учня п'ятого класу, викликали в учительську. Хімічний склад алмазу близький до вугілля та графіту. Алмаза, викраденого із музею кілька років тому, пощастило врятувати від розпилювання та продажу. У тексті судового акту чотирнадцятого століття було багато старослов'янських слів. Для правильного розуміння ситуації необхідно врахувати позамовні фактори комунікативного акту.

77. 1) Щасливе життя (серед.), далека путь (жін.).

2) Чорна кава (жін.), правильний дріб (чол.).

3) Широкий стев (чол.), нерозбірлива адреса (жін.).

4) Злий собака (чол.), головний біль (чол.).

5) Далекий Сибір (чол.), своя велич (жін.).

6) Попередній запис (чол.), давній літопис (чол.).

7) Балконні двері (—), вчений ступінь (чол.).

В українській мові ряд іменників спільного походження мають інше граматичне значення роду.

78. У варіанті № 1 зайвим є слово **біль**, яке в російській мові є іменником жіночого роду, всі інші слова в українській мові жіночого роду.

У варіанті № 2 **Гуно** — прізвище, іменник чоловічого роду, решта іменників середнього роду.

У третьому варіанті іменник **сирота** спільного роду.

У четвертому варіанті **Ілля** — іменник чоловічого роду, ім'я, решта іменників належать до середнього роду.

У п'ятому варіанті іменник **Дніпро** чоловічого роду, решта іменників належать до середнього роду.

Іменники шостого варіанту **ніч**, **піч**, **річ**, **здобич** — належать до жіночого роду, а **параліч** — до чоловічого.

Незважаючи на різне походження абрєвіатур **неп**, **вуз**, **загс**, **ЛАЗ**, — всі вони належать до іменників чоловічого роду, а **ООН** виняток з цього роду.

СИНТАКСИС

1. Деякі українські мовознавці, зокрема Микола Гладкий, вважали, що «дух» мови — це її синтаксис, бо в ньому втілюється спосіб мислення, мовні інстинкти індивіда, що належить до певного етносу (народу).

Завдання. Спробуйте довести істинність цього судження, спираючись на мову творів Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського чи інших майстрів українського слова.

2. У різних підручниках і посібниках автори по-різному визначають словосполучення. Зокрема в шкільному підручнику для 8—9 класів ця синтаксична конструкція має таке визначення: «Словосполучення — це смислове й граматичне об'єднання двох або кількох повнозначних слів». (П. С. Дудик).

Ось ще кілька визначень: «Словосполучення — це синтаксично-семантична єдність, утворена з двох або більшої кількості слів, що виражає в лексично членній формі єдину назву предмета, поняття чи уявлення». (В. В. Виноградов)

«Словосполучення — це синтаксична конструкція, утворена на основі підрядних зв'язків: узгодження, керування і прилягання». (Н. Ю. Шведова)

Завдання. 1. Уважно прочитайте кожне із визначень. 2. Встановіть, що в усіх визначеннях є спільне, чим вони різняться. 3. Як з них, на вашу думку, найбільш точно окреслює визначення словосполучення як певної синтаксичної одиниці?

3. У кожному з рядів знайдіть приклади, які не вписуються в поданий ряд за певною структурно-семантичною ознакою. Обґрунтуйте вашу відповідь.

1) По відношенню до товариша; написати листа; крутий берег; кароока дівчина; працювати старанно.

2) Працювали творчо; ходити до лісу; гордий з успіхів; байдики бити; братові лижі.

3) Вогкий від роси; землі України; десять років; почав працювати; полиця для книжок.

4. Назвіть найважливіші ознаки словосполучень, які відокремлюють їх з-посеред інших мовних одиниць.

5. Підраховано, що кількість визначень речення як мовної одиниці наближається ні багато ні мало до тисячі. Це, безумовно, свідчить про те, що речення — досить складна за своєю організацією одиниця. Для розуміння сутності речення надзвичайну вагу має, з одного боку, з'ясування його будови (структури) — саме на цю особливість звернута особлива увага в шкільному підруч-

нику. А з другого боку важливим є усвідомлення, розуміння «роботи» цієї структури в процесі спілкування.

Які найголовніші структурні ознаки речення? Це граматична одиниця, яка має певне граматичне значення. Це значення передусім і найчастіше виражається єдністю підмета й присудка, які становлять граматичну основу речення. Під граматичним значенням розуміють **відношення до дійсності**. У мовознавстві це відношення називають **предикативністю**. Наприклад: Він розв'язав задачу і Розв'яжи задачу. У першому реченні йдеться про реальну дію, яка відбулася, а в другому — лише про вимогу, прохання — вони ще не реалізовані. Як бачимо, відношення до дійсності реалізуються перш за все з допомогою часу і способу дієслова. Тому основним засобом вираження предикативності є дієвідмінювані дієслівні форми. А відношення між підметом і присудком називають предикативними. Кожному реченню властива предикативність.

Синтаксичний ланцюжок членів, у якому виражено предикативне значення — це ще не речення, а лише його структурна основа, яку називають предикативною конструкцією. Щоб ця предикативна конструкція стала реченням, вона повинна бути відповідним чином інтонаційно оформлена, або інакше — інтонаційно завершена.

У процесі спілкування речення виконує якусь функцію повідомлення про щось. Мовець так чи інакше показує, для чого він це робить. Наприклад: Я вимагаю, щоб ти повернувся додому і Повертайся додому! У кожному з цих речень є повідомлення і ставлення мовця до повідомлюваного, тобто це наше власне «я» у реченні. Це наше відношення до повідомлюваного називають **модальністю** — у першому реченні воно виражене частиною **щоб ти повернувся додому**, у другому — всім реченням.

Виходячи з цього, можна сформулювати кілька робочих визначень речення як одиниці мови найвищого рівня: Речення тісно пов'язане з нашим мисленням, яке в рамках речення може реалізуватися і розвиватися по-різному:

а) речення — це основна одиниця мовного спілкування, яка являє собою інтонаційно оформлене смислове і граматичне ціле, що формує і виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення її змісту до дійсності;

б) речення — це мінімальна комунікативна (комунікація — спілкування, передача інформації) одиниця;

в) речення — це будь-яке висловлювання, яке є повідомленням про щось;

г) речення — це особлива синтаксична конструкція, в основі

якої є певний граматичний зразок і яка спеціально призначена для того, щоб бути повідомленням:

д) речення — це основна комунікативна одиниця мови і мовлення;

е) речення — комунікативна одиниця мови, якій властиві предикативність, модальність та інтонаційна завершеність.

Завдання. 1. Дайте письмову відповідь на питання: Яке з цих визначень є, на ваш погляд, найбільш вдалим? 2. Обґрунтуйте свою точку зору. 3. Спробуйте сформулювати своє визначення речення.

6. Уважно прочитайте подані нижче речення, зверніть увагу на часову форму присудків.

Бригада **драцює**. Студенти **відпочивали**. Ми **поїдемо** на практику. Ну, я **пішов**. Дніпро **впадає** в Чорне море. Земля **обертається** навколо Сонця.

Завдання. 1. Поміркуйте, в чому полягають особливості значення минулого і теперішнього часу в трьох останніх реченнях? 2. Висловіть свою точку зору на значення часових форм на рівні речення.

7. Один з учнів, спостерігаючи за мовленням своїх однокласників, зафіксував словосполучення, в яких, на його думку, мовці припускалися помилок у вживанні відповідної відмінкової форми.

Ось його записи: Хотіла додати ще й про те...; це стосується до мене...; запобігти цих помилок...; уникнути зайвих клопотів...; в повній мірі можна віднести...; опанувати фразеологічними скарбами...; при допомозі вчителя...; хотілося б відзначити про те..., треба наголосити на те...; ідеться мова про те...; становить собою...

Завдання. Виправте ті конструкції з керуванням, які вважаєте помилковими.

8. Перекладіть з російської на українську мову. Зробіть висновки про виражальні можливості української мови.

Открыть (собрание, глаза, двери, школу); выписать (словосочетание, газету).

9. Перекладіть словосполучення з російської на українську мову.

Приобретать опыт, заботиться о друге, принимать участие, любовь к Отчизне, ходить по грибы, читать в течение часа, учиться мастерству, заслуживать уважение, отсутствовать по болезни, идти по улице, учебник по математике, принять к сведению.

Порівняйте засоби граматичного зв'язку в словосполученнях обох мов. Зробіть висновки на матеріалі цього завдання.

10. Учні часто відчують труднощі у правильному доборі чи визначенні відмінкової форми залежного слова в дієслівному словосполученні, а також помиляються у вживанні прийменника. Ось ці найпоширеніші помилки:

не бачив Миколи, дивився вслід машини, боявся холодної води, був удостоєний званням, описувати про подвиг, приділяти увагу на культуру мовлення, перейти через дорогу, автомобіль загруз у болото, забув за уроки, милуватись на квіти, упевнена в тебе.

Завдання. 1. Виправте помилки в словосполученнях. 2. Встановіть причини цих і подібних помилок. 3. Які б форми роботи ви запропонували для усвідомлення структури наведених конструкцій і для запобігання помилок цього характеру?

11. До кожного з дієслів поставте запитання, утворіть словосполучення.

Прислухатися, вслухатися, слухати;
використати, користуватися, скористатися.

Поміркуйте, що спільного й відмінного між дієсловами кожного ряду? Чим пояснити, що кожне з дієслів ряду керує різними формами іменників?

12. Уважно прочитайте і порівняйте речення з болгарської, української і російської мов.

Питам го за това.

— (Я) Питаю його про це. — Я спрашиваю его об этом.

Той ми отговаря.

— Він мені відповідає. — Он мне отвечает.

Ще я запитам за тебе.

— Ще я запитаю її про тебе.
— Я спрошу ее о тебе.

Тя ще ме запитала за това.

— Вона запитає мене про це.
— Она спросит меня об этом.

Няма да го питам за тебе.

— Я не питатиму його про тебе.
— Я не буду спрашивать его о тебе.

Няма да ти отговори, ако го запиташ.

— Він тобі не відповість, якщо його запитаєш.
— Он тебе не ответит, если ты его спросишь.

Завдання. 1. Простежте, що спільного ви помітили в побудові речень усіх трьох мов? 2. У чому полягають особливості побудови речень в українській мові? На матеріалі поданих прикладів зробіть висновок про утворення і вживання форм майбутнього часу дієслова в болгарській мові. 4. Перекладіть на болгарську мову: **Якщо я спитаю його про це, він мені відповість.**

13. Прокоментуйте з погляду лінгвістики (мовознавства) такий жартівливий діалог:

— Я цілу годину лежав на сонці!

— А я — на піску!

Завдання. 1. Визначте граматичні значення форм на сонці і на піску. Які визначення найбільш відповідають у кожному з випадків: «місце», «поверхня чого-небудь», «сфера дії чого-небудь», «умова», «стан»...?

2. Чи тотожним є граматичне значення слівформ на сонці і, наприклад у затінку? Обґрунтуйте свою відповідь.

14. Уважно прочитайте й порівняйте речення з польської й української мов.

Napisatem list — Я написав листа (лист).

Cheiatvum napisac list — Я б хотів написати лист (листа).

Uduvu on cheiat napisac list, to vy to zrobit — Якби він хотів написати лист (листа), то він би це зробив.

Zrobitam to — Я це зробила.

Завдання. 1. Що спільного в побудові речень в українській і польській мовах?

2. З'ясуйте, в чому полягають особливості побудови українських речень, на відміну від польських?

3. Перекладіть на польську мову: Я б написала лист (листа).

15. Почувши фразу: «А він узяв і сказав відверто про це», англійка, яка в цілому знає українську мову, здивувалася і запитала: «Як це може бути з погляду здорового глузду — узяв і сказав?».

Чому, по-вашому, ця фраза викликала здивування в англійської особи? Як ви це поясните, виходячи з особливостей побудови речень в обох мовах?

16. Чи правильним є словосполучення більша половина? («Більша половина учнів завдання виконала вчасно»).

17. Як правильніше сказати: «Мати послала сина за хлібом» чи «послала по хліб»?

18. Як треба: словом, одним словом чи одно слово?

19. Прочитайте словосполучення: робочий день, робочий одяг, робоча їдальня, робочі руки, робочий інструмент, робочий профілакторій, робоча слава, робоча честь, робочі збори.

Крім слова **робочий**, є в українській мові й інше — **робітничий**.

Завдання. Поміркуйте над прикладами і зробіть висновок, чи скрізь правильно вжите слово **робочий**?

20. Перекладіть конструкції з російської на українську мову. Складіть з ними речення.

Видавший виды, виды на будущее, в мундире (картопля), войти в сделку, в тот же момент, выписка из протокола, гвоздь сезона, грудной ребенок, добиваться чьего расположения, железная дорога, железнодорожный путь, задевать самолюбие, заказное письмо, извини меня.

21. Перекладіть конструкції з російської на українську мову.

Благодарю тебя, благотворительный вечер, бросаться в глаза, как нельзя чаще, касса предварительной продажи билетов, корпеть (напрягать зрение), косные взгляды, лестничный пролет, на лестничной площадке, невежда, изощренный ум, изысканная одежда.

Зробіть висновки на матеріалі цього перекладу.

22. Зробіть переклад з російської на українську мову, уведіть ці конструкції в складені вами речення.

Лицевой счет, ложное учение, мешать кашу, мешать прохожим, на должном уровне, на ночь глядя, неотложное дело; Нечего и говорить!, ни под каким видом, новолунне, объяснение в любви, окружающая среда; Оставьте!, по возможности быстрее, понести потери, правильная мысль, праздно жить, причинить убытки, приличная сумма, приличные результаты, приличный человек, принимать участие, приносит неприятности, редкая книга.

23. Зробіть переклад з російської на українську мову, уведіть ці конструкції в складені вами речення.

Ты смотри!; редко да метко, рисковать жизнью (головой), с изюминкой, свободное время, тяжелый характер, сладкое блюдо, срочное дело, ставит в тупик, сыр, точно известно; Хватит!, ход событий, человек редкой доброты; Что случилось?, Что ты сделаешь! (Что делать!), чувство собственного достоинства, щекотливое обстоятельство, язвительное замечание.

24. Поясніть, чому підмет і присудок у реченні не є словосполученням.

25. Якою є структура речення **Ні, дідусю, я не пила, я не їла?**

26. Присудок, як правило, координує (узгоджує) свої форми з підметом.

Чим пояснити різні форми числа присудків поданих нижче речень?

Інженер з дочкою **прийшли** на завод. Механік з сином теж **прийшов**.

Хто, на вашу думку, старший: дочка інженера чи син механіка? Доведіть це, спираючись на граматичні засоби.

27. Як скоординувати форму присудка з однорідними підметами в таких реченнях: До неї в лікарню **щодня приходила** (чи **приходили**?) дочка або чоловік? До неї в лікарню **щодня приходив** (чи **приходили**?) син або чоловік?

28. Назвіть дві достатні ознаки, щоб довести, що в першому з наведених речень присудок іменний складений, а в другому — простий дієслівний

Він був розумний. Завтра буде дощ. Це було ще влітку.

29. Чому в одному з речень кома перед як ставиться, а в другому ні?

Брови в неї такі, як п'явки. Брови в неї були як п'явки.

30. Що спільного між присудками в таких реченнях:

Я на гору круту кам'яну буду камінь важкий піднімати.
(Леся Українка). Я працювати му довго і наполегливо?

31. Довідка підписана директором **Коваленко**.

Завдання. Доведіть засобами граматики, кого названо додатком Коваленко — особу чоловічої чи жіночої статі?

32. Чи однакова синтаксична функція іменника з прийменником **над шпаківнею** у різних реченнях? Обґрунтуйте вашу думку.

Над шпаківнею довго кружляли двоє молодих шпаків і Над шпаківнею довго працювали п'ятикласники.

33. Як порядок слів впливає на синтаксичну структуру речення і чому?

Корисно працювати на свіжому повітрі. Працювати на свіжому повітрі — корисно.

34. Чи правильними є вислови: «Ви говорила», «Ви приїхав» і подібні?

35. Зверніть увагу на те, що не всі поєднання слів є словосполученнями. Серед поданих 10 сполучень слів лише половина є словосполученнями. Випишіть їх.

Мій брат, гуляти з сестричкою, понад річку, мити посуд, з-за лісу, під горою, вставати рано, перед обідом, чекати почі, у бібліотеці.

36. На запитання, чи є різниця між реченнями «Сонце зійшло» і «Сонце зійшло!», учитель почув дві різні відповіді:

1). «Різниця є. У кінці речення стоять різні розділові знаки».

2) «Різниці немає. Обидва речення розповідні. У них виражається одна і та ж думка, причому однаковими словами, тобто зміст і форма обох речень однакові. А розділові знаки не мають ніякого значення».

Завдання. Дайте відповіді на питання: Яка вава думка з цього приводу?

37. Порівняйте речення, записані справа і зліва, за будовою граматичних основ та за метою висловлення. Стихло запишіть ваші висновки.

1. Мрійна юність з вогню вернулася додому. 1. О мрійна юність, ти з вогню вернулася додому (М. Рильський).

2. Дзвенить моя пісня про радісні дні. 2. Дзвени, моя пісня, про радісні дні (В. Сосюра).

38. Побудуйте речення так, щоб підмети в них стали звертаннями. Запишіть. Зробіть висновок, як при цьому змінюється будова граматичної основи речення.

Гаряче серце веде мужніх бійців. Рідна земля зустрічала своїх синів. Весела пісня оживає над просторами. Розказало мені поле, чого рідко ростуть колосочки. Розпрягають хлопці коні та й лягають спочивати.

39. На основі спостережень з'ясуйте, чому в першому реченні кома перед сполучником і ставиться, а в другому не ставиться.

1. На золоті крил із-під тучі бджола поспішає у світ, і вишні хустини пахучі на плечі розвішує цвіт. (М. Стельмах). 2. Земля відроджена встає і знов народу подає скарби свої нетлінні. (Т. Масенко).

Що дає підстави відрізнити складене речення від простого з однорідними членами?

40. Узагальнено-особові речення мають досить чітко окреслену сферу вживання в українській мові. Це переважно приказки, прислів'я, афористичні вислови, що мають повчальний характер. Так, речення **Вік живи, вік учись; Вір очам, а не чужим речам** належать до узагальнено-особових.

Чи відрізняються від наведених вище за структурно-семантичними ознаками такі речення: 1) **Вік живи, вчу, вік учись;** 2) **Я ніколи не повірю цьому, поки не побачу.** — Правильно. **Вір очам, а не чужим речам.**

Обґрунтуйте вашу думку.

41. Перебудуйте подані нижче узагальнено-особові речення так, щоб вони набули іншого значення чи змінили свою структуру. Визначте їх загальносемантичні особливості.

1. Не намучишся — не научишся. 2. Сім раз відмір, раз відріж. 3. Не спитавши броду, не лізь у воду. 4. Журиться, як курка за яйцем. 5. Не смійся чужій біді, бо й своя на гряді.

42. Що спільного і в чому відмінність у синтаксичній структурі речень? Доведіть.

Мої вірші друкували в газеті «Літературна Україна» і Мої вірші надруковано в газеті «Літературна Україна».

43. Що спільного і в чому відмінність у синтаксичній структурі речень? Доведіть.

Решетом воду не носять і У нашому колгоспі решетом воду не носять.

44. Як слід розглядати подане речення: як складне чи як просте з однорідними членами?

Разів із шість Рябка водою одливали, і стільки ж раз його одливши, знов шмагали, а потім перестали. (П. Гулак-Артемівський).

45. На запитання вчителя «Що спільного і в чому відмінність у синтаксичній структурі речень **Не потрібне золото йому** і **Не**

треба золота йому?» один з учнів дав таку відповідь: «У першому реченні йдеться про гроші, а в другому — про метал».

Завдання. 1. Прокоментуйте відповідь учня. 2. Дайте свій варіант відповіді на запитання учителя.

46. Простежте за синтаксичною функцією виділених слів. Зробіть висновок на матеріалі поданих прикладів.

Нам війни **не треба**. Хіба можна солдатів плакати? (А. Шиян). В листі докладно описати все **неможливо** (Газ.). О, скільки нами **пережито** суворих, радісних хвилин. (П. Усенко). Любов моя, моя земля, мене **нема** без тебе! (В. Сосюра) Краю радощам **немає** (Нар. тв.). **Треба** твердо нам в бою стояти... (І. Франко). Їх **треба** зрозуміти! (Газ.).

47. Визначте синтаксичну функцію виділених слів у реченнях. Доведіть свою думку.

1. Мерзлякуватому і на печі **холодно**. — **Холодно** подивився на незнайому жінку Василь. 2. **Сором** хилитися, долі коритися (Леся Українка) — **Сором** облік її обличчя яскравим рум'янцем. 3. **Жаль** мені тих сиріток при живих батьках. — **Жаль** охопив мою душу. 4. Йому стало якось **весело, радісно**. — Діти **весело, радісно** щебетали. 5. Мені **самій** було його **шкода**. — **Шкода** від пожежі була **неабияка**.

48. Проаналізуйте підкреслені речення. Доведіть, чому їх неправомерно розглядати як номінативні (називні).

1. Зоря... Цвіти... І гай, і поле... **Над ставом верби золоті**. 2. Тиха Одеса. Сонце у хмарі. **Осінь — не осінь...** 3. Ряди тополь заціпенілі — і **невідоме щось у тьмі...** 4. Синь ріки. **Над Ворсклою лелеки**. А ген над гаєм — літаки. 5. Воля в нас міцніш од сталі— криці, і **коріння наше — тільки ж у землі**. Жита! виноград! і пшениці! **А на морі — вірні кораблі** (П. Тичина). 6. Ми віримо в тебе. **Ні втоми, Ні втечі**. Вже сонце походу на трубах горить. (Л. Первомайський). 7. Велике місто. Будинки високі. **Людей тих — без ліку!** (Леся Українка).

49. Порівняйте виділені в діалогах речення. Зробіть висновок, у які дві групи можна об'єднати всі речення? За якою ознакою?

1) — Відкіля ти?

— З Керелівки (Т. Шевченко).

2) — Хто хоче записатись у цей гурток?

— Я! (О. Донченко).

3) — Ти дружиш з Тишком Стецюрою?

— Дружу! (О. Донченко).

4) — Яка тут спека!

— Так.

50. Якщо в реченні до одного підмета є два чи й більше присудків, з яких один відповідає на запитання що робив?, а другий

— на питання який? (наприклад: «Батько був добрий і любив нас, дітей»), то чи можна вважати ці присудки за однорідні?

51. Слово **білолиций** у реченні «І ти, білолиций, по сніжному небу вийдеш погулять» є звертанням чи відокремленням означенням?

52. Чи є членом речення що в такому реченні: «Народ, що вільним став, нікому не зломити»?

53. Чи можна сказати: «Моє враження і ставлення до «Пісні про рушник»?»

54. Яким відмінком в українській мові керує дієслово **дякувати**?

55. Як правильно: «Мені болить голова» чи «У мене болить голова»?

56. Знайдіть у кожному ряду зайве словосполучення (за різновидом словосполучення, за типом синтаксичного зв'язку).

1. Говорити голосно, дуже помітно, бажання дізнатися, свято урожаю, повернутися навесні.

2. Під мирним небом, покласти на стіл, альбом для малювання, здібний до навчання, говорити перекожливо.

3. Іхати верхи, добре сказано, співають ідучи, їдучи автобусом, зустрілись увечері.

4. Мій зошит, його мрія, вечірня година, піднята рука, п'ятнадцять років.

57. Знайдіть у кожному ряду зайве словосполучення (за різновидом словосполучення, за типом синтаксичного зв'язку).

1. Цікавитися картинами, писати олівцем, іти швидко, їхати степом, обробляти машинами.

2. Іду полем повернувшись уранці, їзда верхи, глянути вгору, зовсім тихо.

3. Вивчення космосу, боротися за мир, впевнений у перемозі, прославити Вітчизну, прекрасна книга.

4. Перший сніг, вірний присязі, кожний студент, щасливе життя, книга брата.

58. Утворіть речення, в якому б одне з дієслів вживалося як допоміжне у дієслівному складеному присудку, а друге — як зв'язка в іменнику. У випадку, коли дієслово може вживатися і у функції простого присудка, також наведіть приклад речення.

1. Могти, бути.

2. Кінчити, злаватися.

3. Кинутися, становити.

4. Заходитися, ставати.

5. Мусити, стати.

59. Утворіть речення, в якому б одне з дієслів вживалося як допоміжне у дієслівному складеному присудку, а друге — як зв'язка в іменному. У випадку, коли дієслово може вживатися і у функції простого присудка, також наведіть приклад речення.

1. Зуміти, лишитися.
2. Перестати, називатися.
3. Починати, являти собою
4. Сміти, здатися.
5. Продовжувати, уявлятися.

60. Знайдіть «зайве» речення за типом присудка.

1. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий піднімати (Леся Українка). 2. І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба? (М. Коцюб.). 3. Він край, свій рідний край, любить це перестане. (П. Тич.) 4. Цей пасажир міг зрозуміти їхню розмову. (П. Павч) 5. Бенедьо вже перестав гримати (І. Фр.).

61. Знайдіть «зайве» речення за типом присудка.

1. Смерть життя не може розстрілять. (В. Сос.) 2. В рідній школі нашій діти вмітуть усе робити. (П. Тич.) 3. Семен ніяк не міг скласти до купи літер. (М. Коцюб) 4. Повітря зробилося прозорим та ясним. (М. Коцюб.) 5. Ще звечора почало десь гуркотіти (О. Гонч.).

62. Перетворіть, де це можливо, двоскладне речення на односкладне і навпаки. Поясніть, як змінюється при цьому значення речення чи виникають синонімічні синтаксичні конструкції. Визначте випадки, коли така трансформація неможлива.

1. Що їй тепер у світі робити? (Т. Шевч.) 2. У лісі була тиша і пахло смолою. (М. Коцюб.) 3. Порвано навіки ланцюги сторіч. (М. Рильськ.) 4. Ой, як хочеться учитись!

63. Перетворіть, де це можливо, двоскладне речення на односкладне і навпаки. Поясніть, як змінюється при цьому значення речення, чи виникають синонімічні синтаксичні конструкції. Визначте випадки, коли така трансформація неможлива.

1. Не бути вже почі грозівій у нашім щасливім краю. (В. Соєвора) 2. Хотіла б я вийти у чистеє поле. (Леся Українка) 3. Потому несподівано зразу труснуло сніжком. (М. Коцюб.) 4. Про людину кажуть, що вона велетень.

64. Знайдіть «зайве» речення (двоскладне серед односкладних або односкладне іншого типу серед однотипних конструкцій: безособових чи тільки означено-особових тощо).

1. Ой, не видно його дому, тільки видно грушу. (Нар. тв.) 2. Тихо скрізь і на серденьку тихо. (Леся Українка). 3. Співано чумацьку пісню. (М. Коцюб.) 4. Стоїш і весь час прислухаєшся до чогось. (О. Гонч.).

65. Знайдіть «зайве» речення (двоскладне серед односкладних або односкладне іншого типу серед однотипних конструкцій: безособових чи тільки означено-особових тощо).

1. Вантажать динь багряні кулі. (А. Мал.) 2. До мене приносять лампу і прохають на чай. (М. Коцюб.) 3. Іхали довго душними вулицями. (М. Коцюб.) 4. Нас учили стрічати негоди та лиха грудьми. 5. А он розпинають вдову за подушне. (Т. Шевченко).

66. За поданими схемами побудуйте самостійно складні речення. Встановіть різновид кожного складного речення, підкресліть сполучник чи сполучне слово, а в головній предикативній частині речення — вказівне слово (якщо воно є).

1. [... вказ. сл + іменник], (коли...), 2. [ ], (з тим щоб...), 3. [... іменник], (спол. сл. що...), 4. [ ], (спол. якщ...).

67. За поданими схемами побудуйте складні речення. Встановіть різновид кожного складного речення, підкресліть сполучник чи сполучне слово, а в головній предикативній частині речення — вказівне слово (якщо воно є).

1. [дієслово], (як...), (як...), як...), 2. (Якщо...), [дієсл. + вказ. сл.], (хто...), 3. (Коли...), [дієслово], (що...), 4. [ ], (якби...); (спол. сл. коли...), [вказ. сл. тоді].

68. За поданими схемами складіть і запишіть речення різного типу. Поясніть смислові відношення між предикативними частинами і розділові знаки.

1. [ ] ; [ ] , і [ ] : ( ) , [ ] .
2. [ ] — ( )
3. ( ) , [ ] і [ ] ;
4. [( )] , і [ ] , ( ) .

69. За поданими схемами складіть і запишіть речення різного типу. Поясніть смислові відношення між предикативними частинами і розділові знаки.

1. [, ( )] , [ ] , ( ) .
2. [ ] , а [ ] , ( ) .
3. [ ] і [ ] , ( ) , ( ) .
4. [ ] і [ ] , [ ] , (що...) , [ ] .

70. Іноді під час виконання вправ деякі учні помиляються у визначенні зв'язків координації і сильного керування. У прикладах на зразок **Проминули село; Одержав медаль; Узав весло** за лежний іменник вони вважають підметом, а в прикладах **Росте місто; Схилились верби; Прокинулась весна**, навпаки — додатком і визначають зв'язок керування.

Завдання. Дайте відповідь на питання: У чому, на вашу думку, причина цих помилок? Як допомогти учням їх запобігти?

71. У деяких із поданих речень вживання саме такого, а не іншого розділового знака (знаків) є факультативним (необов'язковим)? Замініть такі розділові знаки іншими, пояснивши їх смислову функцію, видозміну інтонації речення.

1. Бандуристе, орле сизий! Добре тобі, брате: маєш крила, маєш силу, є коли літати. (Т. Шевч.) 2. За сім'ю боротися треба... Коли одне посковзнется — не дати впасти. (Газ.) 3. А правда лиш одна — вона колюча, гірка й жорстока. І завжди в біді. (А. Мал.) 4. Не гнівайтесь за сміх: ще ж я молодий. (П. Тич.)

72. У яких із поданих речень вживання саме такого, а не іншого розділового знака (знаків) є факультативним (необов'язковим)? Замініть такі розділові знаки іншими, пояснивши їх смислову функцію, видозміну інтонації речення.

1. Гріють біля вогника хто руки, а хто очі — глибока осінь прийшла з країв північних. (П. Панч) 2. А ще той колос і навчає чуттям єдиної родини — братерство славить урожаєм невтомне полем України. (М. Наги.) 3. Маресе Маркович, устань, подивися на землю України, на сине роздолля: усі твої мрії найкращі збулися і вільна селянка стоїть серед поля. (Л. Заб.) 4. То інших кували, — а я закуюсь радістю і болем в горнилі горіння (А. Мал.).

ВІДПОВІДІ СИНТАКСИС

2. Зіставляючи всі три визначення, бачимо, що спільною ознакою вони визнають наявність у словосполученні не менше ніж двох повнозначних слів. Це дає змогу відрізнити словосполучення (СС) від словоформ, які можуть складатися з двох слів, одне з яких належить до службових: **назустріч бурі, шляхом поєднання, буду працювати** тощо.

З наведених визначень найбільш всеохоплюючим є перше, шкільне, оскільки воно дає підстави визначати як словосполучення майже всі поєднання слів, що є в реченні (підмет і присудок; однорідні члени речення і багато інших; **гарна погода; Петро приїхав; Петро і Микола; похмурий, бо стомлений** та ін. Це визначення не відмежовує СС від інших синтаксичних одиниць.

У другому визначенні підкреслюється номінативний характер словосполучення, що наближає його до слова, а також підкреслюється його синтаксична сутність.

І справді, **довга зима, порядний чоловік, талановите дитя**, у лексично членовій формі виражають єдину назву предмета». А як тоді розглядати такі, приміром, поєднання: **рубати дрова; подивитись на зорі; відповідати на запитання?** Серед прикладів у підручнику вони розглядаються як СС, але ж виражають не «єдину назву», а швидше — відношення.

Третє визначення максимально звужує обсяг СС, спираючись на одну з найістотніших ознак — синтаксичні зв'язки, які властиві лише цій синтаксичній одиниці. Тому воно найбільш вдале порівняно з двома попередніми.

3. У першому ряду зайве — **по відношенню до товариша**, бо це не словосполучення, а прикметниково-іменникова форма родового відмінка; у другому — **байдки бити** — фразеологізм, який є усталеною єдністю, що називає єдине поняття (ледарювати); у третьому — **почав працювати**, бо це поєднання неозначеної форми дієслова з допоміжним (а не лексично повнозначним) дієсловом, яке виконує в реченні функцію дієслівного складеного присудка.

4. До найважливіших ознак СС належать такі:

а) синтаксично семантична єдність; б) утворена за нормами і правилами української мови; в) складається не менше, ніж з двох повнозначних компонентів; г) один з них — головний, другий — залежний; д) утворюється в процесі мовлення, а не відтворюється, на відміну від слова чи фразеологізму; е) зв'язок між членами СС реалізується за допомогою одного з трьох різновидів синтаксичного зв'язку — узгодження, керування або прилягання;

є) виражає різні відношення — означальні, об'єктні, обставинні;
ж) некоммуникативна синтаксична одиниця.

б. Граматичне значення часу називає дію щодо моменту мовлення і прив'язує повідомлення до певного хронологічного моменту. Так, у першому реченні дія відбувається в момент мовлення, у другому — відбувалася до моменту мовлення і в третьому — пов'язана з її реалізацією після моменту мовлення. У цих реченнях можливі такі варіанти: Бригада працювала (працюватиме); Студенти відпочивають (відпочиватимуть). Трохи інше значення має форма часу дієслова в реченні **Ми ідемо на практику**, яка морфологічно стоїть у теперішньому часі, але синтаксичний час цього дієслова — майбутній.

У реченні **Ну, я пішов** дієслово стоїть у минулому часі, але синтаксичний час цього речення — майбутній. Про це свідчить паралельна конструкція: **Ну, я піду**.

У двох останніх реченнях присудки виражені дієсловом теперішнього часу, але в цих реченнях особливість його полягає в тому, що він безвідносний до моменту мовлення, бо з погляду змісту щодо реальної дійсності конструкції **Дніпро впадатиме (впадав) у Чорне море** і Земля оберталася (обертатиметься) навколо Сонця неможливі.

Отже, безвідносний до моменту мовлення час існує на рівні речення і не має морфологічного вираження. Такий час у мовознавчій літературі називають синтаксичним абсолютним часом. Ці приклади переконують, що синтаксичний час речення і морфологічне його вираження дієслівними формами ототожнювати не слід.

7. **Хотіла додати: кілька повідомлень (що?) і... про те, як нас зустрічали... (про що?)**. Більш природним для української мови є безпрямимникове керування; чи прийменникова форма вживається при опущенні (еліпсі) прямого додатка (хотіла додати **кілька повідомлень про те...**); нормативними є форми: це стосується мене (кого?); запобігти лихові (чому? — тільки давальний відмінок); повною мірою можна віднести (чим? — тільки орудний безпрямимниковий відмінок), опанувати знаннями (чим?) — і опановувати професію (що?) — нормативним є подвійне керування: з (за) допомогою учителя; хотілося б відзначити сумлінну роботу (що?); треба наголосити на тому (на чому?); являє собою; ідеться про те або; мовиться про те, мова про те.

8. Відкрити збори, розплющити очі, відчинити двері, відкрити школу; зникати словосполучення, передилатити газету.

Приклади свідчать про великі виражальні можливості української мови, одним із засобів є її невичерпне синонімічне багатство.

9. Набувати досвіду: піклуватися про друга; брати участь: любов до Вітчизни; ходити за грибами і по гриби; читати протягом години; навчитися майстерності; заслуговувати на повагу, бути відсутнім через хворобу; йти вулицею; підручник математики; взяти до уваги.

Засоби граматичного зв'язку становлять специфіку кожної мови на рівні словосполучення. Це виявляється у вживанні різних відмінкових форм, прийменників та усталених зворотів.

10. Правильно треба ці словосполучення будувати так: не бачив Миколу, дивився вслід машині, боявся холодної води, був удостоєний звання, описувати подвиг, приділяти увагу культурі мовлення, перейти дорогу, автомобіль загруз у болоті, забув про уроки, милуватися квітами, упевнена в тобі.

Причини цих помилок пов'язані з різними чинниками: впливом хибних аналогій внаслідок незнання лексико-семантичних і граматичних особливостей окремих дієслів, явищем впливу іншої мови (інтерференції), недостатньою увагою до відповідних мовознавчих джерел тощо.

11. Прислухатися до розмови, вслухатися у розмову, слухати розмову;

використати нагороду, користуватися нагородою, скористатися з нагороди.

Спільне: дієслова кожного ряду належать до однокорених, або споріднених. Відмінне: кожне з них відрізняється різними значеннями відтінками, яких надають їм різні префікси. З цим пов'язана і здатність кожної з них керувати різними відмінковими формами іменника. Так, наявність префікса в обумовлює прийменникову форму знахідного відмінка (в + 3л. в.), префікса с — прийменникову форму родового відмінка (з + род. в.), при ... ся — прийменникову форму родового відмінка (до + род. в.) тощо.

12. Спільним у побудові наведених речень у всіх трьох мовах є використання займенників у предикативних конструкціях із значенням суб'єкта, виконавця дії. Однак не всі займенникові форми збігаються. Так, зокрема, у болгарській мові особові займенники 3 особи (той, тя, то, те) за походженням колишні вказівні займенники. Ще однією особливістю синтаксичної будови речень у болгарській мові є можливість винесення заперечення (няма) на сампочаток речення. Звичайна форма майбутнього часу у болгарській мові (їх три і всі своєрідні за будовою і значенням) твориться за допомогою частки ще, яка збігається з формами теперішнього часу. Між цими елементами можуть знаходитися короткі форми особових займенників. Той ще ме отговори ако го запи там за това

13. 1) Серед граматичних конструкцій (як і серед лексичних одиниць) наявні явища синонімії та омонімії. У цьому випадку комізм ситуації обумовлюється навмисним ігноруванням факту граматичної омонімії. У кожному з речень граматична конструкція, побудована за моделлю Д + Ім (дієслово й іменник у формі місцевого відмінка), має відмінність у значенні. У першому реченні — «сфера дії чого-небудь», у другому — «місце», «поверхня чого-небудь».

2) Граматичні значення словоформ «на сонці» і «у затінку» тотожні (хоча за семантикою форм антонімічні). Граматичне значення обох форм «сфера дії чого-небудь».

14. Основна відмінність українських речень від наведених польських відповідників полягає у наявності особових займенників у структурі українського речення і у відсутності їх у польській. Збереження польською мовою архаїчних особових форм минулого часу та умовного способу (базою для яких є форми минулого часу) робить зайвим використання особових займенників. Для української мови таке використання є необхідним, оскільки українське дієслово не має особових розрізень для форм минулого часу (розрізнення зберігаються лише за родами і числами). Однак як українська, так і польська мови користуються займенниками за необхідності більш чітко окреслити синтаксичну структуру речення. Форми минулого часу не наказового способу обох мов первісно не різнилися, включаючи в себе як займенник, так і особову форму минулого часу (такі утворення зберігаються західноукраїнськими діалектами): *Napisatayum list.*

15. В англomовної особи ця фраза може викликати не лише здивування, а й непорозуміння. Оскільки дієслово «взяв», втрапивши в цьому конкретному випадку своє основне значення, набуло зовсім іншого. Воно вжите для підкреслення факту несподіванки, рішучості, тобто набуло функції частки. Тому відповідник при перекладі на англійську мову, очевидно, буде зовсім інший. Саме такі й подібні факти і свідчать про специфічне як на лексичному, так і на граматичному рівнях у кожній мові.

16. Що таке **половина**? Це одна з двох рівних частин, на які поділене ціле. З огляду на це не можна говорити про більшу чи меншу половину. Зміст наведеного речення можна передати двома варіантами: «**Більше половини** учнів завдання виконали вчасно» або «**Більша частина** учнів завдання виконала вчасно».

17. Коли треба передати послідовність дій або порядок перебування людей чи предметів, цілком закономірним є прийменник **за**: «Хлопець ішов до інституту за дівчиною», тобто спереду йшла дівчина, а хлопець — за нею.

Однак якщо йдеться про мету дії, більш природним в українській і літературній, і розмовній мові є прийменник **по**: «Хлопець ішов до інституту **по** дівчину». Це стосується конструкцій з дієсловами **іти, їхати, заходити, приходити, посилати** та ін.

У мові творів Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського та ін. переважають конструкції з прийменником **по**.

Паралельно з конструкцією «посилати + прийменник **по**» в художній літературі і в усному мовленні функціонує й конструкція «посилати + прийменник **за**»: «Уже навіть хотіли посилати **за** ними»; «Данило послав в Обухівку **за** Матюхою» (А. Головка). Отож, правильним, природнішим для української мови є вислів: «Мати послала сина **по** хліб».

Порівняймо конструкції з різними значеннями: піти **по** воду і піти **за** водою (не повернутися, втратити); піти **за** вітром (зникнути).

18. Усі вони виконують граматичну функцію вставного слова і є варіантами: «Тепер у нас дома всі почали вчитись, **одним словом**, ціла школа!» (Розм.); «**Словом**, завтра зустрічаємося о восьмій» (Газ.); «**Одно слово**, електрика увійшла міцно в побут селян» (Голос України).

Отже, маємо аж три варіанти вставного слова, де кожний з них означає те саме. Якому ж з них дати перевагу? Б. Антоненко-Давидович вважає, що з погляду популярності в народному мовленні є вислів **одно слово**. Форма ж **словом**, на думку знавця семантичних тонкощів мови, механічно перенесена з російської на український ґрунт.

19. Щоб з'ясувати, у яких випадках вживається слово **робочий**, а в яких — **робітничий**, треба встановити, від яких іменників походить кожен із прикметників. Так, **робочий** — від слова **робота**, а **робітничий** — від слова **робітник**.

Отже, день **робочий**, тобто день роботи;

одяг — **робочий**, або для роботи;

інструмент — **робочий**, або для роботи.

Ці словосполучення можуть вступати в такі, наприклад, антонімічні відношення: **робочий день** — вихідний, **робочий одяг** — святковий тощо.

Слава, честь, збори — чії? **робітника** чи **робітників**, а не для роботи, тому правильними є такі словосполучення: **робітнича** честь, **робітнича** слава, **робітничі** збори; ідальня, профілакторій для кого? — для **робітників**. Тому **робітнича** ідальня, **робітничий** профілакторій.

Що ж до словосполучень **робочі руки** і **робочий одяг**, доречними можуть бути й питання чії? і які? Отже, виходить, що правомірними є як одні, так і другі: **робітничі** руки, **робітничий** одяг?

Прикметник **робітничий** належить до відносних, а не присвійних тому співвідноситься з питанням **який?**, а не **чий?**

Присвійні відношення в українській мові мають інше вираження — форму родового відмінка іменника або ж присвійний прикметник: **одяг робітника, інженера, батька, дочки** або ж **батьків, робітників, інженерів, доччин**; **руки** — робітника, інженера, батька, дочки або ж **робітникові, інженерові, батькові, доччині**.

20. Бувалий (який побував у бувальцях), плани (перспективи) на майбутнє, в кожухах (в мундирах), укласти угоду, тої ж миті, витяг з протоколу, окраса сезону, немовля, запобігти ласки у кого, залізниця, колія, ображати, самолюбство, рекомендований лист, вибач мені.

21. Дякую тобі, добродійний (добročинний) вечір, впадати в око (в очі, в вічі), якнайчастіше, краса попереднього продажу квитків, сліпати, відсталі (зашкарублі) погляди, провіт між сходами, на сходах, невіглаз, виточений розум, вишуканий одяг.

Як на інших, так і на синтаксичному рівні, зокрема на рівні словосполучення, навіть між спорідненими мовами спостерігаються істотні відмінності в особливостях керування, поєднання лексичних одиниць тощо, що, власне, і становить специфіку мови, її так би мовити, індивідуальність, на відміну від інших мов.

22. Особовий рахунок, псевдовчення, мішати кашу, заважати перешкоди, на належному рівні, проти ночі, нагальна справа; Голі й казати!, ці в якому разі, молодий місяць (молодик), освідчення в коханні навколишнє середовище (довкілля); Облиш! (Кинь!), Якомога швидше, зазнати втрат, слушна думка, розкопувати, зазнати збитків (втрат), пристойна сума, (цілком) задовільні результати, порядна людина, брати участь, завдавати прикростей, рідкісна книга.

23. Ти ба!; раз та гаразд (рідко та ідко), важити життям (головно), з перчиком (з живчиком), дозволя (вільний час), важка вдача, солодке (ласощі), термінова (скайна, вильна) справа, ставити в безвихідь (заганяти в глухий кут), твердий сир, достеменно відомо; Голі! (Досить! Буде!), персоби подій, винятково добра людина; Що стаєсь? (Що скоїлось?); Що вдієш!; почуття власної гідності, делікатна (тонка) обставина, ушинливе зауваження.

24. Словосполучення, як відомо, тільки називають якісь предмети та їх ознаки або певні відношення, але не вказують на час, способ їх прояву, тобто їм не властиві значення предикативності, типової для речення. Підмет і присудок є структурною основою двоскладного речення. Зв'язок між ними не такий, як у звичайному словосполученні. Так в атрибутивному словосполученні **соковита трава** маємо зв'язок угодження, який полягає в тому, що

формин залежного слова вживаються в тому самому роді, числі й відмінку, що й головне слово. У реченні ж *Трава соковита*, на противагу узгодженню, яке реалізується лише на рівні словосполучення, де одна форма підпорядковується іншій, предикативний зв'язок має двосторонній характер — він сполучає такі два компоненти, які передбачають одне одного. Відношення між підметом і присудком у науці називають предикативними, а зв'язок — координацією.

Тому й не можна підмет і присудок вважати словосполученням. Такий погляд у мовознавстві тепер висловлює більшість науковців.

25. Речення *Ні, дідусю, я не пила, я не їла* — безсполучникове складне. У кожній з частин — *я не пила, я не їла* — є предикативна основа (підмет і присудок), і це дає підстави розглядати їх як окремі предикативні одиниці. Заперечення *ні* являє собою не заперечну частку, що підсилює заперечний зміст наступних речень, в слово-речення. Про це свідчить звертання *дідусю*, що разом з *ні* є відповіддю на попереднє запитання.

Отже, наведене в запитанні речення є складне безсполучникове, яке складається з трьох простих (з трьох предикативних одиниць).

26. Якщо іменник у називному відмінку тісно пов'язаний з іменником в орудному відмінку за допомогою прикметника з і діячи ознака, виражена присудком, приписується однаковою мірою обом особам, названим цими іменниками, то таке поєднання є складеним підметом, а присудок при ньому завжди має форму множини. Такий підмет синонімічний до однорідних підметів *інженер і дочка (прийшли)*.

Коли ж дія чи ознака приписується тільки одній особі, а саме: називній іменником у називному відмінку, то такий іменник виступає простим підметом, присудок же при ньому має форму однини. Конструкція «*З + орудний відмінок*» є додатком до присудка (*Механік прийшов і привів з собою сина*).

Отже, це дає підставу стверджувати, що дочка інженера старша за сина механіка.

27. У цих реченнях однорідні підмети з'єднані сполучником *або*. Якщо однорідні підмети виражені іменниками того самого роду (друге речення), присудок звичайно вживають у формі однини — адже дію виконує тільки одна особа (перша або друга). Отже, треба сказати або написати так: «*До неї в лікарню щодня приходив син або чоловік*».

При однорідних підметах, поєднаних між собою розділовим сполучником, що мають різний граматичний рід (перше речення), виражений дієслівною формою минулого часу присудок, як прави-

ло, координує свою форму з найближчим підметом. Тому в першому реченні оформити присудок треба так: До неї в лікарню щодня приходила дочка або чоловік.

28. У першому реченні **бути** — дієслівна зв'язка, яка є виразником відповідних граматичних категорій при іменній частині присудка. В другому й третьому реченнях **було**, **буде** — повнозначні дієслова, які мають значення **ітиме**, **відбувалося** (діялося). Від них залежать обставини часу **завтра** і **влітку**.

29. Перше речення складнопідрядне з підрядним з'ясувальним, що пояснює в головній предикативній частині слово **такі**, яке є іменною частиною складеного присудка, тому на межі між головним і підрядним, що приєднується до нього сполучником **як**, звичайно ставиться кома.

Друге речення просте двоскладне, у якому іменна частина присудка **були як п'явки** виражена іменником у називному відмінку з порівняльною часткою **як**. У таких випадках кома між підметом і присудком перед **як** ніколи не ставиться за загальним правилом.

30. Присудки **буду піднімать і працюватиму** — прості дієслівні, виражені формою першої особи однини, майбутнього часу, недоконаного виду дієслова.

31. Членом речення **Коваленко** названо особу жіночої статі, бо прізвищам на **-енко** і **на-ко**, що називають особ чоловічої статі, властива система відмінкових закінчень. Тому на позначення особи чоловічої статі мала б бути форма **Коваленком**.

32. У першому реченні форма **над шпаківнею** є виразником просторових відношень, тому є обставиною місця. У цьому випадку замість неї можлива морфологізована форма **там**, яка завжди є виразником локальних відношень. У другому випадку така заміна неможлива, тому що прикметниково-іменникова форма **яка** з'являється на об'єкт дії, отже, в реченні є другорядним членом — додатком.

33. У першому реченні логічний наголос зосереджений на слові **працювати**. У другому — смисловим заголовком виділене слово **корисно**. Перше речення безособове — у ньому відсутній суб'єкт дії, а головний член виражений предикативним прислівником **корисно** та інфінітивом **працювати**. А в другому — наявні обидва головні члени: підмет **працювати** і присудок **корисно**.

34. Якщо в реченні присудок виражений дієсловом, а підмет — займенником, вони обов'язково мають узгоджуватися в числі (хоч би йшлося й про одну особу): Ви говорили; Ви приїхали (а не Ви говорила; Ви приїхав).

Дієслівний присудок часом помилково не узгоджують у числі з підметом-займенником за аналогією до випадку, коли присудок

виражений прикметником. За нормами літературної мови при підметі-займеннику, що означає одну особу, але стоїть у множині, присудок-прикметник, як правило, ставиться в однині: **Ви приваблива; Ви розумний**. Але це стосується тільки присудків, виражених прикметником, і на присудки-дієслова не поширюється. Дієслівні присудки обов'язково узгоджуються з підметом-займенником і стоять у множині, незалежно від того, чи такий займенник означає кілька осіб чи одну особу: «Ви прийшли»; «Ви заповідали»; «Ви приїхали»; «Ви говорили».

35. Відомо, що словосполучення складається не менше як з двох слів — самостійних частин мови (іменника, прикметника, займенника, числівника, дієслова, прислівника). Прийменник і сполучник з повнозначними частинами мови словосполучень не утворюють, бо виконують лише службову, допоміжну роль. Так, з двох сполучень слів — **садити дерево і навколо дерева** — лише перше є словосполученням, бо складається з двох самостійних частин мови (дієслова та іменника), які є членами словосполучення. **Садити** — головний, а **дерево** — залежний компонент. До складу другого входять іменник і прийменник, тому це не слово-сполучення.

Отже, до словосполучень належать: мій брат, гуляти з сестричкою, мити посуд, вставати рано, чекати ночі.

40. Обидва речення теж є одвоскладні. Але, на відміну від двох перших, вони означено-особові, оскільки у них мається на увазі конкретна особа: у першому випадку вона виражена звертанням, у другому — за допомогою контексту. Узагальнений характер ними у зв'язку з цим втрачений.

41. Узагальнено-особові речення з головним членом — формою наказового способу дієслова минулого часу докопаного виду можна перебудувати лише на двоскладове з підметом-займенником **ти** (рідше **ви**) або на односкладне із звертанням. У цьому разі воно теж є односкладне, але втрачаючи узагальнюючий характер перетворюється на означено-особове. При головному члені, вираженому іншими дієсловами дійсного способу, цілком можливий підмет, виражений іменником чи будь-яким іншим субстантивованим словом.

Отож, можлива така перебудова:

1. Не намучишся, дочко, — не научишся. — Якщо ти не намучишся, то й не научишся. 2. Ти сім раз відмір, раз відріж. Сім раз, сину, відмір, раз відріж. 3. Не снитавши броду, Петре, не дізь у воду. 4. Вона журиться, як курка за яйцем. Старенька журиться, як курка за яйцем. Сусідка журиться, як курка за яйцем. 5. Не смійся, хлопче, чужій біді, бо й своя на гряді. Ти не смійся чужій біді, бо й своя на гряді.

42. Перше речення належить до односкладових неозначено-особових. Чому? По-перше, головний член у ньому виражений формою минулого часу множини і, по-друге, означає дію, виконувану діячем, який мислиться як неозначена особа. Можлива відповідь на питання «Хто друкував?» — «Хтось». Отже, вказівка на діяча є, але він не визначений.

У другому реченні головний член виражений дієслівною формою на -но, єдиною синтаксичною функцією якої є саме ця функція — бути головним членом безособового речення. Крім цієї формальної ознаки, йому властива й інша — відсутність будь-якої вказівки на діяча. Отже, друге речення теж односкладне, але безособове.

43. Обидва речення, на перший погляд, дуже подібні хоча б за тією ознакою, що в них головний член виражений дієслівною формою третьої особи множини.

Разом з тим перше речення має широкий узагальнений зміст, застерігає всіх і кожного від дурної роботи. Тому воно належить до узагальнено-особових у першу чергу за семантикою. Друге речення має зміст значно конкретніший, у ньому йдеться про те, що якісь люди, правда, точно не названі (якась група людей) робить тільки потрібне, уникаючи зайвої трати сил та часу. Тому і за семантикою, і за формальним вираженням головного члена це неозначено-особове речення.

44. У науковій літературі не знаходимо однозначної думки у поглядах на структуру таких речень одні вважають їх простими, інші — складними.

Оскільки речення є одиницею структурно-семантичною, очевидно, однією з визначальних має бути структурна його особливість. Виходячи з цієї ознаки, це і подібні речення цілком логічно розглядати як складне безсполучникове з трьома предикативними частинами, співвідносними з неозначено-особовим реченням.

46. Є такі слова у мові, які на синтаксичному рівні виконують єдину функцію. До них, зокрема, належать **треба, можна, неможливо, нема, пережито** (дієслівні форми на -но, -то), які є головним членом або його складовою частиною тільки в безособовому реченні. Отже, наявність цих і подібних слів у реченні є найпершою ознакою саме цього структурно-семантичного різновиду односкладних речень.

47. Всі перші речення належать до односкладних безособових. Підкреслені в них слова — це безособово-предикативні прислівники, які є головним членом безособового речення, що виражає певний стан людини, стан природи тощо. Однією з граматичних особливостей безособово-предикативних прислівників є їх здатність сполучатися з дієслівною зв'язкою **бути (стати, ставати**

тощо) у будь-якій часовій формі. Як правило, у формі теперішнього часу ця частка є нульовою.

Другі речення — двоскладні, і підкреслені слова в них є прислівники способу дії, які виступають у ролі обставини при дієслові-присудку, або іменники підмети у формі називного відмінка однини. Вони називають опредмечений психічний стан, виражений в іменникових категоріях роду, числа, відмінка.

48. Підкреслені речення безумовно не належать до односкладних номінативних (називних) лише на тій підставі, що в цьому структурно-семантичному типі речень один із членів виражений формою наз. відм. іменника. У номінативних реченнях можливі лише означення, як узгоджені, так і неузгоджені. Додаток і обставина — це другорядні члени, які входять у структуру речення через присудок або головний член, виражений дієслівною формою. У всіх підкреслених реченнях наявні такі члени, як обставина місця, іменний присудок тощо, не властиві структурно-семантичній природі номінативного речення.

Так, **Над ставом верби золоті** — двоскладне речення з нульовим присудком і обставиною **над ставом**; **Осінь — не осінь** — двоскладне непоширене речення з іменним складеним присудком, вираженим нульовою зв'язкою та іменником з часткою **не**; **...невідома щось у темі** — двоскладне речення з нульовим присудком і обставиною місця; **Над Ворсклою лелеки** — аналогічно до першого; **А ген над гаєм — літаки** — аналогічно до попереднього; **..і коріння наше — тільки ж у землі** — аналогічно до попереднього; **А на морі — вірні кораблі** — аналогічно до попереднього; **Ні втоми. Ні втечі** — односкладні неповні безособові речення з нульовим головним членом (немає) і додатком, вираженим родовим відмінком іменника і заперечною часткою **ні**; **Людей тих — без ліку** — речення з прислівниковим присудком і нульовою зв'язкою.

49. Перші три виділені речення є контекстуально неповні двоскладні, матеріально виражені одним членом речення — обставиною, підметом, присудком, які є актуальними в комунікативному плані. Їх іноді називають **однослівними**.

Крім цих речень, у четвертому прикладі підкреслене синтаксичне утворення беззастережно реченням назвати не можна, оскільки йому не властиві такі суттєві ознаки речення, як диференціація за членами речення та деякі інші. Воно лише є замінником речення, яке виражає ствердження того, про що було сказано в попередньому реченні. У зв'язку з цим у мовознавчій літературі їх називають терміном **слова-речення**, або **еквіваленти речення**. Отже, на синтаксичному рівні їм не властива будова речення; з морфологічного боку воно виражається переважно службовими

словами: з функціонально-сислового погляду через синтаксичну нечленованість не містить у собі значення диференційовано вираженого суб'єкта і об'єкта дії, самої дії, різних ознак тощо. Тому такі утворення становлять окремішню групу, і з однослівними реченнями їх ототожнювати не можна.

50. Так, оскільки вони в реченні поєднані між собою сурядним зв'язком і перебувають в однаковій синтаксичній позиції щодо підмета, маємо всі підстави вважати їх за однорідні присудки, хоч вони й мають різне морфологічне оформлення і відповідають на різні питання.

Аналогічним є й такий приклад: За Вишгородом стоїть на Дніпрі сиза, але з жовтим сутінком імла. (І. Неч.-Лев.). Зустрічали Новий рік весело, з танцями, гумором, піснями.. (Остап Вишня).

51. Білолиций можна розглядати не тільки як звертання, виражене субстантивованим прикметником, а й як означення, що стоїть у позиції щодо особового займенника і тому відокремлюється. В усному мовленні з'ясувати синтаксичну роль цього слова допомагає інтонація. На письмі уточнити з контексту функцію виділеного комами слова неможливо. У тлумаченні можливі варіанти: такі компоненти речення визначають або як звертання, або як відокремлене означення.

52. У цьому реченні що суміщає одночасно дві синтаксичні функції — є сполучним словом, яке приєднує підрядну частину до головної, і підметом у підрядній предикативній частині. Щоб переконатися в правильності цього твердження, вдамося до експерименту: «Народ, який вільним став, ніколи не зломити». Оскільки така заміна можлива займенником який, що виконує ту саму функцію.

53. Така побудова речення неправильна, бо слово **враження** вимагає родового відмінка іменника з прийменником **від** (враження від «Пісні...»), а слово ставлення (теж родового відмінка іменника, але з прийменником **до**. Тому формально можна сказати: «Моє **враження від «Пісні про рушник» і ставлення до неї...».** Проте з логічного погляду одне з двох слів — **враження і ставлення** — видається зайвим, бо перше зумовлює друге. З огляду на це краще сказати так: «Моє **враження від «Пісні про рушник» або «Моє ставлення до «Пісні про рушник».**

54. Це слово вимагає після себе давального відмінка (дякувати — кому?). Наприклад: Начальник дякував школярам за допомогу. Все йшло так, що вона ще мусила дякувати йому; А я тобі й не дякую за допомогу.

Вживання дієслова дякувати із знахідним відмінком (дякувати — кого?) — помилкове.

55. В українській мові дієслово **боліти** вживається в значенні **хворіти, нездужати**.

Дієслово **боліти** в нашій мові найчастіше вживається для передачі відчуття фізичного болю в якійсь частині тіла: **Що в тебе болить?**

У переносному значенні **боліти** використовується для передачі вболівання, хвилювання за когось чи щось. Семантично воно відповідає словосполученню «є (було, буде) боляче»: «Він знав: про що б не почав мову, все їй **болітиме**, бо все так чи інакше буде стосуватися Юрія...» (О. Гончар).

На початку століття, за свідченням науковців, це дієслово керувало трьома відмінками: родовим, давальним і знахідним. Кілька прикладів: «...В конторі хаос, од якого голова **болить у мене**» (М. Коцюб.); «Так **мені живіт болить**». (М. Коцюб.); «...Тарасик аж скаче, так **його болить**». (М. Коцюб.). У С. Руданського: «**Болить мене** головонька».

В останні десятиріччя усталилися конструкції, де це слово в значенні **відчуття фізичного болю** відповідає на питання **у кого?** — «**у мене болить голова**». Ця зміна у слововживанні відбита в «Словнику української мови», т. I: «у кого, рідше кому, розм., рідко **у кого, також без додатка**».

Таким чином, у сучасній мові, крім найпоширенішої форми з родовим відмінком («**Що в тебе болить?**»), можлива й форма з давальним («**Що тобі болить?**»). «Знати, боліло йому, бо руку до грудей тиснув, і обличчя з болем».

У переносному значенні **боліти** найчастіше вживається у формі «**болить + особовий займенник (або іменник) у давальному відмінку**» — **йому болить, мені болить, матері болить**. «Мабуть, думаєте, що мені це **не болить?**» (О. Гончар).

Боліють (вболівають) також **серцем, душею**. З останніми лексемами дієслово **боліти** вживається (як і при позначенні фізичного болю) ще й з іменником, субстантивованим словом чи займенником у родовому відмінку з прийменником **у**: переносність змісту встановлюється з контексту: «...Чого ж **у мене** серденько і мліє і **болить?**»; «**Боліло в неї** серце дивитись, як її Романко ходить до школи...». Відповідна переносність значення може сприйматись і тоді, коли у реченні із словами **серце, душа, голова** слово **боліти** виступає з додатком у давальному відмінку: «**Не про тебе мені голова болить**». (В. Земляк).

Отже, коли йдеться про біль фізичний, треба говорити **у мене болить** (менш вживаною є форма **мені болить**); коли йдеться про біль у переносному значенні, слід говорити **мені болить за** (я **вболіваю за**).

56. 1) Свято урожаю; 2) говорить голосно; 3) їдучи автомобілем; 4) його мрія.

57. 1) Іти швидко; 2) іду полем; 3) прекрасна книга; 4) вірний присязі.

60. Зайве перше речення, оскільки в ньому простий присудок, виражений аналітичною формою майбутнього часу — буду піднімати. У всіх останніх реченнях присудки дієслівні складені.

61. Зайве четверте речення, бо у ньому іменний складений присудок, а в усіх інших — дієслівні складені присудки.

62. 1. Що я тепер у світі робитиму? 2. У лісі було тихо і пахла смола. 3. Порвані навіки ланцюги сторіч. 4. Ой, як я хочу вчитись!

Так, при перебудові речень бачимо, що синонімічні конструкції можливі. Найперше, зрозуміло, змінюється синтаксична структура речення і з'являються окремі семантичні нюанси.

63. 1. Не буде вже ніч грозова у нашім щасливім краю. 2. Я хочу вийти у чистеє полє. 3. Потому несподівано зразу труснув сніжок.

Четверте речення перебудувати неможливо, оскільки в складнопідрядному реченні обидві частини взаємопов'язані.

64. Останнє, четверте речення односкладне узагальнено-особове, всі інші — безособові.

65. Третє речення зайве, оскільки воно означено-особове, а решта — неозначено-особові.

70. Помилкове визначення керування у прикладах: **росте місто; схилились верби; прокинулась весна** пояснюється: а) нетрадиційністю позиції підметів (підмети, як правило, в українській мові стоїть перед присудком); б) омонімічністю форм слів **місто, верби** (називний — знахідний відмінки).

ЗАВДАННЯ

СТИЛІСТИКА

1. Відредагуйте речення.

- а) Через дві неділі я маю їхати у зарубіжну командировку.
- б) Не мішай мені працювати!
- в) Я виліз на Богдана Хмельницького, а Юрко поїхав на восьму школу.

2. Відредагуйте речення.

- а) У публікації йдеться мова про те, що з часом на Україні буде налагоджено промисловість.
- б) Всіх дітей дошкільного віку необхідно у вівторок привести на поліклініку.
- в) Мій тато пішов із роботи за своїм власним бажанням.

3. Відредагуйте речення.

- а) Із-за кущів виглянула лисяча морда, яка побігла до лісу.
- б) На слідуючій неділі по телевізору буде продовження цікавого серіалу.
- в) Він відноситься до кращих учнів класу.

4. Відредагуйте речення.

- а) На літературному вечорі брали участь поети та письменники різних поколінь.
- б) Я рахую, що підготуватися так швидко до контрольної роботи ми не встигнемо.

5. Відредагуйте речення.

- а) Регістрація учасників конференції проводиться з дев'ятої години.
- б) На перший погляд, це маленькі дрібниці.
- в) Миколка отримав повідомлення про грошовий перевод.

6. Відредагуйте речення.

- а) Бажаючі взяти участь у коңкурсі повинні до заяви на ім'я ректора додати у двох примірниках: особистий листок, копію диплома про вищу освіту.
- б) Дмитрик встає і відразу ж складає ліжко.
- в) З виду — це звичайна людина, зі спокійним і симпатичним обличчям.

7. Відредагуйте речення.

- а) Столичні прозаїки, поети, критики познайомилися з творчістю криворізьких поетів.
- б) Народна поговорка говорить: «Не плюй у криницю, бо прийдеться напиться».
- в) Ми провели заняття з української мови за рахунок матері

матики.

8. Відредагуйте речення.

а) Миколчин дідусь — оствідчена людина.

б) Грізно поблискуючи шаблею, кінь з вершником рвався вперед.

в) На це запитання відповідь любий.

9. Відредагуйте речення.

а) Я знову виписав газету «Спорт».

б) Учні перейдуть на однозмінне навчання шляхом побудови нових корпусів.

в) Виступаючі учні зайняли перші ряди.

10. Відредагуйте речення.

а) У цьому році всі випускники здаватимуть іспит з української мови.

б) Письменник описав справжні факти.

11. Відредагуйте речення.

а) Сергійко відноситься до своїх батьків з повагою.

б) Учні отримали завдання перекласти текст на українську мову.

в) Невідома причина явилася передумовою їхньої розлуки.

12. Відредагуйте речення.

а) Мої попередні припущення виявилися невірними.

б) Батьківські збори відбудуться у квітні місяці.

в) Передвиборча кампанія закінчилася.

ВІДПОВІДІ

СТИЛІСТИКА

1. а) Через два тижні я маю їхати у відрядження за кордон.
- б) Не завайже мені працювати!
- в) Я зійшов на зупинці «Вулиця ім. Богдана Хмельницького», а Юрко поїхав до зупинки «Восьма школа».
2. а) У публікації йдеться про те, що з часом на Україні стабілізується промисловість.
- б) Всіх дітей дошкільного віку необхідно у вівторок привести в поліклініку.
- в) Мій тато пішов з роботи за власним бажанням.
3. а) Із-за кущів виглянула лисиця і побігла до лісу.
- б) Наступного тижня по телебаченню буде продовжено показ цікавого серіалу.
- в) Він належить до кращих учнів класу.
4. а) У літературному вечорі брали участь поети та прозаїки різних поколінь.
- б) Я вважаю, що підготуватися так швидко до контрольної роботи ми не встигнемо.
5. а) Реєстрація учасників конференції проводиться з дев'ятої години.
- б) На перший погляд, це дрібниці.
- в) Миколка отримав повідомлення про грошовий переказ.
6. а) Ті, хто бажає взяти участь у конкурсі, повинні до заяви на ім'я ректора додати у двох примірниках особовий листок, копію диплома про вищу освіту.
- б) Дмитрик встає і відразу ж застеляє ліжко.
- в) З вигляду — це звичайна людина, зі спокійним і симпатичним обличчям.
7. а) Столичні прозаїки, поети, критики ознайомилися з творчістю криворізьких поетів.
- б) Народна приказка говорить: «Не плюй у криницю, бо прийдеться напиться».
- в) Ми провели заняття з української мови замість математики.
8. а) Миколчин дідусь — освічена людина.
- б) Грізно поблискуючи шаблею, вершник на коні рвався вперед.
- в) На це питання відповідь будь-хто.
- 9) Я знову передплатив газету «Спорт».
- б) Учні перейдуть на однозмінне навчання, оскільки уже побудовані нові корпуси.

- в) Учні, що мали виступати, зайняли перші ряди.
10. а) У цьому році всі випускники складатимуть іспит з української мови.
- б) Письменник змалював факти.
11. а) Сергійко ставиться до своїх батьків з повагою.
- б) Учні отримали завдання перекласти текст українською мовою.
- в) Невідома причина стала передумовою їхньої розлуки.
12. а) Мої попередні припущення виявилися неправильними.
- б) Батьківські збори відбудуться у квітні.
- в) Передвиборна кампанія закінчилася.

ЗАВДАННЯ

ЗАГАЛЬНОМОВОЗНАВЧІ ПИТАННЯ

1. Висловте свій погляд на питання: Кому й для чого потрібна наука мовознавства?

2. Як ви розумієте, що таке мова? Спробуйте дати відповідь своїми словами, не повторюючи тих формулювань, які містяться в підручниках.

Доведіть, що мова є явищем суспільним.

3. Мова, як відомо, є знаряддям спілкування в людському суспільстві. Але спілкуватися, повідомляти якусь інформацію можна й за допомогою інших засобів — жестів, міміки, свисту, різних спеціалізованих систем сигналізації, наукової символіки тощо.

Завдання. Дайте письмову відповідь на питання: У чому полягає, на ваш погляд, істотна відмінність між звуковою мовою та іншими засобами спілкування? Чому мова є найважливішим засобом спілкування?

Методичні поради. Відповідаючи на це питання, необхідно взяти до уваги такі найголовніші сторони мови: а) її призначення в суспільстві; б) зв'язок з мисленням; в) мова й інші засоби спілкування (зокрема, можливості мови та інших засобів у вираженні думок, почуттів; чи можливими були б інші засоби спілкування, якби не було звукової мови тощо).

4. Дайте відповідь на питання: Як ви розумієте поняття норми в літературній мові?

5. Слово **культура** походить з латинської мови і в буквальному перекладі означає догляд, освіта, розвиток. У таких поєднаннях, як **матеріальна культура**, **духовна культура** це слово вживається в широкому розумінні.

У різних сполученнях слово **культура** вживається в широкому (**матеріальна, духовна культура**) і вузькому (**культура виробництва, поведінки, землеробства, праці, харчування, мовлення**) розумінні.

Завдання. Дайте відповідь на питання: що ви вкладаєте в поняття **культура мовлення**?

6. У науці і в шкільній практиці розрізняють **мову** і **мовлення**. Мова, як ми знаємо, це засіб спілкування. Саме ж спілкування вже не є мовою. Це — використання засобу, результат дії знаряддя. Це і є мовлення. Отже, мовлення, іншими словами, — то конкретне говоріння, усне чи письмове.

Завдання. 1. На дібраних вами прикладах покажіть, як і чим розрізняються мова і мовлення. 2. Спробуйте сформулювати, яку користь для науки і для практики дає розрізнення мови і мовлення.

7. Кажуть, що мова властива не тільки людям, а й тваринам. Так, курка одними звуками кличе курчат, зовсім іншими — повідомляє про знесене яйце, третіми — виражає свій переляк. Більшою чи меншою кількістю звукових сигналів, що несуть у собі якусь інформацію, володіє чимало тварин. У шимпанзе нараховують їх понад 60.

Але, ясна річ, тварини суспільства не складають. І сигнали їхні — не слова і не є мовою у прямому розумінні цього слова.

Висловлення на зразок «мова тварин», «мова мавп», «мова птахів», «мова бджіл», що трапляються в науково-популярних виданнях, мають переносне значення. І якби, скажімо, вдалося довести, що звукове спілкування дельфінів є дійсно бодай найпримітивнішою мовою, то це мало б означати, що дельфіни не є тваринами, що вони належать до суспільних істот.

Завдання. Подайте ваші міркування: в чому ви бачите істотну відмінність між людською мовою і сигналами тварин?

8. Кожна людська мова складається з певних елементів, що входять до її структури. Ці елементи називають одиницями мови. До них належать: а) звуки (фонем); б) морфем; в) слова; г) речення.

Завдання. Покажіть зв'язки і співвідношення між одиницями мови на відомому в мовознавчій літературі прикладі: два римлянина між собою побилися об заклад, хто скаже найкоротшу фразу; один сказав: «Ео гис» — «Я їду в село», а другий відповів: «І» — «Ідь!»

9. У світі нараховують кілька тисяч природних мов, кожна з яких є душею народу, його світобаченням, в якій закодована пам'ять народу, втілені його культурні дбання.

І разом з тим поряд з природними існують так звані штучні мови. Це мови особливі, сконструйовані за певними правилами, з певною метою. Наприклад, для спілкування з ЕОМ або для міжнародного спілкування. З останніх найбільш відомі такі, як есперанто, волагюк, ідо, інтерлінгва, новіаль та ін. Найбільшого міжнародного поширення набула мова есперанто.

Завдання. Дайте відповідь на такі питання:

- 1) Що ви знаєте про мову есперанто?
- 2) Чи може ця мова, на ваш погляд, в перспективі стати єдиним засобом спілкування між народами земної кулі? Якщо ні, то чому?

10. Серед великого розмаїття мов, яких вчені нараховують на земній кулі від 2500 до 5000, функціонують дванадцять слов'янських мов, до яких належить і українська мова.

Що вам відомо про кожен із слов'янських мов? У яких кра

нах ними розмовляють? Які мови належать до південнослов'янських, західнослов'янських, східнослов'янських?

Завдання. Напишіть коротке повідомлення на тему «Слов'янські мови».

11. Українська мова — друга після російської серед слов'янських і двадцята серед усіх мов світу за кількістю мовців. Отже, це одна з найпоширеніших національних мов на земній кулі, яка належить до старонисемних, має розвинені функціональні стилі, обслуговує всі сфери життя нації. Вам, очевидно, відомо, що українською мовою послуговуються не лише в Україні, а й за її межами, там, де живуть українці (Російська Федерація, Молдова, Білорусь, США, Канада, Бразилія та багато ін. країн).

Що вам відомо про функціонування української мови на територіях України та поза її межами? Чи однаковим є життя української мови в Україні та поза нею? Якщо ні, то в чому це виявляється?

Завдання. Напишіть велике повідомлення на тему «Українська мова на карті світу».

12. Чи знаєте ви, звідки походить назва **Україна**? Спробуйте дати відповідь на це питання.

13. Відомий український письменник Борис Харчук у статті «Слово і народ» так висловився про значення рідної мови в нашому житті. «Слово, мова — не просто будматеріал, а твоє поклонання. Вони — і совість, і правда. Их нема про будень і про свято. Вони — одні, єдині. Без них не дихнеш. ... Слово не значок, не символ — це вогонь..., сорочка духу народу».

Завдання. Прокоментуйте зміст цього висловлення письменника. Що б ви відповіли письменнику на ці його думки?

ЗАГАЛЬНОМОВОЗНАВЧІ ПИТАННЯ

4. Мовна норма — це те, як прийнято говорити і писати у певному суспільстві в певну епоху. Або інакше: норма — це сукупність правил вибору і вживання мовних засобів (у певному суспільстві в певну епоху). Норма нерозривно пов'язана з поняттям літературної мови, яку називають унормованою. Норми літературної мови єдині і загальнообов'язкові для всіх мовців певної мови на всій території поширення цієї мови. Наприклад, нормативним, «законним» є наголошення *олень*, *пам'ятки* — *пам'яток*, *читання*, *вісімдесят* і ненормативним, які забороняються, — *олень*, *пам'ятки* — *пам'яток*, *читання*, *вісімдесят*. Або: нормативною є фраза «Вона готувала інформацію з цих питань» і не відповідає нормі «Вона готувала інформацію по цих питанням».

Норми історично змінні, але змінюються вони повільно, що впливає з природи самої мови, оскільки й сама мова на всіх рівнях перебуває в постійному русі.

8. Що таке «І»? Безумовно, найкоротша фраза. Але їй властиве все те, що є в мові. Це одночасно і звук, який є матеріальною оболонкою мовних одиниць, або буква, і морфема (корінь слова), яка є виразником поняття, і слово, в якому реалізується форма наказового способу дієслова, і речення, тобто певне повідомлення.

Більше в мові нічого немає і не може бути. Як бачимо, є лише одиниці і певні відношення між ними. Цей приклад переконує, що відмінності між елементами (одиницями) в структурі мови не кількісні, як могло б здатися, якби ми взяли для аналізу довге речення і розчленували його на слова, слова — на морфемі, а морфемі в свою чергу — на звуки (фонемі). У прикладі з «І» всі елементи структури мови реалізуються у тому ж «і» одночасно.

Отже, відмінність між елементами структури мови перш за все якісна — це визначається різними функціями цих елементів. Ще приклад: у слові *сестра* — «а» одночасно і звук, і морфема (закінчення); не він, а вона — «а» — це і звук, і морфема, і слово.

Таким чином, елементи (одиниці) структури мови являють собою єдність: кожна одиниця нижчого рівня може бути одиницею вищого рівня (або будівельним матеріалом для одиниць вищого рівня), і, навпаки, кожна одиниця вищого рівня як мінімум складається з однієї одиниці нижчого рівня. Так, речення може складатися з одного слова (Смеркає. Іду.); слово — з однієї морфемі (Я, ось, тут); морфема — з однієї фонемі (рук-а; руч-к-а).

9. Мова есперанто була створена в другій половині XIX ст. варшавським лікарем Людвиком Заменгофом. Назва есперанто походить від псевдоніму її творця, що в перекладі означає «той, хто не втрачає надії». У мові есперанто всього 16 основних граматичних правил, лише два відмінки, наголос завжди на передостанньому складі, словник — переважно інтернаціоналізми, спрощені правила словотворення. На мову есперанто перекладені навіть деякі художні твори.

Чи може ця штучна мова стати єдиним засобом міжнародного спілкування? Ясно, що єдина мова розв'язала б багато проблем спілкування між різномовними людьми. Але сумнівно, щоб народи добровільно відмовилися від рідної мови на користь штучної. А по-друге, чи зможе будь-яка штучна мова дорівнятися до, хай навіть до найменш розвиненої, природної мови за її виражальними можливостями? Як і штучна квітка, як би майстерно вона не була виготовлена, безумовно поступається перед створеною природою, так само штучна мова не може дорівнятися за своїми функціональними, структурними та іншими можливостями до мов природних. Вона може бути лише допоміжним засобом спілкування на міжнародних зібраннях, в міжнародних організаціях тощо. Проблема ж подолання міжмовного бар'єра не йде ні в яке порівняння з тим, що втратить людство в разі відмови від своєї рідної мови.

10. Слов'янські мови — п'ята в світі група за кількістю мовців, вони найпоширеніші в Європі.

Слов'яни являють собою групу народів, об'єднаних спорідненістю мов. Усі вони походять від єдиної праслов'янської мови, яка існувала приблизно до IV—VI століть нашої доби. За ступенем спорідненості усі слов'янські мови в науці поділяють на три підгрупи: східнослов'янську (білоруська, російська, українська), західнослов'янську (польська, чеська, словацька, верхньолужицька, нижньолужицька), південнослов'янську (болгарська, сербохорватська, македонська, словенська). Крім цих дванадцяти мов, відомі також мови, які називають мертвими, тому що ними сьогодні вже не спілкуються, — давньоруська, старослов'янська, полабська.

За кількістю мовців українська мова посідає друге місце серед слов'янських мов і двадцяте серед мов світу. Це одна з давньописемних мов, її писемність існує уже понад тисячу років.

А в 1934 році на конкурсі в Парижі, який мав визначити найкрасивішу мову в світі, спеціалісти багатьох країн висловили думку, що українська мова входить до першої трійки найкращих мов.

12. Єдиного тлумачення первісного значення назви **Україна** немає. Вперше ця назва («Оукраина») була зафіксована понад 800 років тому в Київському літописі як назва Переяславської

землі. Як свідчать науковці, «Оукраина» («Україна») походить від спільно-слов'янського слова «край» у значенні «земля», «країна», «територія на краю». «Україна» з цими ж значеннями зустрічається і в інших літописах XII—XIII ст.

З XVI ст. в українському фольклорі і офіційних документах «Україна» і «Вкраїна» вживалися теж із значенням «край», «країна», «земля», «територія», тобто українська споконвічна територія, на якій живуть українці.

Поряд з назвою «Україна» вживалася й інша — «Русь» у поєднаннях «Південна Русь», «Галицька Русь», «Карпатська Русь». Але впродовж тривалого часу остаточно закріпилися назви «Україна», «Українці». І саме ці назви стали офіційними. Для нас, українців, назва «Україна» сприймається сьогодні як найменування нашої Вітчизни з її культурними, духовними надбаннями, з її минулим і сучасним, осітваням у народній творчості, художній літературі, образотворчому мистецтві, в музичних творах.

У думках та історичних піснях слово «Україна» поєднується з означеннями «паша», «славна», «мила», «пенька».